JAHNAVI SANSKRIT E-JOURNAL

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

प्रकृताङ्ककार्यकारी-सदस्याः

मुख्यसम्पादकः	विद्यावाचस्पति-डा.सदानन्दझाः ।
पुनर्वीक्षकाः	डा. गणश टी पण्डितः, डा सुनील के एस्. डा रमेशचन्द्र नैलवाल डा अनिल्-आर्य ।
विशिष्टपुनर्वीक्षकाः	प्रो. पीयूषकान्त दीक्षितः
सम्पादकाः	डा. सुमन् के एस्, डा.दीपिकादीदीक्षित, डा. बिपिनकुमारझाः ।
प्रकाशकः	सारस्वत-निकेतनम्
प्रकाशन-सम्पादनसहायकाः	डा. सगरिकाभट्टाचार्या
प्रतिनिधयः (लोकार्पणसन्दर्भे)	डा. सुमन् के एस्
तकनीकिप्रवन्धनसहायकः	रित्ज़ वेब होस्टिंग, बंगलोर।, डी नेक्स्ट्, बिहार

सारस्वत-निकेतनाख्या संस्कृतसेवासरणिः पूज्यगुरुपादैः कीर्तिशेषैः राष्ट्राधीशपुरस्कृतैः **देवानन्दझावर्य्यैः** प्रातस्मरणीयैः स्वनामधन्यैः राष्ट्राधीशपुरस्कृतैः **तुलानन्दाऽपरनामनारायणझावर्य्यैश्च** उद्घाटिता विद्यावाचस्पत्युपाधिभाक्-सदानन्दझाऽनुगता एषा सरणिः बिपिनझाद्वारा संस्कृतानुरागिसहयोगैः विविधेषु रूपेषु संस्कृतप्रचार-प्रसाराय सन्नद्धा वर्तते तेषु रूपेषु एवायं प्रबन्धः जाह्नवी संस्कृत ई जर्नलनाम्ना विश्वेऽस्मिन् प्रथितः।

परिचय

(आदितः.... काले-काले अद्यतनीकृतः।)

संस्कृतगङ्गेयम्पुरा कदाचिदिह भारतेऽजस्रम्प्रवहन्ती पुनरपि जगद्धितायाऽमरलोकादवतारणीयेत्यभिज्ञयैवायम्प्रयासः। इदं (सारस्वत-निकेतनमित्याख्यं जालपुटं संस्कृत-प्रेमिभिः संस्कृत-प्रेम्णा संस्कृत-प्रेमिणां कृते निर्मितम्। अतो यदि भवति संस्कृत-प्रेम अस्ति तर्हीदम्भवत एव । संस्कृत-प्रेम-मात्रमपेक्षते न तु पाण्डित्यम् । आयान्तु, वत्सा इव संस्कृतकपिलाम्प्रति पुनरपप्युन्मुखो भवाम। तदैव वयम्भारतीयास्संस्कृत-मातुर्दिव्यपयसा पुन पुष्टम्भारतम्परमवैभवम्प्रापयन्तो विश्व-कल्याणं सिसाधयिष्याम:। जालपुटेऽस्मिन् सर्वे संस्कृत-प्रेमिण एकत्रीभविष्यन्ति । संस्कृत-गीतानि, संस्कृत-नाटकानि, संस्कृत-साहित्यम्, चर्चा:,संस्कृत-लेखनम्, पठनम्, तथा च यद्यद्वयञ्चिन्तयितुं शक्नुमस्तत्तदत्र मिलित्वा कर्तुं शक्यतेति एव अस्माकं दृष्टिरस्ति । सर्वेऽप्यनेन जालपुटमाध्यमेन सोत्साहं संस्कृत-संवर्धनाय कार्यरतो भविष्यन्तीति विश्वासेनेदमाह्वानम् । सारस्वत-निकेतनमित्यन्तर्गतविविधजालपुटानामन्वितिरस्ति । प्रकारान्तरेणेदं सारस्वत-निकेतनमित्याख्यं जालपुटङ्केन्द्रीयजालपुटरूपे विद्यते।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

विषयानुक्रमणिका

प्रकृताङ्ककार्यकारी-सदस्याः 1

जाह्नवीकार्यकर्तारः 7

जाह्नवी : नियमावली 8

पुनर्वीक्षण प्रक्रिया 11

लोकार्पणविवरणिका 12

सम्पादकीयम् 36

प्रकाशकीयवक्तव्यम् 39

गव्यूतिः इत्यत्र वलोपवारणविचारः 40

प्रो जी एस् वी दत्तात्रेयमूर्तिः 40

सिद्धान्तज्योतिषे रङ्गनाथदैवज्ञस्यावदानम् 48

Anshul kumar Dubey 48

व्याकरणशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वम् 57

डा. प्रमोदकुमारशुक्लः 57

नाट्यशास्त्र में अभिनय-तत्त्व विचार 63

डा. कृपाशंकरशर्मा 63

Relevance and Need Of IKT in Contemporary Education System 72

Anshul Kharbanda 72

भारतीयज्ञानप्रणाली एव 2020 राष्ट्रियशिक्षानीत्युक्तस्य मूल्यसिद्धान्तस्य मूलाधाररूपा 83

डा. सुशान्त होता 83

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

श्रीजीवन्यायतीर्थविरचितस्य दरिद्रदुर्दैव-प्रहसनपरिचयः 100

डॉ. राकेशदाशः 100

ख्यातिवादनिरूपणम् 113

डा नेपालदासः 113

Concept of Goddesses 118

Bholanath Sanhotra 118

डा. राघवन्-महोदयकृतमहाकाव्यस्यावलोकम् 126

श्रीरानारायनस्वामी अय्यर तथा डा.सुनील के एस् 126

संस्कृत वाङ्मय में हिमालयीय जल-संरक्षण 135

डॉ. मनीषा सिंह 135

वसुधैव-कुटुम्बकम्’आलक्ष्य वैदिकवाङ्मये राष्ट्रतत्त्वस्य सन्दर्भः 144

डॉ. श्रुतिकान्त पाण्डेयः 144

शब्दार्थयो: सम्बन्धमीमांसा 151

डा स्वीटी रानी 151

Impact Of Yogic Practices On The Nervous System 156

Riddhi Agarwal$_1$, Dr. Dr. Manorama Nikhara$_2$, Dr. Monika Rani$_3$, Dr. Ajay Pal$_4$ 156

महर्षि वाल्मीकि रामायण का जीवन दर्शन 162

डा. वीरेन्द्र कुमार 162

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

।। मङ्गलसन्देशः।।

[मङ्गलसन्देशप्रेषणम्- Send your मङ्गलसन्देश to us- jahnavisanskritjournal@gmail.com]

ज्ञानपीठ-पद्मश्री-राष्ट्रपतिसम्मानपुरस्कृतः, महामहोपाध्यायः, विद्यावाचस्पतिः, विद्यामार्तण्डः, प्रो० सत्यव्रत शास्त्री

अद्यतनयुगे संस्कृतप्रसाराय प्रचाराय च कञ्चन नवीन पन्थानम् आश्रयन्ति संस्कृतविद्वांसः। तं वयं सुतराम् अभिनन्दामः.....।संस्कृतक्षेत्रेऽपि उपयोगमानीयमानोऽयं पन्थाः सर्वेषां हिताय स्यात् इति नात्र कश्चन संदेहः। जाह्नव्याः प्रकाशनम् एतद्दिशायां सर्वथा अभनन्दनार्हम् इति। नापेक्ष्यते बहु वचः।

श्रीश्रीसुगुणेन्द्रतीर्थश्रीपादाः, उडुपि श्रीपुत्तिगे मठम्, जगद्गुरु-श्रीमध्वाचार्य-मूलमहासंस्थानम्, उडुपि, कर्णाटकम्

इयं जाह्नवी नाम ज्ञानगङ्गा त्रिपथगा इव संस्कृताभिमानिनां कर्णेषु प्रवहतु। संस्कृतं गङ्गेति प्रत्यक्षमुपायनद्वयं देवलोकात् भूमेः कृते । उभयमपि भुक्तिमुक्तिदं पापनाशकम् । संस्कृतशब्दानां अर्थानाञ्च संबन्धः औत्सर्गिकः । गङ्गायां पापनाशकत्वशक्तिरपि औत्सर्गिकी । अन्यनदीनां मध्ये गङ्गायाः स्थानं यथा तथैव अन्यभाषाणां मध्ये संस्कृतस्य च। सोऽयं सन्देशः विश्वगुरुश्रीमध्वाचार्याणाम् अङ्गुलिद्वयसन्देश इवाऽऽभाति। अस्तु अन्यत् सर्वमप्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षं गङ्गाद्वयं स्वीकुर्मः । बिहारतः प्रवहमाणे अस्मिन् गङ्गाद्वये सर्वे संस्कृतज्ञाः विहरन्तु। जाह्नवी जगद्व्यापिनी भूयात्।

संस्कृत वार्ताः, दूरदर्शन दिल्ली, 10 फरवरी, 2011, 06:55 प्रातः

वर्तमानप्रौद्योगिकयुगे संस्कृतवाङ्मयस्य प्रसारार्थं जाह्नवीति अन्तर्जालशोधपत्रिकायाः महत्प्रभावो वर्तते......।

बी० के महापात्र, कुलसचिव, श्री लालबहादुर राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ विद्यापीठ नई दिल्ली

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

दुनियाभर में किये जा रहे शोधों को इण्टरनेट के जरिये प्रसारित करने मे संस्कृत पत्रिका जाह्नवी का खास योगदान है।

प्रो० कमला भारद्वाज, श्री लालबहादुर राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ नई दिल्ली जनसंचार माध्यमों मे संस्कृत भाषा और शोध के प्रचार प्रसार के लिये जाह्नवी पत्रिका आज के समय की मांग है।

मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रः। पूर्वकुलपतिः, सम्पूर्णानन्द संस्कृतविश्वविद्यालयः, , वाराणसी
यद्यपि संस्कृतमाहात्म्यवशीकृतचेतनाः पाश्चात्या विपश्चितः प्रागेव तां विश्वभाषां घोषितवन्तः परन्तु सा खलु घोषणा सार्थवती न जाता मिथस्सम्वादहीनतया। सम्प्रति जाह्नव्याः प्रकाशनेन स खलूक्तयो याथार्थ्यं सार्थकताञ्च भजत इत्यहं मन्ये...।

प्रो० हरेकृष्णशतपथी, कुलपतिः, राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठम् मानित विश्वविद्यालयः, तिरुपतिः एषा पत्रिका उत्तरोत्तरं वृद्धिं गच्छेत् इति भगवतः सप्ताचलाधिपतेः श्रीश्रीवेङ्कटनायकस्य पवित्रचरणकमलतले सन्ततं प्रार्थये।

डा० सत्यनारायण आचार्यः, उपाचार्यः विभागमुख्यश्च, साहित्यसंस्कृतिसंकायः, राष्ट्रीय संस्कृतविद्यापीठम् मानित विश्वविद्यालयः, तिरुपतिः अत्याधुनिकयुगेऽस्मिन्.... अनया प्रचेष्टया समस्याह्वानं प्रत्यक्षीकृत्य संस्कृत शिक्षायाः द्रुतविकासाय नूतन साहित्याभिवृद्धये च नूनं समर्था भवेम वयम् इति...।

Prof. Himanshu Pota, Professor, Australia On behalf of all Sanskrit lovers in Australia I convey my best wishes on the launch of an important Sanskrit publication – Jahnavi...
My expectations from this journal are great and I feel confident that young India will meet these expectations and more.

प्रो. चौडुरी उपेन्द्र रावः, सहाचार्यः, विशिष्टसंस्कृताध्यनकेन्द्रम्, जवाहरलालनेहरुविश्वविद्यालयः, नव देहली
संस्कृत ज्ञान-विज्ञान संवाहकम्। शुद्धबुद्धिसंवर्द्धकम्। अजरामरं संस्कृतम्। बहुप्राचीनमपि नित्यनूतनम्। एतादृशस्य संस्कृतस्य यद्यपि बहव्यः पत्रिका कार्यरतास्सन्ति तथापि अन्तर्जालीयसंस्कृतपत्रिकाभावेन विश्वस्य विविधेषु राष्ट्रेषु विद्यमानाः संस्कृत प्रियाः हतोत्साहिनो भवन्तीति धिक्। एतादृशीं न्यूनतां दूरी कर्तुं....जाह्नवीपत्रिका अभूतपूर्वं योगदानं करोतीति.।

Dr. K.E. Dharaneedharan, Siromani Nyay, Reader & Head Dpt Sanskrit, Pondicherry University
जाह्नवी नाम्ना जालयन्त्रद्वारा प्रसारिता पत्रिका रसभरनमिताङ्गी नानातन्त्रतत्वबिन्दुभरा विद्वन्मनोरंजनचातुरी प्रसन्नपदगम्भीरा गीर्वाणभारती सुरताभ्युदय विधात्री प्रतिभोन्मुखारंजयतु...।

प्रो० सुखदेव भोई, Dean sahity & sanskriti, LBS Deemd University Delhi
संस्कृत प्रचार-प्रसाराय शोधक्षेत्रे योगदानाय च प्रकाश्यमानां जाह्नवीं ज्ञात्वा मोमुद्यते मे मनः....। वस्तुतः संस्कृते विद्यमानानां विषयाणां नूतनतथ्यात्मकरूपेण जाह्नवी इति पत्रिकाप्रकाशनं एकं श्लाघ्यं कार्यं विद्यते।

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

डा. सत्येन्द्र कुमार मिश्र, सम्पादक, विश्वपंचांग, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी नवनवोन्मेषी यह जाह्नवी शोधपत्रिका संस्कृतजगत में निर्वाध निस्सरित होती रहे यह मेरी शुभकामना है।

प्रो० चन्द्रमा पाण्डेय, ज्योतिष विभाग, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी जाह्नवी पत्रिका का सम्पादन विषय का गाम्भीर्य एवं संस्कृत के जिज्ञासुओं के लिये एक महत्वपूर्ण कार्य है........।

प्रो० रमेशचन्द्रपण्डाः, संकायप्रमुखः , काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः एतादृशनां संस्कृतच्छात्राणां सत्प्रयासेन संस्कृतस्य प्रचारः प्रसारश्चावश्यं भविष्यत इति मे विश्वासः…।

प्रो० कृष्णकान्त शर्मा, Ex- Dean Faculty of SVDV, Ex- Hony Director Malaviy bhavan, BHU

…भगवन्तं विश्वेश्वरं प्रार्थये यदियं 'जाह्नवी' जाह्नवीव सततं प्रवाहमाना लोककल्याणं साधयतु।

Prof. K. R. Menon, Dean Faculty of Education, Co-ordinator UGC SAP (Edu)

आधुनिकरीत्या विज्ञानस्योपलब्धीनाम् उपयोगेन संस्कृतभाषायां जाह्नवी नाम्ना ई- त्रैमासिकी शोधपत्रिका प्रकाशतामेतीति ज्ञात्वा मोमुद्यते मे मनः।… अस्मिन् कर्मणि सर्वान् साधुवाक्यैः संभूष्य पत्रिकेयं निरन्तरं कौमुदीव सहृदयमनप्रह्लादनक्षमाभूय भगवन्तं सप्तगिरिसनाथं वेंकटेश्वरं संप्रार्थये।

Prof Brajesha Kumar, Lucknow University

जाह्नवी पत्रिका न केवलं सामान्यच्छात्राणां कृते परमोपादेया भविष्यति अपितु ये संस्कृतानुरागिणो वर्तन्ते तेषां समेषां कृते अवश्यमेव लाभप्रदो भवितुमर्हतीति मे मति…।

Prof Prema Kumar Sharma, HOD Dpt. Jyotish, LBS New Delhi, Programa co-ordinator SAP DRS, Editor Vidyapith Panchang

सूचनाप्रौद्योगिके युगेऽस्मिन्नेतादृक् पत्रिकाया प्रकाशनं संस्कृतजिज्ञासूनां शोधछात्राणां च कृते महदुपकाराय भवितेति मे विश्वासः।

डा० के० आर० सूर्यनारायण, Dean, Faculty of Sahity & Saskriti, तिरुपति राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ मानित विश्वविद्यालयः

जाह्नवीनाम्नी त्रैमासिकी शोधपत्रिका जाह्नवीव आचन्द्रतारार्कं प्रचलतु, ज्ञानपिपासां पूरयन्तु….।

Prof. T.V. Raghvacharyulu, तिरुपति राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ मानित विश्वविद्यालयः बहूनां छात्राणां ऋषीणां गुरूणां आचार्याणामुपदेश परम्परागतानि तत्त्वानि सत्यवचनानि जाह्नवी पत्रिकाद्वारा अन्तर्जाले निक्षिप्तानि बहूनां छात्राणां शोधकर्तृणां चान्तोपयोगाय भवेदिति विश्वस्मि।

प्रो० सच्चिदानन्द मिश्रा, HOD, Faculty of samskritvidyadharmagam, BHU

जाह्नवी के प्रकाशन से संस्कृत वाङ्मय के दुर्लभ खजाने का लाभ सभी प्राप्त कर सकेंगे, यह परम सन्तोष का विषय है। सम्पूर्ण दुनियाँ में इसके माध्यम से सही तथ्य प्रसारित हो सकेगा।

Dr.Prabhat Kumar Mohapatra, HoD (Jyotish), Puri गवेषणात्मिका पत्रिकेयं समेषां गवेषकानां समुन्नत्यै तथा च जगतः श्रेयसे अग्रे सरिष्यतीति दृढं मे विश्वासः।

प्रो० राधाकान्त ठाकुरः, Ex- Dean Faculty of Ved-Vedangas, तिरुपति राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ मानित विश्वविद्यालयः

संस्कृतसाहित्यसागरे विद्यमानानां ज्ञान रत्नानां प्रकाशनमियं जाह्नवी अभिनवशैल्या अति द्रुतगत्या सर्वत्र करिष्यतीति मे दृढो विश्वासः।

डा० गिरिजा शंकर शास्त्री, HOD, Dpt Sanskrit, Ishvar Sharan Degree College, Allahabad

जाह्नवी संस्कृत ई-पत्रिका उत्तरोत्तर् सफलता हेतु मेरी शुभकामनाएं...।

श्रीपादनामा अभ्यंकरेत्युपाव्हः, मुम्बई स्थितः अभियान्त्रिकः

जाह्नवी पत्रिकायाःसुयशार्थे मम ईश्वरं प्रति प्रार्थनाः, स्वकीयाः सदिच्छा च सन्ति एव।

श्रीमान् इन्दुशेखर झा, सेवानिवृत्त वरीयारक्षी-अधीक्षक, बिहार प्रशासनिक सेवा

जाह्नवी अपने उद्देश्यों में हमेशा सफल हो और बुद्धिजीवियों, ज्ञानपिपासुओं को हमेशा अपनी ज्ञानगङ्गा से तृप्त करे। मैं जाह्नवी के सदस्यों और इस पत्रिका के उज्ज्वल भविष्य की मङ्गल कामना करता हूँ।

जाह्नवीकार्यकर्तारः

Advisory Board)

- Prof. Shrinivasa Varakhedi, Vice-Chancellor, Central Sanskrit University, New Delhi.
- Prof. Venkappayya Desai, Director, IIT, Dharwad, Karnataka
- Prof. Murali Manohar Pathak, Vice-Chancellor, Shri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit University, New Delhi.
- Prof. Shashinath Jha, Vice-Chancellor, KSDS University, Darbhanga, Bihar.
- Prof. Ambarish Vidyarthi, Vice-Chancellor, Rajasthan Technical University, Rajsthan
- Prof. Piyushkant Dixit, Former Vice-Chancellor, Uttarakhand Sanskrit University, Haridwar, UK.
- Prof. Vijay Kumar Karn, Dean, Student Welfare, Nav Nalanda Mahavihar, Nalanda, Bihar Kumar
- Prof. Asanga Tilakratne, University of Colombo, Shrilanka
- Shri. Raj Kumar Jha, IPS (Rtd), New Delhi
- Prof. Sachchidanand Mishra, Secretary, ICPR, New Delhi
- Prof. Sukhbir Singh, Former Dean Buddhist Studies, Nalanda University, Rajgir, Bihar.
- Prof. Brajbhushan Ojha, Dept. of Vyakarana, SVDV, BHU, Varanasi.
- Prof. Anil Pratap Giri,Department of Sanskrit Department, University of Allahabad.

Editor in Chief

- Dr. Sadanand Jha (D. Lit.): Principal (I/C), J.N.B. Adarsh Sanskrit College (Under MOE GoI), Lagama, Darbhanga, Bihar.

Publisher

- Sarasvat Niketanam, Lakhanaur, Madhubani, Bihar PIN-847403

Editors

- Dr Suman K S, Head, Department of Sanskrit, Loyola College, Chennai
- Dr Bipin Kumar Jha, Assitant Prof, Program & Publication CSU, HQ, New Delhi
- Dr. Suneel KS,, Head, Department of Sanskrit, Jain University, Bangluru
- Dr. Deepika Dixit, National Coordinatior, Sanskritantarviksha, Lucknow, UP

Editorial Members

- Prof. Makhalesh Upadhyaya, Central Sanskrit University, Puri, Odisha.
- Dr. Geeta Shukla, Arya Kanya PG College, Lakhimpurkhiri, UP
- Dr. Sagarika Bhattacharyee, Assam.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Technical & Publication Team

- Dr. Sarita Shrivastava, Lucknow (Incharge-PRO)
- Shri Aparnesh Shukla, CSU-HQ Delhi, Incharge (Technical & Legal)
- Shri Rahul Kashyap CSU-HQ Delhi, (Incharge-IT)
- Shri Manish Mishra, JNBASM, Lagama, Darbhanga

Reviewing Board Members

- Prof. Madanmohan Pathak, Director, Vedvyascampus, CSU, HP
- Prof. Rana Purushottam, Dean- Buddhist Studies, Navnalanda Mahavihar, Bihar
- Prof. Banmali Biswal, Dean, SW, CSU, HQ, New Delhi
- Prof. Anand Singh, BBAU, Lucknow, UP
- Prof. R. G. Murlikrishna, Director, Central Scheme, CSU-HQ, New Delhi
- Prof. Hiralal Dash, North Odisha University, Odisha.
- Dr. Madhukeshwar Bhat, Director, P&P, CSU-HQ, New Delhi
- Dr. Devanand Shukla, Dy Director (Academic), New Delhi
- Dr. Ganesh T. Pandit, Assitant Director, P&P, CSU-HQ, New Delhi
- Dr. Pankaj Mishra, St. Stephen's College, New Delhi
- Dr. T. Mahendra, CSS, JNU, New Delhi
- Dr. Harekrishn Meher, Bhavanipatna, Odisha.
- Dr. Kamdeo Jha, PGDAV, Ambala, Haryana
- Dr. Giridhari Panda, Midanapore College, WB.
- Dr. Brajesh Sonakar, Lucknow University, University, UP
- Dr. Meenakshi Joshi, Sanskrit Department, University of Allahabad.
- Dr. Narayan Dutt Mishra, DD News, New Delhi.
- Dr. PK wendabona, Institute of Indigenous Medicine University of Colombo, Rajagiriya Sri Lanka
- Dr. Preeti Verma, Department of Sanskrit, BHU, Varanasi, UP
- Dr. Jay Saha, Tripura University, Tripura
- Dr. Ramsevak Jha, Asst. Prof Vyakarana, KSDSU, Darbhanga. Additional Charge (Media & Review)
- Dr. Radhavallabh Sharma, Haryana Sanskrit Vidyapeeth, Haryana
- Dr. P. Gawri, Research Institute, Mysoore, Karnatak.
- Dr. Bhupendr Ojha, CSU, Balahar
- Dr. Shlesha Sachindra, Teacher Delhi Govt, New Delhi
- Dr. Yoganand Jha, Teacher MP Govt. Vidisha, MP

जाह्नवी : नियमावली

Focus and Scope

- Jahnavi Sanskrit E-Journal expects to publish articles that investigate, critically assess and foster intellectual exchanges at the theoretical, philosophical as well as applied levels of knowledge on Indological Studies and intercultural matters. Its main purpose is to generate scholarly exchanges of ideas, criticisms and debates on Indological Knowledge Tradition.

- Jahnavi Sanskrit E-Journal welcomes all qualified contributors, thinkers, scholars, and academicians to contribute their highly and scholarly research papers.

- It has been started with the inspiration of Sanskrit scholars and researchers to provide the platform for creative and scientific writing in the field of Sanskrit. It is a quarterly Journal. It has been launched for scholarly world and people interested in Sanskrit and Ancient Indian Culture.

- The Journal is devoted to the studies in Indian Science and Technology in Sanskrit which can be bifercated as Astrology-Astronomy, Buddhist Studies, Contemporary Sanskrit Writings, Epigraphy History of Religions and Ritual Studies, History, Art and Architecture, Indian Logical System, Indian Discourse Analysis, Indological studies, Jaina Studies, Linguistics, Manuscriptology, Philosophy, Poetry, Drama and Aesthetics, Purāṇas, Āgama and Tantra, Rāmāyaṇa and Mahābhārata, Sanskrit and the IT World, Sanskrit Education System, Sanskrit in relation with other Languages and Literatures, Sanskrit in Southeast Asia, Sanskrit Lexicography, Science in Sanskrit and Scientific Literature, Socio-Political Thoughts in Sanskrit, Sutra, Smriti and Shastra, Vaiṣṇavism and Śaivism, Veda and Vedic Literature, Vyākaraṇa, Yoga and Ayurveda, Historical Interpretations, Geographical and Environmental implications, Studies in Culture and Traditions and Socio-Religious, Politico-Economical and Commercial activities and Constructions. The journal also deals with the inter-connected systems of Modern Science and Sanskrit.

- It expects intellectual exchanges at the theoretical, philosophical as well as applied levels of knowledge. Its main purpose is to generate scholarly exchanges of ideas, criticisms, and debates based on Sanskrit Shatras. It is a Peer Reviewed and Refereed Journal approved by UGC, India. It is also registered with Copyright of India, Journal Factor, and Scopus.

- This Sanskrit E- Journal is beneficial to specific as well as common persons since. Articles of the journal are based on methodological researc which provides results beneficial to all communities. Sanskrit provides the theoretical foundation of ancient sciences. Hence, it is the right place to preserve and propagate Sanskrit for all-round development of Humanity.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

PUBLICATION ETHICS

Jahnavi Sanskrit E-Journal (An Unpaid Journal) welcomes all qualified contributors, thinkers, scholars, and academicians to contribute their highly and scholarly research papers. Jahnavi Sanskrit E-Journal is a peer-reviewed journal committed to assuring the upmost integrity of publication ethics. All members involved in the act of publishing (editors, authors, reviewers, and the publisher) have to agree upon standards of ethical behavior.

1. Publication and Authorship

All submitted papers for publication in Jahnavi Sanskrit E-Journal are subject to a strict peer-review process by at least two international reviewers that are experts in the area of the particular paper. The review process is a blind peer review. Please refere Review Process.

2. Authors' Responsibilities

- **a.** Authors must certify that their manuscripts are their original work.
- **b.** Authors must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere.
- **c.** Authors must certify that the manuscript is not currently being considered for publication elsewhere.
- **d.** The authors must participate in the peer-review process.
- **e.** Authors are obliged to provide retractions or corrections of mistakes.
- **f.** The authors must state that all data in the paper are real and authentic.
- **g.** The authors must notify the Editors of any conflicts of interest.
- **h.** The authors must identify all sources used in the creation of their manuscript.
- **i.** Authors must report any error they discover in their published paper to the Editors.

3. Reviewers' Responsibilities

- a. Reviewers should keep all information regarding papers confidential and treat them. as privileged information.
- b. Reviews should be conducted objectively, with no personal criticism of the author.

4. Editors' Responsibilities

- a. Editors have complete responsibility and authority to reject/accept an article.
- b. Editors are responsible for the contents and overall quality of the publication.
- c. Editors should always consider the needs of the authors and the readers when attempting to improve the publication.
- d. Editors should guarantee the quality of the papers and the integrity of the academic record.

5. The Article Should be Sent According to the Following Guidelines:

Sl	Sanskrit	Hindi	English
1	शीर्षकम्	शीर्षक	Title
2	कूटशब्दाः	कूटशब्द	Key words
3	शोधसारः	शोधसार	Abstract
4	शोधः (मुख्यांशः)	शोध (मुख्यांश)	Article
5	टिप्पणी (अन्त)	टिप्पणी (अन्त)	End notes
6	सन्दर्भसूची	सन्दर्भसूची	Bibliography

- a. **Title:** The title of the research paper must be simple and accurate. Name/s of author/s and institutional affiliations only be provided with the title. Address, qualification, etc. may be provided at the end of the paper.
- b. **Abstract:** It should not be more than 1 page/150 words.
- c. **References:** You can choose a specific style and it must be followed throughout the paper. The research paper without references or incomplete references will not be entertained. Paper written in Sanskrit or Hindi Language must be followed by a footnote in proper style.
- d. **Font and Font size:** All research papers should be prepared typewritten in UNICODE FONT in Microsoft Word and the size of the font is 14 for Devanagari script (Arial Unicode MS) and 12 for the Roman script (Times New Roman). The Line space should be 1.5.
- e. **Length of the research paper:** It must not be more than 2500-3000 words.
- f. **Fee:** It is an unpaid journal. It is FREE.
- g. **Hard copy: we appreciate 'save the paper save the tree'.**

6. **Ethics:** Authors are requested to follow the strict ethics of writing scholarly papers and to aware of plagiarism.

7. **Timeline** - Inauguration- Jan, Apr, July, Oct, Last date for sending papers - 1st Mar, 1st June, 1st Sep, 1st Dec

8. **Checklist**

- a. Complete mailing address of author/ authors.
- b. Name, email addresses/mob no.

9. **How to submit the article?** You need to send it through proper format. Check the Call for Paper section for more information.
10. **Area of Research**

Astrology-Astronomy	Buddhist Studies	Contemporary	Sanskrit Writings
Epigraphy	Art and Architecture	Indian Logical System	Indian Discourse
History of Religions and Ritual Studies	Analysis	Ideological studies	Jaina Studies
Rāmāyaṇa and Mahābhārata	Linguistics	Manuscriptology	Philosophy
Politico-Economical	Studies in Culture and Traditions and Socio-Religious	Historical Interpretations	Vyākaraṇa
Modern Science and Sanskrit.	Commercial activities and Constructions	Geographical and Environmental implications	Science in Sanskrit and Scientific
Ayurveda	Sutra, Smriti, and Shastra	Sanskrit Lexicography	Sanskrit and the IT World, Sanskrit
Vaiṣṇavism	Veda and Vedic Literature	Thoughts in Sanskrit	Languages and Literatures
Education System	Sanskrit in Southeast Asia	Poetry	Purāṇas
Āgama and Tantra	Śaivism	Drama	Aesthetics

11. Other Important Points

a. Contributors should send their write-ups for publication in the journal in A4 size word format with Unicode typing in double space 1500-2000 words.
b. Authors should endure that their write up is not unpublished elsewhere.
c. Write up submitted to Jahnavi should not be submitted to any other journal within four months.
d. The Papers will be selected for publication on the merit as evaluated by the reviewers and editors. Reviewers' comments may be sent to the author if the improvement is suggested.
e. The matter of selection and publication finally rests on the editor.
f. No part of the Jahnavi Sanskrit E-Journal (A portal of Sarasvat Niketanam) may be used or reproduced in any manner whatsoever without written permission, except in the case of brief quotations embodied in critical articles and reviews. For information contact us.
g. If your write up is already published elsewhere, we can still publish it here after giving due credit to the actual publishers. The responsibility of getting the permission from the publishers lies on the authors.
h. All kinds of articles, purely academic, scholarly, new compositions, etc. either in Sanskrit or related to Sanskrit (and written in Hindi or English) are welcome for publication.
i. Note- There are three parts of the journal-
j. *Prasphuṭam*- Editorial section
k. *Sàhityanuràgah* – This is the only research paper section.
l. *Shrunkhalà*- Other creative write-ups
m. Publisher is authorized to change/modify/cancel the content/title of articles and also independent to re-organize the team by permission of editor in chief.
n. All the articles should be sent in Unicode fonts only otherwise it may be rejected.
o. Dispute/legal issues, if any, will be settled under the jurisdiction of Madhubani, Bihar.
p. In case of any dispute regarding write up, only the concerned author will be responsible.
q. You need to have your own E-mail ID
r. The research paper must be in the proper format; otherwise, it will be rejected without informing the author.
s. The journal encourages all to be paid subscribers to avail the facilities of complete and printable versions of the journal. No research article will be published unless the author (s) take off the minimum paid subscription (600/- for three years/for one individual) of the journal. Click to pay.

Plagiarism Policy

- Jahnavi Sanskrit E-Journal Editorial Board recognizes that plagiarism is not acceptable.
- **Definition:** Plagiarism involves the "use or close imitation of the language and thoughts of another author and the representation of them as one's own original work."
- **Policy:** Papers must be original, unpublished, and not pending publication elsewhere.

Open Access Statement

- Jahnavi Sanskrit E-Journal publishes a fully open access journal
- All articles are available on the internet to all users immediately upon publication.
- Non-commercial use and distribution in any medium are permitted.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

पुनर्वीक्षण प्रक्रिया

THE PEER REVIEW PROCESS

Update your detail (As on 09-08-2022)

The peer-review process of Jahnavi Sanskrit E-Journal can be broadly summarized into 11 steps involved, below.

Step-1: Submission of Paper
• The corresponding or submitting >author submits the paper to the journal. This is usually via an online system (CLICK HERE). In the exceptional case, journals may accept submissions by E-Mail (Must be enclosed the written permission issued by Editor in Chief). Before sending your paper Please Read the Authors' Guidlines.

Step-2 : Editorial Office Assessment
• The journal checks the paper's composition and arrangement against the journal's Author Guidelines to make sure the quality of the research paper. It includes the required sections and stylizations. The actual quality of the paper is not assessed at this point.

Step-3: Appraisal by the Editor-in-Chief
• The EIC checks that the paper is appropriate for the journal and is sufficiently original and inventive. If not, the paper may be rejected without being reviewed any further.

Step-4: Editor-in-Chief assigns Editor to handle the peer review
• In this stage, Editor-in-Chief assigns the Editor to handle the peer review. Here plagiarism is checked with the help of other members of the Editorial Board.

Step-5: Invitation to Reviewers
• The handling editor (s) of editorial board send(s) invitations to individuals he or she believes would be appropriate reviewers.

Step-6: Reviewers
• The Scholars send the request to reveal their wish to work as the reviewer in the concerned area through the proper format. Final decision will remain to Editorial bord.
• As responses are received, further invitations are issued, if necessary, until the required number of acceptances is obtained - commonly this is two.

Step-7: Response to Invitations
• Potential reviewers consider the invitation against their own expertise, conflicts of interest and availability. They can accept or decline. If may be reviewers unable to review, they must respond in written way. They might also suggest alternative reviewers.

Step-8: Review is Conducted
• The reviewer sets time aside to read the paper several times. The first read is used to form an initial impression of the work. If major problems are found at this stage, the reviewer may feel comfortable rejecting the paper without further work. Otherwise they will read the paper several more times, taking notes to build a detailed point-by-point review. The review is then submitted to the journal through proper format, with a recommendation to accept or reject it - or else with a request for revision before it is reconsidered.

Step-9: Journal Evaluates the Reviews
• The handling editor (s) consider(s) all the returned reviews before making an overall decision. If the reviews differ widely, the editor may invite an additional reviewer so as to get an extra opinion before deciding in proper format.

Step-10: The Decision is Communicated
• The editor sends a confirmation to the author including any relevant reviewer comments (if).

Step-11: Declaration
• All right has reserved to Editor in Chief.

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

लोकार्पणविवरणिका

Issue	Vol	Year	Date	Place	Related Photo
1	I	1	20.1.2010	Rashtriya Sanskrit Sansthan, Tirupati	 भारतीय प्रौद्योगिकी संस्थान, मुम्बई के शोधछात्र बिपिन कुमार झा के निरन्तर अथक प्रयास से अस्तित्वप्राप्त प्रथम आनलाइन शोधपत्रिका (Sanskrit E-Journal) जाह्नवी का लोकार्पण ज्ञानाधिष्टात्री देवी सरस्वती के पूजनोत्सव (२० जनवरी २०१०) के अवसर पर राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, तिरुपति के कुलपति ख्यातिलब्ध **प्रो हरेकृष्ण शतपथी महोदय** के करकमलों से सम्पन्न हुआ। इस अवसर पर प्रो. रवि शङ्कर मेनन (संकायाध्यक्ष, शिक्षाशास्त्री), प्रो. राधाकान्त ठाकुर (ज्योतिष विभागाध्यक्ष), श्री प्रदीप झा, श्री राम सेवक झा समेत विद्यापीठ के वरिष्ठ अध्यापक, कर्मचारी गण एवं शोध छात्र उपस्थित थे। इस पत्रिका की विशेषता यह है कि यह किसी संस्था से सम्बद्ध नही है एवं संस्कृत के संवर्द्धन हेतु समर्पित है|
2	**II**	**1**	**20.04.2010**	**BHU, Varanasi**	 **डॉ0के0पी0उपाध्याय, कुलसचिव एवं परीक्षानियंता, काशीहिन्दूविश्वविद्यालय** ने आज दिनॉक.20.04.2010 को संस्कृत के प्रथम आन लाइन जर्नल जाह्नवी के द्वितीय अंक (ग्रीष्मांक) का लोकार्पण किया। सभा को सम्बोधित करते हुए डॉ0 उपाध्याय ने कहा कि-बदलते हुए समाज की परिस्थितियों के साथ साथ संस्कृत को भी परिवर्धित एवं परिवर्तित करना आवश्यक है, क्योंकि जिसप्रकार नदी गतिशील होने से जीवित रहती है उसी प्रकार भाषा में भी गतिशीलता होनी चाहिए। मैं मानता हूँ कि जाह्नवी भी इस दिशा में एक प्रयास है।सभा का संचालन करते हुए जर्नल के सम्पादकमण्डल के सदस्य संदीप कुमार सिंह ने इविषय में विस्तार

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

					से बताते हुए कहा कि जाह्नवी संस्कृत भाषा में विश्व की प्रथम आनलाइन त्रैमासिक जर्नल है, जो संस्कृतानुरागियों के लिए इण्टरनेट के माध्यम से उपयोगी सामग्री उपलब्ध कराता है साथ ही शोधार्थियों को अभिव्यक्ति का एक व्यापक अवसर प्रदान करता है। इसके पूर्व संस्कृत में अनेंक जर्नल छपते रहे है किन्तु इण्टरनेट पर इस तरह का यह पहला प्रयास है। संस्कृतविद्याधर्मविज्ञानसंकाय के संकायप्रमुख प्रो0 रमेशच न्द्र पण्डा ने बताया कि इस प्रकार के जर्नल की आवश्यकता बहुत पहले से महसूस की जा रही थी, किन्तु मूर्तरूप प्रदान करने में मुख्य भूमिका आस्ट्रेलिया के प्रो0 हिमांशु पोटा,आई0आई0टी0 मुम्बई के विपिन झा (शोधछात्र),का0हि0वि0वि0 के संदीपकुमारसिंह (शोधछात्र) आयुर्वेदसंकाय,व राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ तिरूपति के प्रदीप झा(शोधछात्र), का रहा।इसके संरक्षक मण्डल में मुख्य रूप से प्रो0 राजेन्द्र मिश्र,(पूर्व कुलपति,सं0सं0वि0वि0), डॉ0 वनमाली विश्वास (रा0सं0सं0),प्रो0 शुकदेव भोई (संकायप्रमुख,ला0ब0सं0वि0)दिल्ली,प्रो0यू0सी0राव (पूर्व विभागाध्यक्ष,जे0एन0यू0) आदि प्रमुख हस्तियॉ शामिल हैं। इस अवसर पर प्रो0 श्रीनिवास तिवारी,प्रो0सच्चिदानन्द मिश्र, आशिषकुमार आदि ने भी अपने विचार व्यक्त किया। मंगलाचरण डॉ0 अनिलकुमार मिश्र तथा धन्यवाद ज्ञापन नीरज त्रिवेदी ने किया।
3	III	1	13.08.2010	Ujan, Darbhanga	 भारत सरकार के पूर्व शिक्षाविद सदस्य डॉ. सदानन्द झा के मुख्य सम्पादकत्व में IIT

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

मुम्बई के शोधछात्र बिपिन कुमार झा द्वारा प्रकाशित सारस्वत निकेतनम् (Home of Sanskrit
lovers) के जाह्नवी संस्कृत ई जर्नल के तृतीय अंक वर्षांक का लोकार्पण मिथिला पावनधाम में संस्कृत साहित्य के प्रख्यात विद्वान एवं अनेक ग्रन्थों के रचयिता, सरिसबपाही कालेज के पूर्वप्राचार्य डॉ. रामजी ठाकुर ने किया। डॉ. ठाकुर ने अन्तर्जाल के माध्यम से ई जर्नल को क्लिक कर तृतीयांक “वर्षांक” को जनसमर्पित किया। इस

लोकार्पण कार्यक्रम में क्षेत्र की कई सम्मानित विभुतियाँ उपस्थित थी। पूर्व प्राचार्य डॉ. मिहिर ठाकुर की अध्यक्षता में आयोजित इस कार्यक्रम में डॉ. हरिशंकर मणि त्रिपाठी,
डा० रमेश कुमार झा,डा० महाकान्त ठाकुर थे। इसके अतिरिक्त वक्ताओं में डॉ. सदानन्द झा,डा० अभयधारी सिंह,डा० सुधीर कुमार झा, बिपिन झा, डॉ. गिरिश झा आदि ने भी पत्रिका के महत्त्व पर विशद रूप से प्रकाश डाला। संचालन साहित्य के मर्म

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

					ज्ञ विद्वान डॉ. राघव झा ने किया। सभा के मुख्य अतिथि डॉ. केदार नाथ झा (हर्षप ति सिंह महाविद्यालय के पूर्व प्राचार्य) थे।
4	I V	1	अटलाण्टा, USA	30.10.2010	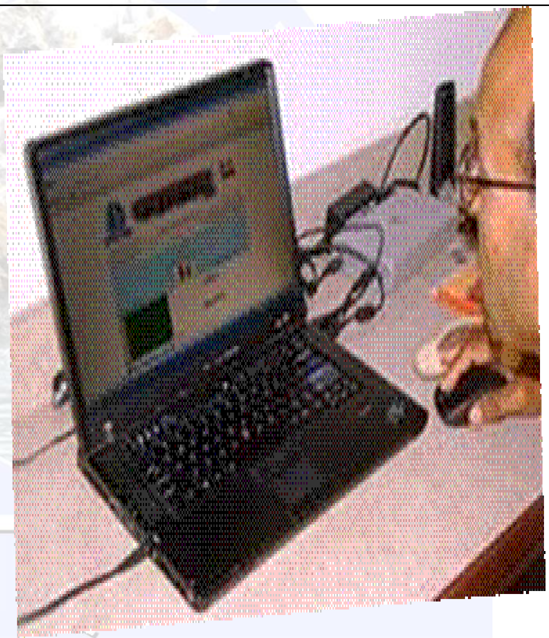 भारत सरकार के पूर्व शिक्षाविद सदस्य डॉ. सदानन्द झा के मुख्य सम्पादकत्व एवं प्रो ० अभयधारी सिंह तथा श्री त्रिलोक झा प्रभृति के सम्पादकत्व में आईआईटी मुम्बई के शोधछात्र बिपिन कुमार झा द्वारा प्रकाशित सारस्वत निकेतनम् (Home of Sanskrit lovers) के अन्तर्गत जाह्नवी संस्कृत ई जर्नल के चतुर्थ अंक हेमन्तशरदसंयुक्तांक का लोकार्पण अमरीका के अटलाण्टा नगर में जाने माने शिक्षाविद प्रो. दीनबन्धु चन्दौरा के ने किया। प्रो. चन्दौरा ने अन्तर्जाल के माध्यम से ई जर्नल www.jahnavisanskritejournal.com को क्लिक कर चतुर्थ अंक "हेमन्तशरदसंयुक्तांक " को 30 अक्तूबर, भारतीय समयानुसार 6:40 बजे लोकार्पण किया। इस लोकार्पण कार्यक्र

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

					म में आचार्य वेदश्रमी सहित कई सम्मानित विभूतियाँ उपस्थित थी। इस मौके पर प्रो. चन्दौरा ने प्रकाशक बिपिन कुमार झा को इस प्रथम त्रैमासिक संस्कृत ई जर्नल के सफलतापूर्वक प्रकाशन हेतु बधाई देते हुए समस्त सद्यों को उनके कार्य हेतु सराहना की है।
5	I	2	New Delhi	08.02.2011	जाह्नवी संस्कृत ई-जर्नल के पञ्चम अङ्क का लोकार्पण कुलपति महोदय के अस्वस्थता के कारण श्री लाल बहादुर राष्ट्रिय संस्कृत विद्यापीठ के लसचिव डा. बी.के महापात्र महोदय के द्वारा दिनाङ्क ८ फरवरी २०११ मध्याह्न १ बजे संगणक कक्ष (विद्यापीठ) मे किया गया। इस अवसर पर मुख्यतिथि के रूप मे प्रो शशिप्रभा जैन उपस्थित थे। पत्रिका के महत्त्व पर प्रो भवेन्द्र झा, प्रो. रमेश कुमार पाण्डेय, प्रो. कमला भारद्वाज आदि विद्वानों ने अपने- अपने विचार प्रकट किये। इस अवसर पर विद्यापीठ के समस्त अध्यापक एवं कर्मचा रीगण उपस्थित थे। कार्यक्रम का संचालन डा. सुन्दरनारायण झा एवं अतयों का स्वागत श्री रामसेवक झा ने किया। समस्त कार्यक्रम श्री विनोद मिश्र (अनुभाग अधि

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

					कारी) के देख रेख में सम्पन्न हुआ ।
6	II	2	**Allahabad**	**01.05.2011**	भारत सरकार के पूर्वशिक्षाविद् सदस्य डा० सदानन्द झा के प्रधान सम्पादकत्व में बिपिन कुमार झा द्वारा प्रकाशित ISSN 0976 – 8645 प्राप्त प्रथम त्रैमासिक संस्कृत विद्युत-शोधपत्रिका jahnavisanskritejournal.in) "जाह्नवी" के षष्ठम अंक का लोकार्पण **राम**कृष्ण मिशन सेवाश्रम, इलाहावाद के अध्यक्ष स्वामी निखिलात्मानन्दजी **महाराज** के करकमलों से 1 मई, 2011 (रविवार) को किया गया। कार्यक्रम की शुरुआत वेदपाठ, गीतापाठ एवं प्रार्थना से हुई। इसके अनन्तर बिपिन झा ने पत्रिका के औचित्य एवं वैशिष्ट्य पर संक्षेप में प्रकाश डाला। विशिष्ट अतिथि डा० बनमाली बिस्वाल ने युवाओं को सम्बोधित करते हुए कहा कि यह पत्रिका संस्कृत के प्रचार प्रसार् हेतु हमें एकजुट करने मे सशक्त भूमिका निभाती है। कार्यक्रम के अन्त में स्वामी धरणीधरानन्दजी ने भगवती जाह्नवी के स्तोत्र की संगीतमय पाठ देवि सुरेश्वरि प्रस्त

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

					की।। इस अवसर पर आशुतोष, विकास, आकाश आदि उपस्थित थे। कार्यक्रम का संचालन धनंजय झा ने किया।
7	III	2	**Madhubani**	**15.07.2011**	आर. के. कालेज मधुबनी के सभागार में सारस्वत-निकेतनम् के अंगभूत त्रैमासिक संस्कृत ई जर्नल का लोकार्पण राँटी ड्योढी के प्रो. श्रुतिधारी सिंह द्वारा 15.7.2011 को किया गया। कालेज के प्रधानाचार्य डा. आर. के मण्डल के द्वारा सभा की अध्यक्षता की गयी। मुख्यवक्ता के रूप मे पं. सदानन्द झा ने पत्रिका की गुणवत्ता पर प्रकाश डालते हुये संस्कृत भाषा को लोकप्रिय बनाने पर बल दिया। डा. मित्रनाथ झा (मिथिला शोधसंस्थान, दरभंगा) द्वारा बिपिन कुमार झा के प्रयास को अभूतपूर्व मानते हुए संस्कृत साहित्य के विकास

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha   Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

					में 'जाह्नवी' को आकर्षण का केन्द्र माना। ल.मि.वि.वि. दरभंगा के सीनेट सदस्य प्रो. नरेन्द्र नारायण सिंह "निराला" ने जाह्नवी त्रैमासिक पत्रिका निकालने के लिये बिपिन झा को धन्यवाद देते हुये कहा कि इसके प्रकाशन से संस्कृत जिज्ञासुओं को विशेष लाभ मिल रहा है। इन्हों ने पं. झा को भी धन्यवाद दिया। शिक्षक नेता प्रो.

जाह्नवी

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

					चन्द्रमोहन झा ने संचरमाध्यम के इसयुग में 'जाह्नवी' को अभूतपूर्व पत्रिका मानते हुये वैज्ञानिक क्षेत्र में भी संस्कृत भाषा की गुणवत्ता को महत्त्वपूर्ण माना। प्राचार्य डा. आर. के.मण्डल अपने अध्यक्षीय भाषण में कहा कि संस्कृत भाषा को जनभाषा बनाने की कोशिश और ई-जर्नल निकालने की व्यवस्था कर बिपिन झा साधुवाद के पात्र हैं। तिरुपति विद्यापीठ, BHU, USA, LBS नई दिल्ली, रामकृष्ण मिशन इलाहाबाद जैसे लोकार्पण के बाद आर. के. कालेज मधुबनी को ऐसा सौभाग्य प्रदान करना इस संस्थान के लिये गौरव की बात है। प्रो. श्रुतिधारी सिंह ने लोकार्पण करते हुये कहा कि बिपिन कुमार झा को इस पत्रिका हेतु किसी भी प्रकार की आवश्यकता होने पर मेरे द्वारा सहयोग प्रदान किया जाएगा। सभागार मे उपस्थित प्रो. रामेश्वर झा, प्रो. अभयधारी सिंह, डा. अरविन्द कुमार सिंह झा, प्रो. अमिताभ, प्रो. नरेश मोहन झा, प्रो. प्रमोद रंजन झा, प्रो. मुनीश्वर यादव प्रभृति द्वारा ई जर्नल जाह्नवी को दीर्घजीवी होने की शुभकामना दी गयी। उक्त अवसर पर श्री लम्बोदर झा, श्री अजयधारी सिंह, श्री अमरनाथ, श्री आनन्द, श्री पंकज कुमार झा, श्री केशवधारी सिंह आदि उपस्थित थे। सारस्वत निकेतनम् परिवार की ओर से पत्रिका के सम्पादक एवं प्रकाशक बिपिन कुमार झा ने समस्त संस्कृत प्रेमियों, जाह्नवी टीम साथ ही अधोलिखित मीडिया को 'जाह्नवी' पत्रिका के सप्तम अंक के लोकार्पण एवं जनसामान्य तक पहुँचाने के लिये साधुवाद दिया है।–१. दैनिक जागरण (१६ जुलाई, मिथिलांचल), २. प्रभात खबर (१६ जुलाई, मिथिलांचल), ३. दूरदर्शन DD1. (१६ जुलाई, नई दिल्ली), ४. आकाशवाणी पटना (१५ जुलाई, प्रादेशिक समाचार), ५. आज (१७ जुलाई, मिथिलांचल), ६. नादर्न इण्डिया पत्रिका (१७

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

					जुलाई, इलाहाबाद), ७. अमर उजाला काम्पेक्ट (१७ जुलाई, इलाहाबाद), ८. हिन्दुस्तान (१७ जुलाई, इलाहाबाद), ९. हिन्दुस्तान टाइम्स (१७ जुलाई, इलाहाबाद), १०.युनाइटेड भारत (१७ जुलाई, इलाहाबाद), ११. दैनिक जागरण (१७ जुलाई, इलाहाबाद), १२.मिथिला रेडियो (स्वायत्तशासी साइट, १७ जुलाई दरभंगा)
8	IV	2	**Chandigarh**	**19.11.2011**	 पञ्जाब विश्वविद्यालय के संस्कृतविभागाध्यक्ष प्रो. शंकरजी झा द्वारा संस्कृत विभाग में पत्रिका का लोकार्पण किया गया। प्रतिनिधि के रूप में केन्द्रीयविद्यालय में कार्यरत एवं पत्रिका के अभिन्न अंग के रूप में विद्यमान डा. सुमन दीक्षित विद्यमान रहीं।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha   Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

9	I	3	Kolakata	02.02.2012	कोलकातायां नरेन्द्रपुरस्थस्य रामकृष्ण-मिशन-आवासीय-स्वयंशासित-महाविद्यालयस्य संस्कृतविभागेन फरबरीमासस्य 2/3 दिनाङ्कयोः संस्कृते अनूदितं रवीन्द्रसाहित्यम् इति विषयमधिकृत्य दिनद्वयात्मिका राष्ट्रिया सङ्गोष्ठी आयोजिता। तदङ्गतया प्रो.सीतानाथ आचार्यस्य आध्यक्षे, प्रो.राधावल्लभत्रिपाठिनां, प्रो.रमाकान्तशुक्लानाम् आतिथ्ये, श्रीराकेशदाशस्य संयोजनायां प्रचलिते कविसमवाये पञ्चदश कवयः स्वकाव्यानि पठितवन्तः। अस्मिन् सत्रे जाह्नवी-ई जर्नलइत्यस्याः आन्तर्जालपत्रिकायाः लोकार्पणं विहितं राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य कुलपतिभिः आचार्यैः राधावल्लभत्रिपाठिभिः। पत्रिकां समुपस्थापितवान् डॉ.मुकेशकुमारझा-महोदयः। पत्रिकाविषये विवरणं दत्तवान् – कथासरितः सहसम्पादकः श्रीराकेशकुमार दाशः। कार्यक्रमं संयोजितवान् नारायणदाशः। जाह्नव्याः मुख्यसम्पादकाः भारतसर्वकारस्याधीनपूर्वशिक्षाविद्सदस्याः विद्यावाचस्पतिसदानन्दझामहोदयाः सन्ति। एतस्याः पत्रिकायाः सम्पादकाः प्रो. पीयूषकान्तदीक्षित-प्रो.रविशङ्करमेनन श्रीबिपिनकुमारझा सन्ति। प्रकाशनान्तर्जालनिर्माणादिकर्ता राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य श्री सदाशिवपरिसरस्य साहित्यविभागाध्यापकः श्रीबिपिनकुमारझा अस्ति। कार्यक्रमे उपस्थिताः आसन् – प्रो.सीतानाथ आचार्यः, प्रो.नवनारायणवन्द्योपाध्यायः, डॉ.बनमालि बिश्वालः, डॉ.तन्मयकुमारभट्टाचार्यः, डॉ.सूर्यमणिरथः, अजयकुमारमिश्रः, धर्मेन्द्रकुमार सिंहदेवः, अशोककुमारव्यासः, राकेशदाशः, विश्वनाथस्वाईं, विवेकानन्दपाणिग्राही, चन्द्रशेखरदासवर्मा, सौमित्र अधिकारी, खोखनभट्टाचार्यः, सम्पापाल, इत्यादयः शतं प्रायः विद्वांसः। नरेन्द्रपुरस्थ-रामकृष्णमिशनस्य अध्यापकानाम्, श्रीसीतारामवैदिकादर्शसंस्कृतमहाविद्यालयस्य अध्यापकानात्र विशेषः सहयोग आसीत् इति ते धन्यवादार्हाः सन्ति एव।
10	II	3	Jaipur	12.05.2012	Prof. Ramanuj Devanathan, VC- JRRSU, Rajasthan

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

11-12	III	3	स्त्रोत्रे षु- सन्ध्या भगवती सावित्री Lucknow	10.11.2012	Prof. O P Pandey लखनऊ 10 नवम्बर 2012ए को बोरा इन्स्टीट्यूट ऑफ मैनेजमेन्ट साइंसेजए परिसर में पत्रिका का लोकार्पण लखनऊ विश्वविद्यालय के पूर्व विभागाध्यक्ष प्रोफेसर ओमप्रकाश पाण्डेय जी के कर कमलों द्वारा सम्पन्न हुआ जाह्नवी संस्कृत ई जर्नल एक ऐसी साइट निर्मित की गयी है जो संस्कृत भाषानुरागी ही नहीं वरन् हिन्दी व अंग्रेजी भाषा में भी विचारों की अभिव्यक्ति की अपेक्षा व सम्पर्क की स्वतन्त्रता का स्वागत करती है। यह शोधपत्रों के साथ.साथ विचारा भिव्यक्ति एवं संस्कृति संरक्षण हेतु मान्य हैं। वर्तमान युग संगडक क्रान्ति का युग है इसके माध्यम से सभी विद्वानों का संगम विचारों का आदान प्रदान अब कठिन नहीं है अतः संस्कृत व संस्कृति का संरक्षण हमारा परम कर्तव्य है। यह बातें कानपुर से आयी डॉ0 सुमन दीक्षित ने कही। इस साइट का निर्माणए डिजाइनए प्रारूप पूर्ण रूपेण विपिन झा द्वारा किया गया जो राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान हिमांचल प्रदेश में असिस्टेन्ट प्रोफेसर के पद पर कार्यरत हैं। डा0 सरिता श्रीवास्तव तथा अन्य विद्वानों के सहयोग से कार्यक्रम को सामलतम ढंग से सम्पन्न किया गया। वैदिक मण्डलाचरण केशवः ओगेशः के द्वारा सम्पन्न किया गया सौकिक मण्डलाचरण माधुरी व दिव्या द्वारा प्रस्तुत किया गया। अनुराधा व भूमिका स्वागत गीतम् तथा डा0 सुमन दीक्षित महोदया द्वारा पत्रिका के विषय मंे पूर्ण जानकारी दी गयी तथा डा0 संदीप सिंह द्वारा मंच संचालन किया गया। संस्थान के प्राचार्य डा0 डी0आर0सिंह द्वारा धन्यवाद ज्ञापन के साथ छात्रों को पूर्णतः संस्कृत व संस्कृति के संरक्षण का दायित्व संवहन करने का प्रोत्साहन जिम्मेदारी दी गयी। सभा में मुख्य रूप से डा0 किरन सिंहए डा0 स्मिता श्रीवास्तवए डा0 जया सिंहए पंकज वर्मा शैल पाण्डेय प्राध्यापक उपस्थित रहे।
13-14	I	4	उडुपि, कर्णाटक	04.05.2013	देवभूमि में देवभाषा के प्रचार-प्रसार हेतु समर्पित सारस्वत-निकेतनम् के द्वारा प्रचालित संस्कृत के प्रथम ई जर्नल के चौदहवें अंक का लोकार्पण पुत्तिगे मठ, उडुपि, कर्णाटक के मठाधीश परमपूज्य श्री श्री सुगुणेन्द्रतीर्थस्वामी के द्वारा दिनाङ्कः - ४-५-२०१३ को सायं ६ बजे श्री गोवर्धनगिरि सभाङ्गण, बेङ्गळूरु. मे विधिवत् वैदिक मन्त्रो

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

					च्चारण के साथ संगणक यन्त्र द्वारा 'क्लिक' कर किया गया। इस अन्तर्राष्ट्रिय शोधपत्रिका के मुख्यसम्पादक भारतसरकार के पूर्वशिक्षाविद् सदस्य डा. सदानन्द झा एवं प्रकाशक बलाहर स्थित संस्कृत विद्यापीठ में अध्यापनरत श्री बिपिन कुमार झा है। लोकार्पण के अवसर पर प्रधानसम्पादक एवं प्रकाशक की अपरोक्ष उपस्थिति के साथ विद्यावाचस्पति प्रभञ्जनाचार्य, डा. रविसुब्रमण्यम् (MLA) प्रभृति सैकडो संस्कृतानुरागियों की उपस्थिति रही। इस शोधपत्रिका का मुख्य उद्देश्य 'पारम्परिकसंस्कृत का अर्वाचीन तकनीकि के साथ मञ्जुल प्रयोग के द्वारा शोधछात्रों के लिये अभिनूतन आयाम उपस्थित करना' है। पत्रिका के चौदहवें अंक को अध्येताओं तक पहुंचाने में परिसर के अध्यापकों, भारत एव विदेशों में विद्यमान प्रतिनिधियों विशेषरूप से डा. राधाबल्लभ शर्मा, डा. सुमन. के. एस् , डा. सुनील के. एस्, श्री नारायणदत्त मिश्र का विशेष योगदान रहा है। पत्रिका को jahnavisanskritejournal.com पर पढा जा सकता है। इससे पूर्व यह पत्रिका प्रो. हरेकृष्ण शतपथी (VC, RSVV, Tirupati), प्रो. राधावल्लभ त्रिपाठी (VC RSkS), प्रो. रामानुज देवनाथन (VC , JRRSU) प्रभृति मूर्धन्य विद्वानों के द्वारा लोकार्पित की गयी है।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

15-16	**II**	**4**	**Bhagalpur**	**Oct.2013**	Shri Indu Shekhar Jha, Rtd. SP, Bhagalpur
17	**I**	**5**	**Tripinithura, Kerala**	**14-1-2014**	Smt. K P Prasanna, Principal, GSC, Tripinithura, Kerala
18	**II**	**5**	जयपुर	**25.5.2014**	जाह्नव्या अष्टादशाङ्कस्य लोकार्पणं कविपुङ्गवानाम् **आचार्याभिराजराजेन्द्रमिश्रवर्याणां** करकमलाभ्यां मईमासस्य 25 तमे दिनाङ्के पाटलनगर्यां जयपुरे सम्पन्नतां गतः। तत्र पत्रिकाया अस्याः प्रातिनिध्यमवहत् डा ललितकिशोरशर्ममहाभागः।
19-20	**III**	**5**	**रामकृष्णमठ,शिमला**	**06-12-2014**	**स्वामीनीलकण्ठानन्दजीमहारजद्वारा, अध्यक्षाः, रामकृष्णमठ,शिमला, हिमाचलप्रदेशः** ०६-१२-२०१४

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

21-22	I	6	**Kangra, HP**	**27.07.2015**	वेदव्यासपरिसरे प्रो.रमाकान्तपाण्डेयमहाभागैः
23-24	I	7	**काञ्चीपुर**	05-02-2016	सारस्वतनिकेतनान्तर्गतप्रकाश्यमानायाः जाह्न्व्याः चतुर्विंशतितमं पुष्पं लोकाय अद्य 05-02-

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

					2016 तमे दिवसे काञ्चीपुरस्थे श्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालये **प्रो.डा. रामकृष्ण पिशिपाटि महोदयानां** करकमलाभ्यां अर्पितम् । अस्यमुख्यसम्पादकाः विद्यावाचस्पति सदानन्दझाः सन्ति। कार्यक्रमे तत्रादौ श्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयस्य अध्यापकाः डा. हीरालाल दाश महाभागाः सारस्वतनिकेतनं तथा च जाह्नव्याः लोकलोचनविषये सर्वमपि रहस्यम् उपस्थापितवन्तः । तत्र कथं ते जाह्नवया सह संयोजिताः तथा तत्सेवया नियुक्ता इति विषयमपि उक्तवन्तः । सम्पादकाः डा. दाश महाभागाः एतदर्थं डा.विपिन कुमार झा महाभागानां कृते धन्यवादमर्पितवन्तः । एतदर्थं जाह्नव्याः सहसम्पादकः मु.विनोद इति नामधेयः संस्कृतशोधच्छात्रः, श्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयस्थः, बहुधा सहायम् अकरोत्। अनन्तरं प्रो.डा.रामकृष्णपिशिपाटि महाभागाः सङ्कायप्रमुखाः जाह्नव्याः लोकलोचनम् अन्तर्जाले एकादशवादने कृतवन्तः । तत्र लोकलोचनसमये केचन छात्राः उपस्थिता आसन् संस्कृत के लिये समर्पित जाह्नवी संस्कृत ई शोधपत्रिका के तेइसवें अंक का लोकार्पण आजकाञ्चीपुरम् के श्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालय के संस्कृत डीन प्रो.डा. रामकृष्ण पिशिपाटि महोदय के द्वारा किया गया। पत्रिका के सम्पादक एवं प्रकाशक राष्ट्रिय संस्कृतसंस्थान बलाहर(प्रागपुर) के अध्यापक श्री बिपिन कुमार झा ने इस अवसर पर संस्कृत समाज एवं मीडिया को धन्यावादार्ह माना है। ज्ञातव्य है कि यह पत्रिका ज्ञानविज्ञान एवं संस्कृत जगत में होने बाली नवीन सर्जनाओं को प्रमुखता देती है। इससे पूर्व इसका विमोचन शिमला एवं बलाहर में हो चुके हैं।
25-26	II	7	Kurukshetra, Hariyana	22.08.2016	सारस्वत्-निकेतनान्तर्गतप्रकाशितायाः जाह्नवी-पत्रिकायाः पञ्चविंश-षड्विंशाङ्कयोः लोकार्पणं हरियाणास्थकुरुक्षेत्रविश्वविद्यालयस्य संस्कृत-प्राच्यविद्यासंस्थानस्य निदेशकेन, संस्कृत-पालि-प्राकृतविभागाध्यक्षेण **आचार्यललितकुमारगौडमहाशयेन** संस्कृतसप्ताहे 21 तमे दिनाङ्के रविवासरे कुरुक्षेत्रे अभवत्। तत्र अस्माकं प्रतिनिधिरूपे श्रीसुमितकुमारः कार्यसम्पादनं कृतवान्।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

27-28	**III**	**7**	**जयपुर**	**31.12.2016**	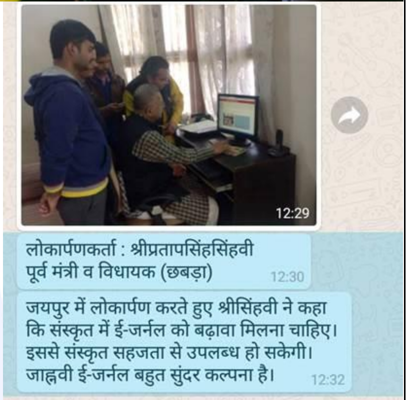 जाह्नवी संस्कृत ई जर्नल के 28वें अङ्क का लोकार्पण शास्त्री कोशलेन्द्र दासजी के प्रतिनिधित्व **में श्रीप्रतापसिंहजी (Ex. Minister UDH, Govt. Rajasthan**) के (31.12.2016) द्वारा सिविल लाइंस जयपुर में किया गयाजाह्नवी संस्कृत ई जर्नल के 28वें अङ्क का लोकार्पण शास्त्री कोशलेन्द्र दासजी के प्रतिनिधित्व में श्रीप्रतापसिंहजी (Ex. Minister UDH, Govt. Rajasthan) के (31.12.2016) द्वारा सिविल लाइंस जयपुर में किया गया
29	**I**	**8**	**North Dartmouth, MA**	20.05.17	Institute of Advanced Sciences | 86-410A Faunce Corner Rd North Dartmouth MA 02747 | Telephone: 508-999-1191 Date: May 20, 2017 Dr. Bipin Kumar Jha Department of Sahitya, Vedavyas Campus Rashtriya Sanskrit Sansthan Balahar, Via Garli, Dehara, Kangra Himchal Pradesh – 177108 India Dear Dr. Jha, I am so pleased to learn about the publication of Janhvi Sankskrit E-Journal. It is a much needed effort, especially from young scholars like yourself. Sanskrit is not just a language but it is integrated treasure of knowledge that requires deep comprehension both linguistically and philosophically. I would also dare to add that Sanskrit language may be a more suitable language for practice and expression of modern science as well. I am glad that you have allowed articles in other languages like Hindi and English to be published in the journal. This will allow many other aspects of the language and knowledge amenable to Sanskrit to be expressed for the benefit and comment of Sanskrit scholars. My very best wishes for the journal, and congratulations to you and your editorial team! Sincerely, Bal Ram Singh, Ph.D Professor and Executive Mentor Web: www.inads.org , Email: bsingh@inads.org **Prof. Bal Ram Singh,** Institute of Advanced Sciences, North

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

					Darth Mouth, MA	
30-31	II	8	कुरुक्षेत्र, हरियाणा	13-11-17	डा. बलदेवसिंह मेहरा महोदयैः Representative Shri Mahesh Dutt	
32	I	9	Madhubani, Bihar	22-02-18	ई-जर्नल के सम्पादक सह लोकार्पण संयोजक डॉ.रामसेवक झा ने बताया कि 20 जनवरी 2010 को तिरुपति विद्यापीठ के कुलपति हरेकृष्ण शतपथी के द्वारा प्रथम अङ्क का लोकार्पण किया गया । उसके बाद यह त्रैमासिक पत्रिका देश के विभिन्न विश्वविद्यालयों,प्रशासनिक संस्थाओं के अलावे विदेश में अटलाण्टा में भी पिछले अङ्कों का विमोचन किया जा चुका है । संस्कृत के प्रथम ई-जर्नल को यूजीसी के अलावे इम्पेक्ट फेक्टर की भी मान्यता मिल चुकी है । प्रत्येक तीन मास में संस्कृत-हिन्दी-अंग्रेजी भाषों में शोधपत्र देश के विभिन्न कोणे से प्राप्त होते हैं । जिसे मास के अन्त में निर्धारित स्थान पर लोकार्पण किया जाता है । 32 वें अंक में कुल 21 शोधपत्र प्रकाशित किये गये है । ई-जर्नल के प्रधान सम्पादक लगमा के व्याकरण विभागाध्यक्ष विद्यावाचस्पति डॉ.सदानन्द झा ने बताया कि शोधार्थियों छात्रों को शोध में नूतन आयाम प्रदान करने में यह पत्रिका श्रेयस्कर है । प्रकाशक डॉ.बिपिन कुमार झा के निरन्तर प्रयत्न से यह जर्नल नित्य नूतनता को प्राप्त कर रहा है । लोकार्पण समारोह में अपर समाहर्ता दुर्गानन्द झा,राजस्व अधिकारी सत्यप्रकाश , आपदा पदाधिकारी अरविन्द कुमार झा, वाटसन के शिक्षक सुधांशु शेखर झा,शिक्षाविद् डॉ.रामसेवक झा सहित कई गणमान्य लोग सम्मलित थे ।	

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

33	II	9	**सम्पूर्णानन्द वि. वि वाराणसी, उ.प्र.**	Apri, 18	VC, Sampurnand Sanskrit University Varanasi Representative- Dr. Jagadish Tiwari.	
34-35	III	9	**सारनाथ, उ.प्र.**	01-11-18	जाह्नवी संस्कृत पत्रिका का विमोचन- संस्कृतभाषाकी प्रथम ई.पत्रिकाके 34वे-35 वें अंकका विमोचन **प्रोफेसर देवराज सिंह** (पूर्व कुलसचिव) केन्द्रीय तिब्बती संस्थान सारनाथ के कर-कमलों द्वारा किया गया। डॉ सिंह ने पत्रिका को संस्कृत भाषा के विकास में सहायक बताते हुए उत्तरोत्तर सफलता की कामना की। उन्होंने कहा कि आज के डिजिटल युग में यह ई.पत्रिका संस्कृतवाङ्मय में निहित हमारे ज्ञान-विज्ञान को जन- जन तक पहुचाने का सरल और उचित माध्यम है। साथ ही उन्होने इस पत्रिका के मुख्यसंपादक डा. सदानन्द झा साथ पत्रिका से जुड़े सभी सदस्यों को कोटिशः धन्यवाद के साथ उनके सफल जीवन की कामना भी की। जाह्नवी पत्रिका के विमोचन में मुख्यरूप से **प्रो.धर्मदत्त चतुर्वेदी,प्रो.बाबूराम त्रिपाठी,डॉ.**	

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

					अनुराग त्रिपाठी,डॉ. श्रीनाथधर द्विवेदी, डॉ प्रशांतजी,डॉ रविरंजन द्विवेदी, डॉ विवेकानंद जी आदि उपस्थित थे। संचालन लोकार्पण प्रतिनिधि डा. रीतेश कुमार चतुर्वेदी ने किया।
36-37	I	10	राजाङ्गणम् , श्रीकृष्णमठः , उडुपि	09-03-2019	• **उद्घाटनम्** - **परमपूज्याः यतिकुलचक्रवर्तिनः श्री श्री विश्वेशतीर्थ महास्वामिनः , पीठाधिपतयः, पेजावर मठः तथा परमपूज्याः श्री श्री विद्याधीशतीर्थ महास्वामिनः , पर्याय पीठाधिपतयः, उडुपि श्रीकृष्णमठः** **स्थलम् - राजाङ्गणम् , श्रीकृष्णमठः , उडुपि.** • **दिनाङ्कः** - 9th March • **समयः** - 17:30 • **सन्दर्भः - श्रीराघवेन्द्रतीर्थमहास्वामिनां वर्धन्त्युत्सवे** • **संयोजकः - डा. सुमन् आचार्यः , प्राध्यापकः, लोयोला महाविद्यालयः तथा उपसंपादकः , जाह्नवी अन्ताराष्ट्रियसंस्कृतपत्रिका**
38	II	10	BLI, New Delhi	14.07.2019	 **उद्घाटनम्** - प्रो. गयाचरणत्रिपाठिमहोदयैः **स्थलम्** – भोगीलाललहरचन्द-इण्डोलोजिसंस्थानम्, नव देहली **दिनाङ्कः** - 14/07/2019 **संयोजकः** – प्रो. अशोकशर्मा, प्रतिनिधि , जाह्नवी अन्ताराष्ट्रियसंस्कृतपत्रिका

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

39-40	III	10	**Midnapore College**	08-06-2020	• Inaugration- Dr. Gopal Chandra Bera, Principal, Midnapore College(Autonomous) College with potential and Excellence by UGC, NAAC accredited - A+ (3.6 in 4 point scale) Place- Midnapore College Date - 8th Jan, 2020, 4:00 PM Representative- Dr. Giridhari Panda
41	I	11	Online	26th April, 2020	• Prof. Rajaram Shukla, VC Sampurnanand Sanskrit University, Varanasi
42-43	I	11	Online	20.09.2020	23 अगस्त को जगद्गुरु रामभद्राचार्य करेंगे जाह्नवी संस्कृत ई-जर्नल के अभिनव अंक का लोकार्पण सोजन्य संवाददाता,मधुबनी । भारत सरकार के पूर्व शिक्षाविद सदस्य डॉ. सदानन्द झा के मुख्य सम्पादकत्व में सारस्वत निकेतन के अधीन प्रकाशित प्रथम संस्कृत ई-जर्नल जाह्नवी के 42 वें अंक का 23 अगस्त रविवार को लोकार्पण किया जाएगा। जाह्नवी पत्रिका के सदस्य सह कार्यक्रम के मीडिया प्रभारी डॉ.रामसेवक झा ने बताया कि चित्रकूट स्थित अपने आश्रम पर जगद्गुरु स्वामी रामभद्राचार्य जी जाह्नवी ई-जर्नल के अभिनव अंक का लोकार्पण करेंगे। संपूर्ण कार्यक्रम वर्चुअल आयोजित होगा। वर्चुअल लोकार्पण समारोह में देश के ख्यातिलब्ध कुलपतियों, शिक्षाविद सदस्यों व शोधार्थीगण के अलावा विदेश से प्रो.असंग तिलकरत्ने तथा अन्य विद्वान सम्मिलित होंगे। डॉ. झा ने बताया कि संस्कृत भाषा में प्रथम त्रैमासिक ई-जर्नल होने का गौरव जाह्नवी को ही प्राप्त है। इसमें संस्कृत, हिंदी एवं अंग्रेजी भाषाओं में निबद्ध शोध पत्रों को संपादक मंडल एवं रिव्यू कमेटी की अनुशंसा पर प्रकाशित किया जाता है। लोकार्पण समारोह को अंतिम रूप देने में पत्रिका के प्रकाशक डॉ.विपिन कुमार झा, डॉ.मीनाक्षी, प्रतिक्षा मिश्रा आदि मनोयोग से लगे हुए हैं। **पद्मविभूषण सम्मानित तुलसीपीठाधीश्वर जगद्गुरु रामानंदाचार्य स्वामी श्रीरामभद्राचार्य जी महाराज** Place- Online through G-Meet Date - **20**th September, **2020 11:00** AM Representative- Ms. Prateeksha Mishra.

44	**I**	**12**	Online	30.01.2021	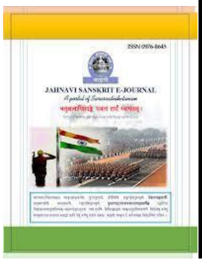 Inaugration- Prof. Asanga Tilakratne Place- Online through G-Meet Date - 30th January, 2021 11:00 AM Representative- Dr. Ramesh Jha
45-46	**I**	**12**	Online	18.12.2021	Prof Tankeshwar Kumar, Hon'ble Vice-Chancellor, Central University of Haryana, Mahendragarh Place- Online through G-Meet Date - 18th December, 2021 11:00 AM Representative- Dr. Bipin Kumar Jha
47-**4**8	I	12	**Online**		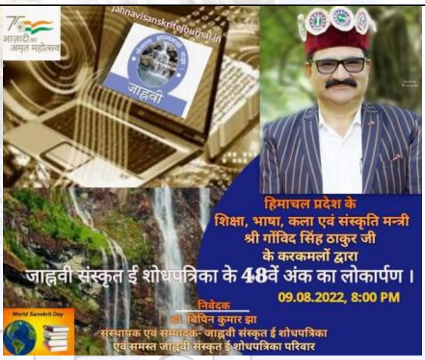 लोकार्पणकर्ता माननीयः श्रीमान् गोविन्द सिंह ठाकुरमहोदयः, शिक्षा, भाषा, कला एवं संस्कृतिमन्त्री, हिमाचलप्रदेशः लोकार्पणतिथिः 09.08.2022, 8:00 PM लोकार्पणप्रतिनिधिः श्रीरिपुदमनपण्डितः
49	I	13	Lucknow	17.01.2023	प्रो. विजयकुमारकर्ण

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

					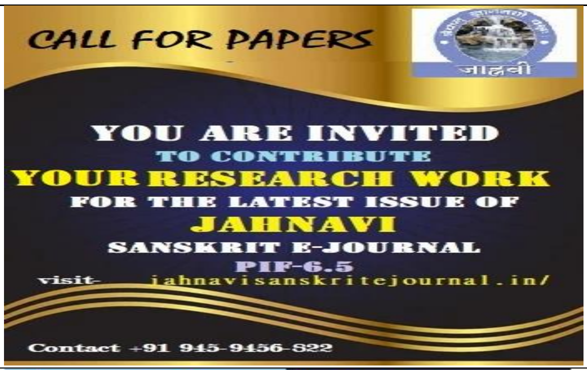
50-51	II	13	JNB Darbhanga	12.09.2023	
52-53	I	14	Tripura	01.03.2024	जाह्नवी-ई-पत्रिकायाः लोकार्पणम् सारस्वतनिकेतननामधेयायाः कस्याश्चिद् संस्कृतसंवर्धनसंस्थायाः प्रमुखप्रकल्पेषु अन्यतमाऽस्ति जाह्नवी-ई-पत्रिकेऽति। प्रतिवर्षं संस्कृतविषयानुपादाय ज्ञानपरिवर्धनाय विदुषां प्रौढशोधलेखाः स्वविशेषस्थानमधिगृह्णन्ति अस्यां रत्नगर्भितशोधपत्रिकायाम्। अस्मिन् वर्षेऽपि भवतु तथैवेऽति दृढसङ्कल्पबद्धा जाह्नवीसम्पादनासमितिः विगते १ मार्चदिनाङ्के जाह्नवी-ई-पत्रिकायाः ५२-५३अङ्कयोः लोकार्पणमकरोत्। लोकार्पणं त्रिपुराकेन्द्रीयविश्वविद्यालयस्य सभागारे सायं ०६:०० वादने जातम्। यद्यपि प्रत्यक्षरूपेण तत्रायोजिता तथापि सर्वेषां वीक्षणसुकराय गूगलमीट इत्यनेनापि। भारतस्य संस्कृतविद्वांसो स्वोपस्थितिपुरस्सरं लोकार्पणकार्यक्रमस्य शोभां वर्धितवन्तः पत्रिकायाः निवेदकानां सारस्वतनिकेतनसंस्थापकानां डा०बिपिनकुमारझामहोदयानां

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

					सञ्चालकत्वे लोकार्पणप्रतिनिधयः डा०सुमन.के.एसवर्याणां प्रतिनिधित्वे कार्यक्रमस्य प्रारम्भे वैदिकमङ्गलाचरणं श्रीहिमांशुबाजपेयी, लौकिकमङ्गलाचरणञ्च डा०सागरिकाभट्टाचार्या उपस्थाप्य शुभारम्भं कृतवन्तौ। ततश्च क्रमशः स्वागतभाषणं पत्रिकाया लोकार्पणप्रतिनिधयः त्रिपुराविश्वविद्यालयस्य च विशेषकार्याधिकारिणस्सहप्राध्यापकाः डा० सुमन.के.एसवर्याः, दीपप्रज्वलनं विश्वविद्यालयस्य कुलसचिवमहोदयाः, लोकार्पणकर्तारः डा. दीपकशर्मावर्या अन्ये विद्वांसश्च, जाह्नवीपत्रिकेऽतिवृत्त्योपस्थापनं सम्पादनसमितेः मुख्यप्रतिनिधयः संस्कृतान्तर्वीक्षाया मुख्यसंयोजिकाः डा०दीपिकादीक्षितमहोदया असाधयन्। ततश्च, मुख्यसम्पादकपदालङ्कारकाः परमविद्वांसः पत्रिकायाः जनकभूतास्सम्पादकाः ज्ञाननिष्णाताः डा०सदानन्दझामहागुरवः स्वाशीर्वचनैः सर्वान् उपकृतवन्तः। तदनन्तरम् ई-पत्रिकायाः लोकार्पणं त्रिपुराकेन्द्रीयविश्वविद्यालयस्य कुलपतयः डा. दीपकशर्मावर्याः कृतवन्तः। उल्लेख्यं यद् कुलपतिभि संस्कृताध्ययनमकृते सत्यपि संस्कृतपत्रिकाया लोकार्पणमस्तीत्यस्मात्तैरतीवसुष्ठुतया संस्कृतभाषाभिव्यञ्जवाक्यै लोकार्पणपर्यायं साधितवन्तः तच्च विलोक्य सर्वेऽपि प्रोत्साहिता जाताः। लोकार्पणात्परम् कुलपतिभ्यः विशेषधन्यवादज्ञापनमददन् लोकार्पणप्रतिनिधयः डा.के.एस.सुमनमहोदयाः तै साकमौपचारिकधन्यवादमुपस्थापितवन्तः निवेदकाः डा०बिपिनकुमारझावर्याः। परिशेषे डा०के.एस.सुमनमहोदयाश्शान्तिपाठेन कार्यक्रमस्य परिसमाप्तिमकुर्वन्। कार्यक्रमे प्रमुखाः संस्कृतविद्वांसः - प्रो. गिरीशचन्द्रपन्तः, प्रो. जयप्रकाशनारायणः, डा. सुनील के एस्, डा गीताशुक्ला, श्री धीरेन्द्रजी, श्री पवनमेहता, डा प्रीतिशर्मा, डा सुज्ञानमहान्ति, श्री राहुलकश्यपः, डा बालमुकुन्दः, श्रीमतीप्रिया, डा रमेशः, डा उमा, डा सरिताश्रीवास्तवः, श्रीमती सरिताजी, श्री सारण, श्रीभक्ति, श्री रिपुदमनचन्दः, श्रीमतरेखाजी, अंकितज, शालू, डा रितेशजी, डा राहुलजी, अनुरागजी, डा आनन्दजी, रमणजी, श्री उदयनाथः, अर्चनाजी, भारतीजी, डा वीरजी, अनीताजी, कुशलजी, नेहाजी, डा कुलदीपकः, श्री निशिकान्तपाण्डेयः, राहुलजी, चक्रदत्तजी अन्ये चोपस्थितास्सन्।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सम्पादकीयम्

शिवशिरसि वस्ती संविदानन्द नीरा

हृदयकलुषपुंजं प्रक्षिपन्ती विदूरे ।

सघनतमसि दिव्यं ज्योतिरालोकयन्ती

प्रसरतु भुवि भव्या भारतीकापि दिव्या ॥

अये विविधशास्त्रनिष्णाताः सुरभारतीप्रचारप्रसारबद्धपरिकराः विविधवुधवन्दितचरणाः नयैकवद्ध पक्षपाताः श्रीमन्तस्तत्रभवन्तः अनारतं द्रुहिणजायायाः समर्चकाः संस्कृतानुरागिणः पाठकाश्च । संसारस्य सर्वप्रथमान्तर्जालीयजा जह्नव्याः त्रैमासिकपत्रिकायाः द्विपंचाशत्ततममङ्कमिमं साम्प्रतं श्रीमतां तत्रभवतां भवतां कृपार्णवानां शेमुषीजुषां सश्रद्धं सादरं सांजलिं समर्पयन्नरीनृत्यति मे मनः विदांकुर्वन्त्वेव भवन्तः श्रीमन्तः देशे विदेशे विभिन्नराज्येषु संस्कृतप्रचारप्रसारार्थं परम्परानुसारेण अस्याः पत्रिकायाः लोकार्पण- कार्यक्रमः समायोज्यते । पुरापि त्रयोदशवर्षादधिककालात् तिरूपतिस्थराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालये, वाराणसीस्थहिन्दुविश्वविद्यालये, अथ च अमेरिकास्थ-अटलाण्टानगर्यादिष्वपि तत्र समुपस्थितैः आचार्यचरणैः विविधविद्याविद्योतितान्त:करणै नानाशास्त्रविचक्षणैः स्वनामधन्यैः शतशः सुरगवी- समुपासकैः मान्यमान्यैः लोकार्पण सञ्जातम् ।

अत एव परम्परानिर्वाहाय अस्याङ्कस्य त्रिपुरास्थकेन्द्रीयविश्वविद्यालयीयकुलसचिवमहोदयैः नयैकबद्धपक्षपातिभिः

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

प्राशासनिककार्यव्यस्ततयापि लोकार्पणाय स्वकीयानुमतिर्दत्ता । एतदर्थं तान् कुलसचिवमहाभागान् आचार्यदीपकशर्ममहाभागान् प्रति सांजलिं कार्तज्ञ्यं प्रकटयति पत्रिका- परिवारः अस्मिन्नङ्के त्रयोदश-आलेखाः चयनसमित्यनुशंसया पत्रिकायां समावेशिताः पक्षपात- शून्यमनसा यू.जी.सी. परिनियमानुसारं यद्यपि सर्वे शोधनिबन्धाः प्रशंसार्हाः तथापि गव्यूतिरित्यत्र वलोपवारणविचारः, सिद्धान्तज्योतिषे रंगनाथदैवज्ञस्यावदानम्, व्याकरणशास्त्रस्य वेदांगत्वम्, नाट्यशास्त्रे अभिनयतत्वविचारः ख्यातिवादनिरूपणमित्यादयः विदुषां मनांसि नियतं कवलीकरिष्यति में द्रढीयान् विश्वासः इयं पत्रिका सदा दुर्लभपाण्डुलिपीनां रहस्यम् उद्घाटयति प्रकाशयति च । तत्वान्वेषण पराणामाचार्यणामालेखं प्रामुख्येन प्रचारं प्रसारं च करोति करिष्यति च।

परिणामतः पत्रिकेयं त्रयोदशवर्षाधिककालात् सारस्वतरंगस्थले नृत्यमाना विद्यते। मूलतः इयं पत्रिका प्रचारप्रसारहेतवे वर्तते।

यतो हि चतुरस्रवैदुष्यलाभाय भारतविकासाय च संस्कृतस्य महद्योगदानमस्तीति न कश्चन संशयलेशः। एतदर्थं स्वनामधन्येन प्रधानमंत्रिणा नरेन्द्रमोदिमहाभागेन केन्द्राश्रिता संस्कृतभाषा कृता । अद्यत्वे सर्वेभारतीयाः संस्कृतप्रचारप्रसारवद्धपरिकराः सन्तिः। देशे विदेशे च अकारणमेव प्राणोत्सर्गं कुर्वन्ति, ये जनाः संस्कृतभाषां पठन्ति पाठयन्ति प्रचारयन्ति प्रसारयन्ति च न ते प्राणोत्सर्गमीहन्ते च । असूर्यानाम ते लोका अन्धेन तमसावृतेति ज्ञात्वा अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम्, माताच पार्वती देवी पिता देवो महेश्वरः बान्धवाः शिवभक्ताश्च स्वदेशे भुवनत्रयम् । स्वदेशं भुवनत्रयं मन्यमानाः संस्कृतज्ञाः विशिष्टपरम्परां स्थापयन्ति, एतदर्थं भारतस्य विकासे महद्योगदानं

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

संस्कृतम्। अपि च मृगै मृगाणां ग्रहणं पक्षिणां पक्षिभिर्यथा गजानां च गजैरेव ज्ञेयं ज्ञानेन गृह्यते। महर्षिवादरायणेन महाभारतशान्तपर्वणि 203/12 समुल्लिखितं वर्तते, प्रकृतमनुसरामि पत्रिकासंचालनमतीव कठिनं कार्यं वर्तते। किन्तु केषांचन राष्ट्रियान्ताराष्ट्रियविदुषां सहाय्यमवाप्य सारस्वते रंगस्थले सततं नृत्यमाना विराजते । समेभ्य विद्वद्भ्यः पत्रिकापरिवारेभ्यश्च दीर्घायुष्टववबलपुष्टिनैरूज्यप्राप्तिकामाय अनाथनाथं श्री विश्वनाथं सांजलिं प्रार्थये।

श्रुतिध्वनिमनोहरा मधुरसा शुभापावनी
स्मृताप्य तनुतापहृत समवगाह सौरव्यप्रदा।
निषेव्य पदपङ्कजा विवुधवृन्दमान्याऽमला
समस्तजगतीतले प्रवहतादियं जाह्नवी ॥

विदुषां दासानुदासः
झोपाख्यः डॉ॰ सदानन्दः

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

प्रकाशकीयवक्तव्यम्

जाह्नवी ई शोधपत्रिका निरन्तरं सारस्वत्-साधकानां मनसि नरीनृत्य विश्वस्मिन् विश्वे लोकान् रञ्जयति अभिनवशोधनिमित्तं प्रेरयति च। पत्रिकायाः UGC CARE अपि च SCOPUS निमित्तं प्रयासोऽपि जायमानः वर्तते।

पत्रिकायाः पुरातनाङ्कस्य यथा सहजरूपे उपलब्धता स्यात् तथा अस्मात् अङ्कात् प्रक्रिया विधीयते। पत्रिकाद्वारा नैकविधसंस्कृतच्छात्रहितकार्याणि क्रियन्ते यथा हि- सङ्गणकीयसूक्ष्मेक्षिका, विश्वस्याः प्रथमान्तर्जालीयवेबफ़लकाश्रितायाः (अन्ताराष्ट्रीया वेबिनार) सङ्गोष्ठ्याः पञ्चमीशृङ्खला। एतत् सर्वं संस्कृतस्य इह विश्वपटले प्रचार-प्रसाराय वर्तते।

आयान्तु, वत्सा इव संस्कृतकपिलाम्प्रति पुनरपप्युन्मुखो भवाम। तदैव वयम्भारतीयास्संस्कृत-मातुर्दिव्यपयसा पुन पुष्टम्भारतम्परमवैभवम्प्रापयन्तो विश्व-कल्याणं सिसाधयिष्याम:।

सादरम्

श्रैमत्कः

डा. बिपिन कुमार झा

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

गव्यूतिः इत्यत्र वलोपवारणविचारः

प्रो जी एस् वी दत्तात्रेयमूर्तिः[1]

प्रमुखशब्दाः- गव्यूतिः, वलोपः,लोपः, विभक्तिः, लोपः, प्रश्लेषः.सिद्धान्तकौमुदी.

शोधसारः- गवां यूतिः इति विग्रहे गो यूति इति स्थिते छन्दसि **गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्**[2] इति वार्तिकेन गोशब्दघटक ओकारस्य अवादेशे गव्यूतिः इति रूपम्। गव्यूतिः नाम गोप्रचारभूमिः। एवं लोकेपि अध्वपरिमाणे गम्यमाने **अध्वपरिमाणे च**[3] इति वार्तिकेन अवादेशे गव्यूतिः इति रूपम्। गव्+यूतिः इति स्थिते अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य गव् इत्यस्य पदत्वात् अवर्णपूर्वकस्य पदान्तवकारस्य यूतिशब्दे परे यकाररूपहल्परत्वात् **हलि सर्वेषाम्**[4] इति सूत्रेण लोपः कुतो न। यदि हलि सर्वेषाम् इत्यत्र यकारमात्रमनुवर्तते न वकारः इत्युच्यते तदानीमपि यकाररूपाश्परकत्वात् **लोपशशाकल्यस्य**[5] इति सूत्रेण वकारलोपे गयूतिः इति अनिष्टरूपापत्तिः खलु इति। **वान्तो यि प्रत्यये**[6] इत्यत्र वान्त इत्यत्र वकारात्, गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम् इत्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे **लोपो व्योर्वलि**[7] इति लोपेन वकारः प्रश्लिष्यते। तेन श्रूयमाणवकारान्तादेशः स्यात्। वकारः न लुप्यते इति यवत् इति समाधानमुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम्[8]।

===

अत्र दीक्षिताशयः-वान्तो यि प्रत्यये इति सूत्रे वकारात्पूर्वतया पाणिनिमहर्षिणा अन्यः वकारः निर्दिष्टः व् वान्तः इति। स च वल्परकत्वात् लोपोव्योर्वलि इति

---

[1]Department of Vyakarana, Shri Jagannath Sanskrit University, Shrivihar,Puri.

[2] (वार्तिकम, सिद्धान्तकौमुदी,पृ-76)

[3] (वार्तिकम, सिद्धान्तकौमुदी,पृ-76)

[4] भोभगोअघोपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्यदलि सर्वेषां मतेन इति सूत्रार्थः। (8-3-22,अष्टाध्यायी)

[5] अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोशि परे इति सूत्रार्थः। (8-3-17,अष्टाध्यायी)

[6] यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः इति सूत्रार्थः। (6-1-79, अष्टाध्यायी)

[7] वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि परे इति सूत्रार्थः। (6-1-66, अष्टाध्यायी)

[8] बालमनोरमा-तत्वबोधनी सहिता सिद्धान्तकौमुदी, पृ-77

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सूत्रेण लुप्तः। तथापि वाक्यार्थवेलायां तं प्रश्लिष्य, सः वान्त इत्यस्य विशेषणं क्रियते। तदन्तविधौ वान्तः वान्तादेशः स्यात् इत्यर्थः सिध्यति। वान्तादेशे वान्तत्वाव्यभिचारात् वकारप्रश्लेषः व्यर्थः सन् सर्वदा श्रूयमाणवान्तादेशः स्यात् इति बोधयति। एतादृश वान्तत्वविशेषणः वान्तशब्दः गोर्यूतावित्यादि वार्तिके, अध्वपरिमाणे च इति वार्तिके चानुवर्तते। तथा च छन्दसि यूतिशब्दाव्यवहितपूर्वस्य गोशब्दस्य वान्तः वान्तादेशः स्यात् इत्यादिरीत्या वार्तिकार्थः सिध्यति। अतः गव्यूतिरित्यत्र वकारस्य लोपे कृते वकारप्रश्लेषः व्यर्थस्स्यादिति मत्वा लोपश्शाकल्यस्य इति सूत्रेण नात्र वलोपः। लोपोव्यर्वलि इति सूत्रे वकारस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् **व् वान्तः, व् छन्दसि** इति निर्देशे लोपोव्योर्वलि इति सूत्रेण लोपः न सम्भवति । अतः सूत्रे वार्तिके वकारप्रश्लेषः न युक्तः खलु इति नाशङ्कनीयम्। कुत इति चेत् तत्र वकारप्रत्याख्यानं लौकिकोदाहरणाभावमात्रतात्पर्यकमेव। छन्दसि आस्रेमाणम् जीरदानुः इत्यत्र वलोपार्थः लोपो व्योर्वति इत्यत्र वकारस्य आवश्यकत्वात्। **छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति** इति भाष्योक्त्या सूत्राणामपि छन्दस्त्वातिदेशात् वा वान्त इत्यादि सौत्रप्रयोगेषु वलोपः सुसाध एव। **अतो ल्रान्तस्य**[9] इत्यत्र लुप्तनिर्दिष्टः वकारः इति इको गुणवृद्धी इति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात् लोपोव्योर्वलि इत्यत्र वलोपप्रत्याख्यानभाष्यस्य एकदेश्युक्तित्वस्य अवश्याङ्गीकार्यत्वाच्च। तस्मात् गव्यूतिः इत्यत्र वलोपवारणाय वान्तः इत्यत्र वकारात्, गौर्यूतौ इत्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे वकारप्रश्लेषः कर्तव्यः इति। यदि वान्तो यि प्रत्यये इत्यादि सूत्रोदाहरणभूतेषु गव्यम्, लाव्यम् इत्यादिषु प्रत्ययप्राग्वर्तिनः अपदत्वात् तत्र वलोपप्रसक्तिः नास्ति। अतस्तत्र वकारप्रश्लेषः व्यर्थः इति चिन्त्यते, तदा गोर्यूतौ इत्यादि वार्तिके छकारात्पूर्वं वकारः प्रश्लिष्यते। तेन गव्यूतिरिति इष्टसिद्धिः भवति।

अत्र लघुशब्देन्दुशेखरकाराणामाशयः[10]

वान्तो यि प्रत्यये, गोर्यूतावित्यादि वार्तिके च वकारप्रश्लेषः न युक्तः, लोपोव्योर्वलि इति सूत्रे वकारस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन तत्र वलोपस्य असम्भवात्। अतो ल्रान्तस्य इत्यत्र लुप्तनिर्दिष्टः वकारः इति इको गुणवृद्धी इति एकदेशिभाष्यम्, न तु वलोपप्रत्याख्यानभाष्यम्। अतः छन्दसि गव्यूतिशब्दे

---

[9] अतः समीपौ यौ ल्रौ तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि इति सूत्रार्थः।(7-2-2,अष्टाध्यायी)

[10] गुरुप्रसादसहितः लघुशब्देन्दुशेखरः, पृ.संख्या-344

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

वलोपस्तु छन्दसि सर्वविधीनां व्यवस्थितविभाषामाश्रित्यैव वारणीयः। अध्वपरिमाणार्थके लौकिके गव्यूतिशब्दे वलोपप्रसक्तिः न भवति। तथाहि- सणत्वेन संज्ञायां गम्यमानायां पूर्पदस्थत्वात् रेफषकाररूपात् निमित्तात् परस्य नस्य णत्वं स्यात् इत्यर्थकेन **पूर्वपदात्संज्ञायामगः**[11] इति सूत्रेण रघुनाथादिशब्देषु संज्ञात्वभङ्गापत्या णत्वं यथा न भवति, तथा अध्वपरिमाणार्थकस्य गव्यूतिशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वात् तत्र संज्ञात्वभङ्गापत्या लोपश्शाकल्यस्य इति वलोपः न भवति। एवं छान्दसे गव्यूतिशब्दे छन्दसि सर्विविधीनां वैकल्पिकत्वेन, लौकिके संज्ञात्वभङ्गापत्या च वलोपवारणे सिद्धे तदर्थं वान्तो यि प्रत्यये इत्यत्र वकारप्रश्लेषः नावश्यकः इति।

अत्र केचित्

लोपो व्योर्वलि इति सूत्रे वकारप्रत्याख्यनभाष्यमेव एकदेश्युक्तिः। अतोल्लान्तस्य इत्यत्र लुप्तनिर्दिष्टः वकारः इति इको गुणवृद्धी इतिसूत्रभाष्यप्रामाण्यात्[12]। अत एव प्रौढमनोरमायां[13] न पदान्ते त्यादि सूत्रे पदान्तस्य स्थाने विधौ इत्यर्थे वृक्षव् इत्यत्र लोपोव्योर्वलि इति सूत्रेण वलोपः आपादितः दीक्षितेन। लण्सूत्रभाष्यप्रदीपे[14] वृक्षव् इत्यत्र क्विब्निमित्तकतया लोपो व्योर्वलि इति लोपप्रसङ्गः इत्युक्तं कैयटेन। लोपश्शाकल्यस्य इत्यत्र अश् ग्रहणप्रयोजननिरूपणावसरे वृक्षव् करोति इत्यत्र विज्निमित्तकः वलोपः आशङ्कितः नागेशेन। अत एव-

सुधे सुधेवारिवधात्सुराणां, सुकारणे लाघवतश्च रामः।
विशेषणे द्वे य इहादिकर्तुः, वदेदधीती स हि कैयटीये।। इति

अभियुक्तोक्तिः सङ्गच्छते।

अत्र सुधे इति सुपूर्वकात् धिवि प्रीणने इति धातोः इदित्वान्नुमि, अन्येभ्योपि दृश्यते इति सूत्रेण विचि, तस्य सर्वस्यापि लोपे, लोपो व्योर्वलि इति

---

[11] पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्समज्ञायं न तु गकारव्ववधाने इति सूत्रार्थः।(8-4-3, अष्टाध्यायी)

[12] इत्थं हि तत्रत्यं भाष्यम्- ल्लान्तस्य इत्युच्यते, नेदं ल्लान्तम्। ल्लान्तस्य इत्यत्र वकारोपि निर्दिश्यते। किं वकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो वकारः इति। उद्योतपरिवृतप्रदीपप्रकाशितमहाभाष्यम्, पृ-196.

[13] सटीकटिप्पणशब्दरत्नप्रौढमनोरमा,पृ-162,163.

[14] उद्योतपरिवृतप्रदीपप्रकाशितमहाभाष्यम्, पृ-143.

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सूत्रेण विज्निमित्तकतया धि न् व् इत्यत्र वलोपे, सुधिन् इत्यत्र लघूपधगुणे सुधेन् इति जाते प्रातिपदिकत्वात् सुप्रत्यये, तस्य हल्ङ्यादिलोपे, नलोपे च कृते सुधे इति रूपं निष्पन्नम्। एवमेव सुपूर्वकात् कृवि हिंसाकरणयोः इति धातोः नुमि, विचि वलोपे सु कृन् इति जाते धातोः ऋकारस्य गुणे अरे इत्यादेशे सु कर् न् इति जाते प्रातिपदिकत्वात् सुप्रत्यये, तल्लपे, नलोपे सुकर् इति जाते रेफस्य विसर्गे सुकः इति रूपं भवति। अस्य रणे इत्यनेन सह सन्धौ सुकारणे इति भवति। सूक्ष्मदृष्ट्या परिशील्यमाने लोपो व्योर्वलि इत्यत्र वलोपः प्रत्याख्यायते तदा पूर्वोक्तसकलग्रन्थानां, सुधे इत्यादि प्रयोगाणाञ्च असाङ्गत्यं स्यात्।

किञ्च **च्छवोश्शूडनुनासिके च**[15] इति सूत्रभाष्य[16]विरोधश्च। तथाहि- तत्र सूत्रे विधेयः ऊठ् इत्येव किं स्वीक्रियते। ऊट् एव विधीयताम्। स च टित्वात् वस्य अद्यवयवः भवति। अङ्गत्वनिमित्ते अनुनासिकादौ प्रत्यये, क्वौ झलादौ प्रत्यये च परतः वकारस्य ऊट् आगमः स्यात् इति प्रकृतसूत्रार्थः भवति। अक्षदिव् इत्यत्र वकार्तपूर्वतया प्रकृतसूत्रेण ऊडागमे, क्विब्निमित्तकतया वलोपे यणादेशे अक्षद्यूः इति च सिध्यति। तत्किमर्थं ठित्वमादेशत्वञ्च स्वीकार्यम्। इत्यभिप्रायेण **ऊट् आदिः कस्मान्न भवति। आदिः टित् भवतीति प्राप्नोति। कस्य पुनरादिः, वकारस्य। अस्तु। वकारस्य का प्रसक्तिः। लोपो व्योर्वलि इति लोपो भविष्यति** इत्युक्तं भाष्ये। ततः ऊट् इति छित्वा तस्य आगमत्वस्वीकारे, तस्यैव ज्वरत्वरे त्याद्युत्तरसूत्रे अनुवर्तनात् तत्रान्त्यस्य, उपधायाश्च पूर्वतया द्वयोः ऊटोः प्रवृत्तौ ज्वार-ज्-ऊव्-ऊर् इत्यत्र वलोपासम्भवेन जूः तूः इत्यादि रूपाणि न सिध्यन्ति इत्यभिप्रायेण **नैवं शक्यं ज्वरत्वर....इति द्वौ ऊटौ स्याताम्। एवं तर्हि नैव टित्। कस्तर्हि ठित् इति च उक्तम्।** यदि लोपो व्योर्वलि इति सूत्रे वलोपः प्रत्याख्यातः तदा अक्षदि ऊव्- अक्षद्यूः इति सूत्रे वलोपासम्भवेन ऊठः आदेशत्वफलस्य च्छवोः इति सूत्रे एव सम्भवात् ज्वरत्वर ...इति सूत्रपर्यन्तमनुधाव्य तत्र ऊठः आदेशत्वकल्पनं भाष्यकारस्य असङ्गतं स्यात्। अपि च च्छ्वोरिति सूत्रे किङित् ग्रहणानुवृत्तौ दिव् धातोः यङ्लुङन्तात् लटि तिपि देदिव् ति इति स्थिते वलोपे देदेति, अननुवृत्तौ देदिव् ति इति स्थिते वकारस्य ऊठि यणादेशे गुणे च कृते देद्योति इति रूपभेदः कैयटेन प्रदर्शितः। वकारप्रत्याख्याने तु देदेति इति कैयटोक्तिः असङ्गता स्यात्।

---

[15] सतुक्कस्य छस्य वस्य च क्रमच्छ ऊठ् एतावादेशौ स्तः अनुनासिके क्वौ झलादौ किङ्गिति च इति सूत्रार्थः।(6-4-19 अष्टाध्यायी)
[16] उद्योतपरिवृतप्रदीपप्रकाशितमहाभाष्यम्,6-4-19, पृ-282-283.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

तस्मात् वलोपप्रत्याख्यानभाष्यम् एकदेश्युक्तिरेव तथा च वान्त इत्यादौ वकारप्रश्लेषे तस्य लोपे व्योरिति लोपः सुलभ एव। छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वमाश्रित्य गव्यूतिरित्यत्र वलोपवारणन्तु अगतिकतिरेव। लोके अध्वपरिमाणार्थके गव्यूतिशब्दे संज्ञात्वभङ्गभिया वलोपः न भवतीत्यपि न समीचीनम्, पूर्वपदात्संज्ञायामगः इति सूत्रे अध्वपरिमाणे च इति वार्तिके लोपश्शाकल्यस्य इति सूत्रे वा संज्ञापदाभावात्। किञ्च सवकारेण अध्वपरिमाणे गम्यमाने वान्तादेशः इत्यर्थश्च न सिध्यति तद्वार्तिकस्य।

पूर्वपदात्संज्ञायामगः इत्यस्यापि सणत्वेन संज्ञायामित्यद्यर्थः न युक्तः। तथा सति विष्वक्सेनः इत्यत्रापि संज्ञात्वभङ्गापत्यैव णत्ववारणे सिद्धे तदर्थं सूत्रे अग इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। रघुनाथ इत्यत्र तु क्षुभ्नादित्वात् न तत्। एवञ्च पूर्वपदादित्यस्य साम्येन अध्वपरिमाणे च इति वार्तिकस्य सवकारेण अध्वपरिमाणे गम्ये वान्तादेशः इत्यर्थकथनमसङ्गतमेव। अतः लौके वेदे वा गव्यूतिरित्यत्र लोपवारणार्थं वान्त इत्यत्र वकारात्, गोर्यूतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्वं वकारप्रश्लेषः आवश्यक एव इति केचित्।

पूर्वोक्त केचिन्मतपरिशीलनम्पूर्वोक्तदोषाणां वरणञ्च

लोपो व्योर्वलि इति सूत्रभाष्ये[17] **अनारम्भो वा पुनर्वलोपस्य न्याय्यः। कथम् आस्रेमाणम्, जीरदानुः इति। आस्रेमाणम्, जीरदानुः इत् छान्दसत्वात् वर्णलोपात् सिद्धम्** इत्यादिना वलोपः प्रत्याख्यातः। तद्भाष्यस्य विना विरोधमेकदेस्युक्तित्वकल्पनमयुक्तम्। अतो ल्वान्तस्य इत्यत्र लुप्तनिर्दिष्टः वकारः इति इको गुणवृद्धी इति सूत्रभाष्यमेव एकदेश्युक्तिः। तथाहि-अलावीत् इत्यत्र अलू-इस्-ईत् इत्यवस्थायां परस्मैपदपरसिज्निमित्तकवृध्यपेक्षया सिज्मात्रनिमित्तकत्वेन अन्तरङ्गत्वाद्धातोः गुणे ओकारे, तस्य अवादेशे च अलव्-इस्-ईत् इति जाते इगन्ताङ्गत्वाभावात् सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु इति सूत्रेण वृद्धिः न प्राप्नोति। हलन्तलक्षणा च वृद्धिः नेटि इत्यनेन निषिद्धा। ततश्च इष्टरूपसिद्धिः न स्यादित्यभिप्राये एकदेशिना प्रकटिते **मा** भूदेवम्, ल्वान्तस्य इत्येवं भविष्यति। ल्वान्तस्य इत्युच्यते न चेदं ल्वान्तम्। ल्वान्तस्य इत्यत्र वकारोपि निर्दिश्यते। किं वकारो न श्रूयते। लुप्तनिर्दिष्टो वकारः इति परेण एकदेशिना उक्तम्।

[17] उद्योतपरिवृतप्रदीपप्रकाशितमहाभाष्यम्,6-1-66,पृ-66.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

अर्थात् अतो ल्रान्तस्य इत्यस्य अतः समीपस्थाः ये वकारलकाररेफाः तदन्ताङ्गस्य अतः वृद्धिः स्यात् परस्मैपदपरे सिचि परे इत्यर्थः सिध्यति। अलव् इस् ईत् इत्यत्र वकारान्ताङ्गत्वात् अतो ल्रान्तस्य इति सूत्रेण वृद्धौ इष्टरूपं सिध्यतीति भावः। परन्तु अत्र सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु इति वृध्यपेक्षया गुणस्य अन्तरङ्गत्वेपि तस्याः वृद्धेः गुणापवादत्वमस्ति। चि,लु,कृ इत्यादीगन्तधातुस्थले सर्वत्र गुणे नाप्राप्ते वृद्धेः विधीयमानत्वात्। वृद्धेः गुणापवादत्वादेव उत्तरभाष्ये न सिच्यन्तरङ्गमस्ति इत्युक्तम्।

एवं सर्वतः प्रबले अपवादत्वे वृद्धेः जाग्रति तदनास्थाय दुर्बलमन्तरङ्गत्वमादाय गुणप्रवृत्यङ्गीकारात् अतोल्रान्तस्य इत्यत्र लुप्तनिर्दिष्टो वकारः इति भाष्यस्य एकदेश्युक्तित्वमङ्गीकार्यमेव।प्रकरणान्तरस्थितेन अनेन एकदेशिभाष्येण लोपो व्योर्वलि इति सूत्रस्थस्य सिद्धान्तभूतस्य वकारप्रत्याख्यानभाष्यस्य एकदेश्यक्तित्वकल्पनमनुचितमेव। **न हि पदान्ताः परेणः सन्ति**[18] इति लण्सूत्रभाष्यप्रामाण्येन वृक्षव् प्रभृतीनामनभिधानस्य अवश्याङ्गीकार्यत्वात्, वृक्षव् इत्यत्र वलोपापादपराः अयुक्ता एवेति केचित्। लोपश्शाकल्यस्य इत्यत्र अश्पदप्रयोजनविचारे वृक्षव् करोति इत्यत्र विज्निमित्तकवलोपशङ्कासमाधानयोः प्राचीनमतानुसारित्वात् नागेशमतमेव समीचीनम्। पूर्वोक्ताभियुक्तप्रयोगस्य स हि कैयटीये इति वाक्यशेषात् कैयटानुरोधितया तद्विरोधः अकिञ्चित्करः। च्छ्वोरिति सूत्रभाष्यमपि वलोपप्रत्याख्यानभाष्यस्य न एकदेश्युक्तित्वसाधकम्। लोपो व्योर्वलि इति सूत्रे वग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतोपि मते ऊठः आदेशत्वफलप्रदर्शनाय ज्वरत्वर...इत्याद्युत्तरसूत्रपर्यन्तानुधावनं भाष्यकृता कृतमिति वक्तुं शक्यत्वेन तावता प्रत्याख्यानभाष्यस्य एकदेश्युक्तित्वकल्पनायाः अनौचित्यात्। **यकारवकारान्तानां च्छ्वोरिति ऊठ्भाविनां यङ्लक्नास्ति**[19] इति कैयटेन स्पष्टमुक्ततया लोपो व्योर्वलि इत्यत्र वग्रहणस्य देदेति इति फलमपि न सम्भवति। अतः लोपो व्यर्वलि इति सूत्रे वकारप्रत्याख्यानभाष्यं सिद्धान्त्युक्तिरेव। वान्त इत्यत्र वकारात् गोर्यूतौ इत्यत्र छकाराद्वा पूर्वं वकारस्य लोपासम्भवेन तत्र वकारप्रश्लेषः अनुचितः। अतः छान्दसे गव्यूतिशब्दे वलोपाभावः छान्दस्त्वादेव। छन्दस्त्वात् वलोपाभावसाधनमगतिकगतिः इति न भ्रमितव्यम्। छन्दसि दृष्टानां सुब्व्यत्यय-तिङ्व्यत्यय-वर्णव्यत्यय-लिङ्गव्यत्ययादीनां सर्वेषां

---

[18] उद्योतपरिवृतप्रदीपप्रकाशितमहाभाष्यम्,पृ-141.

[19] उद्योतपरिवृतप्रदीपप्रकाशितमहाभाष्यम्,6-4-19, पृ-284.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

गतिकल्पनार्थमेव **षष्ठीयुक्तः छन्दसि** इति सूत्रे वा इति योगं विभज्य तेन **सर्वे विधयः छन्दसि विकल्प्यन्ते** इति वचनस्य भाष्यकारेण साधितत्वात्।

एवं लौकिके अध्वपरिमाणार्थके गव्यूतिशब्देपि न वलोपप्रसङ्गः। एवं पूर्वपदात्संज्ञायमगः इत्यत्रापि पूर्वोक्तभाष्यप्रामाण्यात् पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य नस्य णत्वं स्यात् तद्घटितेन चेत् संज्ञा गम्यते इत्यर्थ एव वक्तव्यः। अणृगयनादिभ्यः इति सूत्रे ऋगयनशब्दे णत्वाभावनिपातनात् तत्र णत्ववारणार्थम् अग इथि नावश्यकमिति प्रत्याख्यातम्। तस्याप्ययमेवाशयः ऊह्यः यत् पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्य सणत्वेन संज्ञायां गम्यमानायामित्याद्यर्थ एव वक्तव्यः, तत्र स्वत एव णत्वे अप्राप्ते तद्वारणाय पुनः सूत्रे अग इति न वक्ताव्यम् इति। अतः अगः इत्यस्य वैयर्थ्यापत्या पूर्वोक्तरीत्या अर्थवर्णनमयुक्तमिति यत् तदेवायुक्तम्। किञ्च भृञोसंज्ञायाम् इति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन पूर्वपदात्संज्ञायामगः इत्यस्य पूर्वोक्तार्थे निर्णीते, यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्येन अग इति सूत्रप्रयोगविरोधस्य अकिञ्चित्करत्वात्। अग इति पदं पूर्वोक्तार्थे तात्पर्यग्राहकमित्यङ्गीकारे अदोषाच्च। एवमर्थकरणेन रघुनाथादिशब्देषु स्वत एव णत्वाप्राप्त्या इष्टसिद्धौ तदर्थं क्षुभ्नादित्वकल्पनस्य अयुक्तत्वाच्च। अतः पूर्वपदात्संज्ञायामगः इत्यत्रेव अध्वपरिमाणे च इति वार्तिकस्यापि सवकारेण अध्वपरिमाणे गम्ये इत्यद्यर्थस्यैव वक्तव्यतया, वकाररहितेन गव्यूतिशब्देन अध्वपरिमाणाप्रतीत्या तत्र न वलोपः इति सिद्धम्।

निगमनम्

- लोपो व्योर्वलि इति सूत्रे वकारप्रत्याख्यानभाष्यं सिद्धान्त्युक्तिरेव।
- अतः वान्त इत्यत्र वकारात्, गोर्यूतौ इत्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे वकारप्रश्लेषः अनुचितः, तस्य लोपासम्भवात्।
- छान्दसे गव्यूतिशब्दे सर्वे विधयः छन्दसि विकल्प्यन्ते इति नियमाल्लोपाभावः।
- अध्वपरिमाणार्थके गव्यूतिशब्दे तु संज्ञात्वभङ्गापत्या वलोपाभावः।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

एवमेव छन्दसि गव्यूतिशब्दे अन्यार्थमावश्यकेन **सर्वे विधयः छन्दसि विकल्प्यन्ते** इति वचनेन, लौकिके गव्यूतिशब्दे संज्ञात्वभङ्गापत्या च वलोपवारणे सिद्धे तदर्थं सूत्रे वार्तिके वा वकारप्रश्लेषः अनावश्यकः इति शम्।

परिशीलितग्रन्थसूची

1.वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी(बालमनोरमा-तत्वबोधिनीसहिता) प्रथमो भागः, मोतीलाल बनारसीदास.1982
2.लघुशब्देन्दुशेखरः(गुरुप्रसादसहितः) आन्ध्रविश्वकलापरिषद्, विशाखपट्टणम्। 1970
3.लघुशब्देन्दुशेखरः(चन्द्रकलासहितः) जयकृष्णदास-हरिदासगुप्तः, बनारस सिटी,1983.
4.महाभाष्यम्(उद्योतपरिवृतदीपप्रकाशितमहाभाष्यम्) चौखाम्बा संस्कृतप्रतिष्ठान, दिल्ली.1990
5.काशिकावृत्तिः न्यासापरपर्यायकारिकाविवरणपक्किकया, पदमञ्जरीव्याख्यया च सहिता, प्राच्य भारत प्रकाशन, वाराणसी,1965.
6.प्रौढमनोरमा(सटीकटिप्पणशब्दरत्नसहिता)जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः, चौखाम्बा संस्कृत सिरीज् आफीस्, बनारस सिटी.1939.

जाह्नवी

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सिद्धान्तज्योतिषे रङ्गनाथदैवज्ञस्यावदानम्

Anshul kumar Dubey[20]

प्रमुखशब्दाः-रङ्गनाथः,सिद्धान्तचूडामणिः, सिद्धान्तः, करणम्, मन्दफलम्, शीघ्रफलम्, ज्योतिषम्

शोधसारः- शोधेऽस्मिन रङनाथाचार्यस्य सिद्धान्तज्योतिषस्य योगदानें कि वैशिष्ट्यं तथा करणग्रन्थेष्वन्यतमो सिद्धान्तचूडामणिः आचार्येण अहर्गणसाधने चक्रं बिना मध्यमग्रहाणां साधनं कृतं तद् करणग्रन्थपरम्परातः भिन्नं वर्तते। अथ च ग्रहस्पष्टिकरणप्रक्रियायां शीघ्राङ्कानां मान्दाङ्कानां साधनं कृत्वा ग्रहाणां साधनं विहितम् तथा उक्तग्रन्थमतिरिच्य आचार्यस्य ग्रन्थः तथा आचार्यस्य कुलपरम्पराणां तथा तेषां कालविषये तथा सिद्धान्तचूडामणेः विषये संशयानां निराकरणं कृतम्।

===

वेदशब्दः विद् ज्ञाने धातोः निष्पन्नः तस्यार्थः भवति शास्त्रज्ञानं,ज्ञानं वा सायणाचार्येण उच्यते"**इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति,स वेद**"इति तर्हि लौकिकोपायः कः? अथोच्यते-

वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ताः यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण।
शास्त्रादस्मात् कालबोधो यतः स्याद्वेदाङ्गत्वं तिषस्योक्तमस्मात्॥[21]

यज्ञकर्मैव लौकिकोपायः , अतः यज्ञकर्माय समुचितकालस्यावश्यकता तस्यानयनाय ज्यौतिःशास्त्रम्।

एवमेव सांख्यकारिकायां ईश्वरकृष्णेन भणितः यत्

दुःखत्रयाभिघाताद् जिज्ञासा तदपघातके हतौ।
दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात्॥[22]

अतः एकान्तिकात्यन्तिकोपायः कर्तव्यः तदोपायः ज्योतिःशास्त्रबिना असम्भवः। अतः किं ज्योतिःशास्त्रम् ?

---

[20] Research scholar, Gvuss Bonli Sawai Madhopur

[21] .9/मध्यमा., सि.शि.,चौखंबा संस्कृत संस्थान वाराणसी

[22] .1,साङ्ख्यकारिका ,चौखंबा संस्कृत संस्थान वाराणसी

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

द्युतेरिसन्नादेशश्चजः इत्युणादिससूत्रेण ज्वलितकर्मणो"द्युति"धातोः "इसन" प्रत्यये दकारस्य ज-कारदेशे गुणे कृते"ज्योतिः" इति पदस्य निष्पत्तिर्भवति। ज्योतिर्नाम स्वयं प्रकाशितग्रहनक्षत्रादयः। एवं ज्योतिः सूर्यादीनां ग्रहाणां गत्यादिकं प्रतिपाद्यतया अस्ति अस्य इति अच्-प्रत्यये "ज्योतिषम्" इति रूपसिद्धिः।[23] ज्योतिर्वेदाङ्गमपि स्कन्धत्रये विभक्तं यथा-

त्रिस्कन्धज्योतिषं शास्त्रं चतुरलक्षमुदाहृतम्।
गणितं जातकं विप्र! संहितास्कन्धसंज्ञितम्।।[24]

अतः त्रिस्कन्धात्मके ज्योतिषशास्त्रे सिद्धान्तस्कन्धः, जातकस्कन्धः, संहितास्कन्धः इति , तेषु सिद्धान्तस्कन्धे प्रकारत्रयं विद्यते सिद्धान्तः- यत्र सृष्ट्यादितः ग्रहाणां गतेःविचारः, द्वितीयोऽस्ति तन्त्रम्-कलियुगादितःग्रहाणां स्पष्टीकरणं यत्र विधीयते। तृतीयोऽस्ति करणम्- अभीष्टशकादितः यत्र ग्रहाणां ग्रहगणितद्वारा स्पष्टीकरणं विद्यते।

जातकस्कन्धे जातकस्य व्यष्टिगतफलस्यविचारणा विद्यते किन्त्वत्र शब्दार्थविचिकित्सापि विद्यते यथा जातकशब्देन बौद्धधर्मस्य पिट्केषु बौद्धकथानां संग्रहः एवमेव रूपेण जातककथा नाम्ना चर्च्यते किन्तु जातकशब्दस्य व्युत्पत्तिः**जातं जन्म तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः**[25] अतः जातबालकस्य शुभाशुभनिर्णायकग्रन्थः तज्जातकम् यथा- बृहज्जातकम् जातकालङ्कारः,जातककौमुदी,जातकसारः जातकामृतम् इत्यादयः।

संहिता स्कन्धः-

संहिताशास्त्ररूपं च ग्रहचारोब्दलक्षणम्।
तिथिवासरनक्षत्रयोगतिथ्यरधसंज्ञकाः।।
मुहूर्तोपग्रहाः सूर्यसंक्रान्तिगोचरः क्रमात्।
चन्द्रताराबलं चैव सर्वलग्नातिवाह्वयः।।
आधानपुंससीमन्तजातकानामभुक्तयः।
चौलंकर्णाच्छिदा मौञ्जी क्षुरिकाबन्धनं तथा।।
समावर्तनवैवाहप्रतिष्ठासद्मलक्षणम्।
उत्पत्तिलक्षणं चैव संक्षेपतो ब्रुवे।।[26]

---

[23] 572 पृ. संस्कृतवाङमयान्तःप्रवेशिका,डा.सोमनाथदाशः,चौखंबा संस्कृत प्रतिष्ठान जवाहरनागर,नवदेहली
[24] .ना.पु.पूर्वभागः-2/54/2
[25] .शब्दकल्पद्रुम APPs
[26] .2/54/7-11 नारदपुराणम्

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

संहितास्कन्धे विविध विषयाणां यथा भूकम्पवृक्षायुर्वेदग्रहाणांचारादीनां विमर्शः भवति ,तस्य शास्त्रस्य विश्रुतग्रन्थः वाराहीसंहिता/बृहत्संहिता । तथा अत्र वयं त्रिस्कन्धेषु सिद्धान्तस्कन्धे विचारयामः। उपरि सिद्धान्तस्य या परिभाषा उद्घाटिता तस्याः व्यासत्वं भास्करणोद्घाटितम्-

त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमाच्चारश्च द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः।
भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते ,सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः।।[27]

सिद्धान्तस्कन्धे विविधाचार्यैः स्व-स्व क्षेमुष्या सिद्धान्तग्रन्थाः विरचिताः,करणग्रन्थाः विरचिताः तन्त्रग्रन्थाः विरचिताश्च ।पूर्वं तु अष्टादशाचार्याणां अष्टादशसिद्धान्ताः आसन् परं सम्प्रति पञ्चसिद्धान्ताः जगद्योतिताः ते सन्ति

पौलिशरोमकवाशिष्ठसौरपितामहास्तु पञ्चसिद्धान्ताः।
पञ्चभ्यो द्वावाद्यौ व्याख्यातौ लाटदेवेन।।[28]

अग्रे कथयति-

पोलिशकृतः स्फुटोऽसौ तस्यासन्नस्तु रोमकः प्रोक्तः ।
स्पष्टतरः सावित्रः परिशेषौ दूरविभ्रष्टौ।।[29]

अतः पञ्चसिद्धान्तेषु स्पष्टतरः सावित्रः (सूर्यः)इत्युक्ते दृकसिद्धः/दृग्गणितैक्यम्

किन्तु सूर्यसिद्धान्तस्य पृथकग्रन्थोपलभ्यते , एकः पञ्चसिद्धान्तिकागत-सूर्यसिद्धान्तः । तत्र गृहाणां शरः तथा सम्प्रति प्रचलितसूर्यसिद्धान्ते शरमानं पृथक्तया प्राप्यते ,उपर्युक्त-मानानां विकासः शनैः शनैः जातम्,सम्प्रति ब्राह्ममानानुसारेण , आर्यमानानुसारेण , सौरमानानुसारेण पञ्चाङ्गानां निर्माणं जायते इति बालकृष्णदीक्षितश्रीमतां मतम्[30] अतः विविधसिद्धान्तेषु सौरसिद्धान्तस्य स्पष्टता कारणात् अस्यपरम्परा वहुविस्तृता वर्तते । परम्परायां ग्रहलाघवं,मकरन्दसारणी वार्षिकतन्त्रम् , ज्योतिषदर्पणः , रामविनोदः,सिद्धान्तचूडामणिः आदयः ग्रन्थाः उपलभ्यन्ते ।तेषु सिद्धान्तचूडामणिः अन्यतमः ,तस्य कर्त्ता दैवज्ञरङ्गनाथचार्यः,अत्रायमपि ध्यातव्यं यत्

---

[27] .6 श्लो. मध्यमाधिकारः सिद्धान्तशिरोमणिः

[28] .66, भारतीयज्योतिशास्त्रय्येतिहासः,लोकमणिदहाल,चौखंबा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी

[29] तत्रैव.

[30] .भारतीयज्योतिष,उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान,हजरतगंज लखनऊ

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

ज्योतिर्वेदाङ्गस्य विकासे रङ्गनाथनाम्ना आचार्यद्वयं प्राप्यते एकः सूर्यसिद्धान्तस्य गूढार्थप्रकाशिकायाः लेखकः यस्य कालः1525 शकाब्दः वर्तते , गूढार्थप्रकाशिकायाः लेखनं काश्यां कृतमिति[31]।

दैवज्ञरङ्गनाथाचार्यः

द्वितीयो रङ्गनाथः वर्तते यः अस्मिन शोधपत्रे विचारणीयः,तेषां विषये ज्योतिषशास्त्रस्येतिहासे भणितः अयं नृसिंहदैवज्ञस्य कनिष्ठतनयः , यः 1540 शकाब्दे जातः [32]आचार्याणां विषये शङ्करबालकृष्णः आचष्टे यदयं गोलग्रामवास्तव्यःतथा च गोलग्रामविश्रुतकुलीयःअथ च अस्य वंशे सर्वे विद्वान्सः आसन् । किन्तु अयं अस्य वंशे कनिष्ठ आसीदत एवास्य सर्वभ्रातृणामुल्लेखो ग्रन्थान्ते ललितपद्यैः अवलोक्यते। यथा-

गोलज्ञविद्वदयुतगोलनाम्नि ग्रामे गुणौघैः प्रथितो बभूव।
यथार्थनामा शिवलब्धधामा श्रीकृष्णनामा गणकोष्णधामा।।

तस्मादभूतां तनयौ तदाद्यः श्रीमन्नृसिंहो बुधसेविताङ्घ्रिः।
ज्योतिर्विदाचार्यपदं प्रयातः स्वधामसंतोषितसदद्विजौघः।।

मासानां कृतिराब्धिहृद्युतिरसौ खाब्जैर्विहीना तिथि-
र्बाणैहृद्द्विहतोडुवासरमितिर्वाराङ्गभागात् पदम्।

पक्षः सर्वयुतिः शको द्विखदिनैर्युक्ताऽत्र जानाति य-
स्तस्याऽव्यक्तविदो नितान्तमपरा दैवाकरी भारती[33]।।

आचार्येण ग्रन्थान्ते स्वपरिचयःसुललितपद्यैः वर्णनं विहितः।
तत्र वंशपरम्परायाः विचारणा कृतः परंपरायां रामः(तैतित्तरीय शाखी भारद्वाजगोत्रोत्पन्नो महाराष्ट्रब्राह्मणः)

[31] .391, भारतीयज्योतिष,उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान,हजरतगंज लखनऊ,
[32] . ज्योतिषशास्त्रस्येतिहास,लोकमणिदाहालः, चौखंबा संस्कृत संस्थान वाराणसी
[33] 77,सिद्धान्तचूडामणिः,रङ्गनाथाचार्यः,सरस्वतीसुषमा,वाराणसी प्रकाशनवर्ष संवत 2014

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

भट्टाचार्यः
दिवाकरः

कृष्णः विष्णुः मल्लारिः केशवः विश्वनाथः

कृष्णस्य पुत्रौ नृसिंहदैवज्ञः तथा शिवः,अनन्तरं नृसिंहस्य चत्वारः पुत्राः दिवाकरः,कमलाकरः,गोपीनाथः रङ्गनाथः।

रङ्गनाथः तस्य जन्मः पूर्वोक्तः1540 शकाब्दे जातः। अस्य जन्मः 1534 (अनुमानेन)[34] अथ च आचार्यस्य वासः काश्यामिति सम्पादकेन अनुमीयते।

रङ्गनाथाचार्यस्यः कृतित्त्वम्

अस्याचार्यस्य ग्रन्थव्यूहे अनेन सिद्धान्तशिरोमणेः **मितभाषिणीव्याख्या** कृता[35] । श्रीकमलाकराज्ञया **भङ्गीविभङ्गीकरणम्,लोहगोलखण्डनम्, पलभाखण्डनम्** च त्रयो लघुग्रन्थाः मुनीश्वरमतखण्डनाय प्रणीताः[36] किन्तु तेषां प्रकाशनं सम्प्रति न जातं तृतीयः तथा विश्रुतांशः सिद्धान्तचूडामणिः यः नाम्नः तु सिद्धान्तग्रन्थः किन्तु वास्तविक रूपेण अयं करणग्रन्थः। अस्य सम्पादनं सरस्वतीसुषमायां दैवज्ञओझापाह्वहिम्मतरात्मजमीठालालशास्त्रिणा कृतं तत्र भूमिका परिशिष्टेन संवलितः तथा च संपादितः। अत्र ध्यातव्यं यत् सिद्धान्तचूडामणिः नाम्नापि ग्रन्थद्वयं प्राप्यते । प्रथमो भास्करेणोल्लेखो कृतः,पाताधिकारे11-14 श्लोकानां भाष्ये –

रवेरोजपदक्रान्तेश्चन्द्रयुग्मपदोद्भवा।स्वल्पा चेन्न तयोः क्रान्त्योः साम्यं स्यादन्यथा भवन्।

[34] .396, भारतीयज्योतिष,उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान,हजरतगंज लखनऊ
[35] .भूमिकायां,भास्करीयगोलमीमांसा,
प्रो.देवीप्रसादत्रिपाठी,श्रीलालबहादुरयशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम् नवदेहली
[36] .205, ज्योतिषशास्त्रस्येतिहास,लोकमणिदाहालः, चौखंबा संस्कृत संस्थान वाराणसी

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

इति माधवोक्त**सिद्धान्तचूडामणि**लक्षणेनापि क्रान्तिसाम्याभावः[37],अत्र सिद्ध्यति यत् माधवः कश्चनाचार्यः आसीत् यस्य ग्रन्थः **सिद्धान्तचूडामणिः** आसीत् तस्य रचना भास्कराचार्यस्य प्राक् उत वा समकालीनकाले जातः,कालानुसारेण विचारयामः चेत् भास्कराचार्यः कथयति **रसगुणपूर्णमही(1036) समशकनृपसमयेऽभवन्मयोत्पत्तिः।रसगुणवर्षेण मया सिद्धान्तशिरोमणिरचितः**[38]अनेन ज्ञायते भास्करः षट्त्रिंशदधिकदशशताब्द्यां जातः।किन्तु माधवस्य सिद्धान्तचूडामणिः ततः प्रागीति अथ च सैद्धान्तिकग्रन्थः ।

अतः द्वितीयो सिद्धान्तचूडामणि रङ्गनाथाचार्यस्य करणग्रन्थः ।

अत्र ध्यातव्यं यत् सिद्धान्तविभागस्य प्रयोगात्मकं लोकोपयोगि स्वरूपं करणग्रन्थः भवति। तस्मिन ग्रन्थे आचार्येण द्वादशाधिकाराः तथा,ग्रन्थान्ते उपसंहारात्मकोऽधिकारः परिशिष्टद्वयं समायोजितं , प्रक्षेपश्लोकाः अपि सन्ति ते अन्ते समायोजितः,तथा च सम्पादकाचार्येण मीठालालमहाशयेन ग्रन्थादौ प्रस्तावनापि सङ्कलिता ।

रचना वैशिष्ट्यम्-

ग्रहाणां साधनं बाणाङ्गतिथ्यूनशकः(1565 शकाब्दतः) ग्रहक्षेपकानां तथा तेषां विविधविधिना साधनं व्यधायि।

आचार्येण अहर्गणसाधने चक्रं विहाय सावनदिनानामानयनं कृतं अतः ग्रहलाघवोक्त तथा केतकीग्रहगणितोक्त विधिनाऽत्र भिन्नता दृश्यते किन्तु वारादि सादने ततद्वारः स्पष्टतया आनयनं भवतीति।

यथा-

बाणाङ्गतिथ्यूनशकः समौघो दिवाकरघ्नो गतमासयुक्तः।
पृथग् द्विनिघ्नः पृथगङ्गचन्द्रनन्दैर्हृतस्तेन विहीनकोर्ध्वात्।।
शराङसंप्राप्तयुतस्तदूर्ध्वः खरामनिघ्नो गततिथ्यहीनः।
स्थाप्यस्त्वधोऽधो भुजंगाभ्रपृथ्वीधरैरवाप्तेन युतोर्ध्वकाङगकात्।।
वेदाङ्गवब्धेन तदूर्ध्वकाङ्को हीनो द्युवृन्दं सितवासराद्यम्।
कदाचिदेतत्किल घस्रवृन्दं सैकं निरेकं सुधिया विधेयम्[39]**।।**

---

[37] .168,सिद्धान्तशिरोमणिः,चौखंबा संस्कृत संस्थान वाराणसी

[38] .100, ज्योतिषशास्त्रस्येतिहास,लोकमणिदाहालः, चौखंबा संस्कृत संस्थान वाराणसी

[39] .3-5, सिद्धान्तचूडामणिः,रङ्गनाथाचार्यः,सरस्वतीसुषमा,वाराणसी प्रकाशनवर्ष संवत 2014

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

आचार्येण स्पष्टाधिकारे मन्दशीघ्रफलसाधनाय अधिकखण्डकल्पना कृता।
आचार्येण स्पष्टाधिकारे आदिमं रूपेण मन्दोच्चवर्णनं कृतं-

नेत्रा(2)त्यष्टि(17)नखा(20) रवेर्गृहमुखं मन्दोच्चकं वेद(4)दिग्(10)
बाणः(5) स्यात्कुसुतस्य सप्त(7)क भु(10)भः पूर्णाग्नयो ज्ञस्य च।
जीवे सायक(5)मूर्च्छना(21)भ्रदहनाः शुक्रस्य नेत्रे(2) तथा नन्दाब्जा(19)
द्विशराः प्रभाकरसुते सप्तो(7)त्कृतिः(26) खाब्धयः(40)[40]

मन्दोच्चवर्णनं कृत्वा आचार्यः मन्दकेन्द्रसाधनं करोति

त्र्यूनं भुजः स्यात् त्र्याधिकोनषड्भमङ्गोर्ध्वमङ्गोनितमर्कशुद्धम्।
नवाधिकं चेत्तु यदुच्चशुद्धः खगस्तदाख्यं खलु केन्द्रमुक्तम्[41]**॥**

यदा ग्रहं तथा ग्रहकेन्द्रं यदि त्रिराशितः ऊनं स्यात् चेत तदेव भुजः भवति। यदि ग्रहः त्रिराशितः अधिकः स्यात चेत् षड्राशितः विशोध्य ग्रहभुजः भवति,यदि नवराशितः ग्रहोऽधिकः ग्रहोकेन्द्रो वा स्यात् तदा द्वादशसंख्यया विशोध्य भुजः भवति। यदि भुजः राशित्रयं विशोध्य तदा कोटिः जायते । अत्र विशेषतया मन्दाङ्कानां परिकल्पना कृता। एवमेव शीघ्रकेन्द्रसाधनान्तरं शीघ्राङ्कानां परिकल्पना कृता। यथा- स्पष्टाधिकारे आचार्येण ग्रहाणां केन्द्रांशकल्पना कृता ,तेषामुल्लेखः मन्दाङ्क-अंशाः इति रूपेण चर्चा जायते।

अग्रे मन्दफलसाधनविचारः क्रियते-

स्यान्मन्दकेन्द्रोद्भवबाहुलिप्ताः खबाणवेदै(450)र्विहृता गताङ्कः।
यातैष्यकाङ्कान्तरशेषघातात्खेष्वब्धिभागेन युतोऽत्र मान्दम्॥
कलादिकं स्यादथ तद्धनर्णं कार्यं ग्रहे मेषतुलादिकेन्द्रे।
स्पष्टौ रवीन्दू मृदुना फलेन भौमादयस्तेन मृदुस्फुटाःस्युः॥[42]

आचार्येणैकस्मिन पादे द्वादशमान्दाङ्काः पठिताः। अतो नवत्यंशकलासु 90 * 60 = 5400 , 5400/12=450 कला लभ्यन्ते। अतः सार्धसप्तभागान्तरवृद्ध्या मान्दाङ्कः साधिताः सन्ति। अभीष्टस्थानीयमान्दाङ्कसाधनार्थमनुपातो यदि 450 कलाभिरेको मान्दाङ्कः तदाऽभीष्टचापकलाभिः किमिति लब्धम् ? गताङ्कः । शेषकलासंबन्धिः फलानयनाय पुनरनुपातो यदि 450 आभिः

---

[40] .10, सिद्धान्तचूडामणिः,रङ्गनाथाचार्यः,सरस्वतीसुषमा,वाराणसी प्रकाशनवर्ष संवत 2014

[41] .2, स्पष्टाधिकार,सिद्धान्तचूडामणिः,रङ्गनाथाचार्यः,सरस्वतीसुषमा,वाराणसी प्रकाशनवर्ष संवत 2014

[42] . 13-14, स्पष्टाधिकार,सिद्धान्तचूडामणिः,रङ्गनाथाचार्यः,सरस्वतीसुषमा,वाराणसी प्रकाशनवर्ष संवत 2014

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

कलाभिः यातैष्यमान्दाङ्कान्तरं लभ्यते तदा शेषकलाभिः किमिति लब्धं गताङ्के योजनेनाऽभीष्टमन्दफलकला भवन्तीत्युपपन्नम्।

उपसंहारः-

आचार्येण सिद्धान्तचूडामणिः नाम्ना करणग्रन्थः विरचितः अतः विदग्धगणकानां समूहे सर्वदा जिज्ञासा जायते यत् अयं सिद्धान्तग्रन्थः किन्तु अस्य लक्षणे उपरि मया प्रतिपादितः । स्पष्टाधिकारे आचार्येण मान्दाङ्कानामनुपातमाध्यमेन मन्दफलसाधनं कृतं तथा शीघ्रफलसाधने शीघ्राङ्कानामनुपातं कृत्वा शीघ्रफलसाधनं कृतमिति। **अनुसन्धानस्य क्षेत्रे अहं प्रत्यक्ष रूपेण विद्यावारिधौ अनुसन्धाता रूपेण कार्यं करोमि। इतः पूर्वमपि अनुसन्धाने आचार्यकक्षायां लघु-विषयेषु विचारणा सहपाठिभिः कृता परमिदानीं मम शोधकार्यस्य महत्वपूर्ण विषयः वर्तते।श्रीरङ्गनाथविरचित-सिद्धान्तचूडामणिग्रन्थस्यादितः स्पष्टाधिकारं यावततत्त्वानां समीक्षात्मकमध्ययनम्। अस्य शोधकार्यस्य सिद्धान्तज्योतिषस्य क्षेत्रे महती आवश्यकता आसीत्। सर्वप्रथमं तु ग्रन्थस्थ बिन्दूनांसमीक्षा अन्यैः आचार्यैः रचितकरणग्रन्थैः करणीयम्,यथा भास्कराचार्यस्य करणकुतुहलम् इति ग्रन्थे भास्करेण अहर्गणस्यसाधन क्रमे चक्रस्य परिकल्पना परित्यक्त्वा अहर्गणसाधनं कृतं तद्वदेव सिद्धान्तचूडामणौ अपि अहर्गणसाधनं कृतं किन्तु द्वयोः ग्रन्थयोः मध्ये सैद्धान्तिकमन्तरं विद्यते करणकुतुहलम् ब्रह्मसिद्धान्ताधारीकृत्य ग्रहसाधनं करोति किन्तु सिद्धान्तचूडामणिः सौरमतानुसारेण ग्रहाणां प्रतिपादनं करोति। किन्तु अपरे ये आचार्याः प्राचीनकाले तथा अर्वाचीन काले आसन् ते सर्वे अहर्गणे चक्रं परिकल्पय ग्रहाणां आनयनं कुर्वन्ति ।तर्हि अत्र शोधस्य इयमेव आवश्यकता भवति यत् ग्रहाणां साधने मूलभूतमन्तरं यदि अस्ति तदा तेषां परिणामें कियदन्तरं भविष्यति इति**
तथा यदि सिद्धान्तचूडामणि माध्यमेन ग्रहाणां साधने ,दृग्गणितैक्यकरणे कियदन्तरमागच्छति न वा यदि आगच्छति चेत किं संस्कारं कृत्वा दृकसिद्धतायाः प्राप्तिः भवितुं शक्नोति इति।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

परिशीलितग्रन्थसूची

- नारदपुराणम् (व्यासः),गीताप्रेसगोरखपुर, सं.2076
- भारतीयज्योतिषशास्त्रस्येतिहासः(लोकमणिदहालः),चौखंबा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी,2012ई.
- भास्करीयगोलमीमांसा(प्रो. देवीप्रसादत्रिपाठी) श्रीलालबहादुरशास्त्री रा.सं.वि. विद्या. नवदेहली,2010 ई.
- साङ्ख्यकारिका,(ईश्वरकृष्णः),संस्कृत ग्रन्थागार,संस्कृत नगर,रोहिणी से.14,दिल्ली,2004 ई.
- संस्कृतवाङ्ग्यान्तःप्रवेशिका(सोमनाथदाश) ,चौखंबा संस्कृत प्रतिष्ठान जवाहरनागर,नवदेहली,2016 ई.
- सिद्धान्तचूडामणिः(श्रीरङ्गनथदैवज्ञः),सारस्वतीसुषमा, सम्पीर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः वाराणसी सं.2014
- सिद्धान्तशिरोमणिः(भास्कराचार्य),चौखंबा संस्कृत संस्थान वाराणसी सं. 2070
- शब्दकल्पद्रुमः(राधाकान्तदेव)चौखंबा संस्कृत सीरीज वाराणसी,सं.2024

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

व्याकरणशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वम्

डा. प्रमोदकुमारशुक्लः[43]

प्रमुखशब्दाः- शव्दज्ञानजनकत्वम्, आकृतिः, द्रव्यः, पदार्थः, वाक्यम् , लौकिकाः, वेदिकाः, व्युत्पत्तिः, प्रकृति, प्रत्ययः

शोधसारः- शब्दानां विवेचनमेव व्याकरणस्य मुख्यार्थः। व्यकरणे हि प्रकृतिप्रत्ययादीनां सूक्ष्मातिसूक्ष्मं विवेचनं विद्यते एतदतिरिक्तं ध्वनिस्फोटयोः, प्रकृतिप्रत्ययोः, शब्दापशब्दयोः आकृतिद्रव्ययोः, सन्धिसमासयोः शब्दनित्यतानित्यत्वयोः, पदवाक्ययोः, पदपदार्थयोः, पदवाक्यार्थयोः च विवेचनं विष्लेशणं च व्याकरणस्य प्रयोजकत्वेनास्थीयते। व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते प्रकृति-प्रत्यय-विभागद्वारा निशपाद्यन्ते शब्दाः अनेनेति व्याकरणम् वि आङ् इत्युपसर्गपूर्वकं डुकृञ् धातो ''करणाधिकरणयोश्च'' इति सूत्रेण ल्युटि प्रत्यये कृते व्याकरणपदं सिद्ध्यति। लक्ष्य-लक्षणं व्याकरणम्। भाषायाः व्यावहारिकविश्लेशणमेव व्याकरणम्। इमानि चतुर्दशसूत्राणि श्रुतिरूपाणि भवन्तीति समर्थयन्ति वैयाकरणाः। अतः श्रुतिस्मरणेनोच्चारणेन वा तज्जन्यफलभागपि भवान् भवत्वितीच्छया प्रथमतो माहेष्वरसूत्राणां स्वरूपं प्रदर्श्यते। तथाहि- अइउण्, ऋलृक् एओङ् ऐऔच् .....इत्यादि। एतानि सूत्राणि महेष्वरादागतानि अतः माहेष्वराणि इति कथ्यन्ते। एवं श्रूयते यत् महर्शिः पणिनिः व्याकरणविद्यामधिगन्तुं तपश्चकार। भगवान् महेश्वरः तपसा प्रसन्नः सन् नवपंचवारं ढक्कां ननाद। तेन च पाणिनिः मुनिः चतुर्दशसूत्राणि ''अइउण्''........ इत्यादीनि अधिगतवान्। एवं च महेश्वरप्रसादाल्लब्धानीमानि सूत्राणि माहेष्वराणि कथ्यन्ते। एशा चतुर्दशसूत्री एवमानुपूर्वीका श्रुतिरेव विद्यते। सैव श्रुतिः महेश्वरप्रसादाद् भगवता पाणिनिना लब्धेति पारम्पर्येण स्मर्यमाणेयं चतुर्दशसूत्रीति आयाति। तदुक्तं पाणिनीयषिक्षायाम्-

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्यमहेष्वरात्।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः।।

महेश्वरप्रसादात् महर्षिणा पाणिनिना प्राप्तानीति माहेश्वरसूत्राणीति कथ्यन्ते। ''वर्णसमाम्नायः, वर्णाम्नायः, वेत्यपि एषां सूत्राणां नाम भवति। यतोहि आम्नायसमाम्नायशब्दौ वेदार्थकौ भवतः तथा चामरः - श्रुतिः स्त्री वेद

[43] सहायकाचार्यः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, श्रीरणवीरपरिसरः, जम्मू

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

'वर्णसमाम्नायः', 'वर्णाम्नायः', 'अक्षरसमाम्नाय' इति शब्देनाप्यभिधीयन्ते। तथैवैतेशां सूत्राणां 'ब्रह्मराषिः' इत्यपि नाम। नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायां 'शिवसूत्रजालम्' अपि कथितम्। 'अइउण्' इत्यादि चतुर्दशसूत्राणि साक्षात् श्रुतिर्भवन्ति।

==

व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दाः अनेनेति शब्दज्ञानजनकं शास्त्रं व्याकरणमिति। शब्दानां विवेचनमेव व्याकरणस्य मुख्यार्थः। व्यकरणे हि प्रकृतिप्रत्ययादीनां सूक्ष्मातिसूक्ष्मं विवेचनं विद्यते एतदतिरिक्तं ध्वनिस्फोटयोः, प्रकृतिप्रत्ययोः, शब्दापशब्दयोः आकृतिद्रव्ययोः, सन्धिसमासयोः शब्दनित्यतानित्यत्वयोः, पदवाक्ययोः, पदपदार्थयोः, पदवाक्यार्थयोः च विवेचनं विष्लेशणं च व्याकरणस्य प्रयोजकत्वेनास्थीयते।

व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते प्रकृति-प्रत्यय-विभागद्वारा निश्पाद्यन्ते शब्दाः अनेनेति व्याकरणम् वि आङ् इत्युपसर्गपूर्वकं डुकृञ् धातो **''करणाधिकरणयोश्च''**[44] इति सूत्रेण ल्युटि प्रत्यये कृते व्याकरणपदं सिद्ध्यति। लक्ष्य-लक्षणं व्याकरणम्। भाषायाः व्यावहारिकविश्लेशणमेव व्याकरणम्। क्रमेऽस्मिन् व्याकरणशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वविषये चर्चां कुर्मश्चेत् आदौ चतुर्दशसूत्राणामवलोकनम् अनिवार्यं भवति। भगवतः पाणिनेः व्याकरणे **''अ इ उण्''**[45] इत्यादीनि चतुर्दशसूत्राणि व्याकरणस्यास्य मूलरत्नानि सन्ति।

अत्र भवगवतः पाणिनेरीदृशी सूक्ष्मेक्षिका प्रवर्तिते विद्यते, यत्महिम्नैववान्ये प्रायः पूर्ववैयाकरणाचार्याः गौणाः अप्रसिद्धाः वा संवृताः। अत्र सर्वत्र सूत्रेशु वर्णानामेतादृशः सन्निवेषः कृतोऽस्ति यत्तत्र वर्णेनाभ्यनर्थकेन न भवितव्यम्। तानीमानि सूत्राण्येवाश्रित्य महर्शिः पाणिनिः प्रायः चतुश्चत्वारिंशत अणादीन् प्रत्याहारान् स्वीकृत्य प्रायः चतुःसहस्रं सूत्राणि रचयामास। तानिमानि सूत्राणि **''वृद्धिरादैच्''**[46] इत्यारभ्य **''अ अ''**[47] इत्यन्तानि निबद्धानि सन्त्यष्टाध्यायीग्रन्थे। एभिरेव सूत्रैर्लौकिकाः वैदिकाश्च महान्तः शब्दौघाः व्युत्पादिताः सन्त्यत्र व्याकरणे।

---

[44] अष्टाध्यायी 3/ 3/117

[45] वर्णसमाम्नाय 1 सूत्र

[46] अष्टाध्यायी 1/ 1 /1

[47] अष्टाध्यायी 8/ 4 /67

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

इमानि चतुर्दशसूत्राणि श्रुतिरूपाणि भवन्तीति समर्थयन्ति वैयाकरणाः। अतः श्रुतिस्मरणेनोच्चारणेन वा तज्जन्यफलभागपि भवान् भवत्वितीच्छया प्रथमतो माहेष्वरसूत्राणां स्वरूपं प्रदश्र्यते। तथाहि- अइउण्, ऋलृक् एओङ् ऐऔच् .....इत्यादि। एतानि सूत्राणि महेष्वरादागतानि अतः माहेश्वराणि इति कथ्यन्ते। एवं श्रूयते यत् महर्शिः पणिनिः व्याकरणविद्यामधिगन्तुं तपश्चकार। भगवान् महेश्वरः तपसा प्रसन्नः सन् नवपंचवारं ढक्कां ननाद। तेन च पाणिनिः मुनिः चतुर्दशसूत्राणि ‘‘अइउण्’’........ इत्यादीनि अधिगतवान्। एवं च महेश्वरप्रसादाल्लब्धानीमानि सूत्राणि माहेश्वराणि कथ्यन्ते। एशा चतुर्दशसूत्री एवमानुपूर्वीका श्रुतिरेव विद्यते। सैव श्रुतिः महेश्वरप्रसादाद् भगवता पाणिनिना लब्धेति पारम्पर्येण स्मर्यमाणेयं चतुर्दशसूत्रीति आयाति। तदुक्तं पाणिनीयषिक्षायाम्-

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्यमहेष्वरात्।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः।।[48]

अत्र अधिगम्यमहेश्वरात्’’ इत्यनेन स्पष्टमायाति यद् इमानि सूत्राणि महर्शिणा महेश्वरप्रसादाल्लब्धानीति। अतो यथा सर्वासां विद्यानामुद्गमस्थानं श्रुतिः भवति तथैव माहेश्वरसूत्राणामपीति गृहाण। केवलमत्रानुबन्धाः महेश्वरकृता इति बोध्यम्। वेदादेवैतेशामप्याविर्भाव इति भावः। एवं च एशा चतुर्दशसूत्री साक्षात् श्रुतिरेवास्ति। यथैवेदमव्युच्छिन्नं चन्द्रतारकादि एवमेतेशामपि चतुर्दशसूत्राणां कश्चनाधुनिकः शरीरी कर्ता नास्तीति भावः।

एषां माहेश्वरसूत्राणां नामान्तराण्यपि सन्ति। महेश्वरप्रसादात् महर्षिणा पाणिनिना प्राप्तानीति माहेश्वरसूत्राणीति कथ्यन्ते। ‘‘वर्णसमाम्नायः, वर्णाम्नायः, वेत्यपि एषां सूत्राणां नाम भवति। यतोहि आम्नायसमाम्नायशब्दौ वेदार्थकौ भवतः तथा चामरः - श्रुतिः स्त्री वेद ‘वर्णसमाम्नायः’, ‘वर्णाम्नायः’, ‘अक्षरसमाम्नाय’ इति शब्देनाप्यभिधीयन्ते। तथैवैतेशां सूत्राणां ‘ब्र्रह्मराषिः’ इत्यपि नाम। नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायां ‘शिवसूत्रजालम्’ अपि कथितम्। ‘अइउण्’ इत्यादि चतुर्दशसूत्राणि साक्षात् श्रुतिर्भवन्ति। एतत् पाणिनीयं शब्दशास्त्रं एतानि श्रुतिरूपाणि चतुर्दशसूत्राण्येवाश्रित्य प्रवृत्तानि सन्ति।

अतः श्रुतिमूलकत्वादस्यैव वेदाङ्गत्वमिति अग्रे व्याख्याष्यामः। वेदाङ्गानि षड्भवन्ति। उक्तं च महाभाष्यकारेण ‘‘ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः

[48] पा.शि.57

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च इति'' तानि च व्याकरणं , ज्यौतिषं, निरुक्तं, छन्दः, शिक्षा, कल्पश्चेति। तदुक्तं पणिनीयशिक्षायाम्-

''छन्दःपादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथपठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।।
शिक्षाघ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।''[49]

एशु षडङ्गेषु व्याकरणं प्रधानं भवति। उक्तं च भाष्ये- **''प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणम्''**[50] इति। यद्यपि बहुविधं व्याकरणं वर्तते तथापि अष्ट-नव वा व्याकरणान्येव प्रसिद्धतमानि। तथाहि-

''ऐन्दं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्।
सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम्।।''
''इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः।
पाणिन्यमरजैनैन्द्राः जयन्त्यश्टौ हि षाब्दिकाः।।''[51]

एतेशु व्याकरणेशु सत्स्वपि पाणिनीयव्याकरणं सम्पूर्णतयोपलभ्यमानत्वात् श्रुतिमूलकत्वात् च सर्वातिशयं महत्वं विभर्ति। यथा शरीरस्य हस्तापादादीन्यङ्गानि शरीरमुपकुर्वन्ति तथैव व्याकरणादीनि शास्त्राणि वेदार्थज्ञाने उपकारकाणि भवन्ति। व्याकरणं च भगवतो वेदस्य मुखस्थानापन्नं मुख्यमङ्गं भवति। एतच्च व्याकरणं वेदं पदपदार्थनिर्णयकत्वेन साक्षादुपकरोति। अत एवोक्तं भाष्ये- ''प्रधानं च षट्स्वङ्गेशु व्याकरणम्' । व्याकरणेश्वपि पाणिनीयमिदं व्याकरणं अत्यभ्यर्हितमङ्गं भवति। इदं व्याकरणं हि श्रुतिमूलकं भवति। यतोहि श्रुतिरूपाणि ''अइउण्'' इत्यादिचतुर्दशसूत्राण्येवाश्रित्य भगवता पाणिनिना प्रत्याहाराणि कल्पितानि। तानि प्रत्याहाराण्येवावलम्ब्य पणिनीयसूत्राणां शब्दसाधुत्वसाधकत्वं भवति। अत एव आचार्यनागेशभट्टः लघुशब्देन्दुषेखरे प्राह- **''श्रुतिमूलकत्वादस्यैव वेदाङ्गत्वम्''**[52] इति। अस्यैव इत्यत्र एवकारोऽप्यर्थकः मुख्यार्थको वा। एवं चास्य व्याकरणस्य मुखस्थानापन्नेशु व्याकरणेश्वपि सर्वतो मुख्यत्वं वर्तते। यदि चात्रान्ययोगव्यवच्छेदरूपोऽर्थः एवकारस्य स्वीक्रियते तदा ज्यौतिषादेः वेदाङ्गत्वमेव व्याहन्येत। भगवतो महेश्वरस्य प्रसादादेव पाणिनिः एतानि सूत्राणि

---

49 पा.शि.41, 42
50 म.भा.द्वि.
51 व्या.शा.इतिहास
52 ल.श.शेखरे

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

प्राप्तवान्। तानि चेमानि श्रुतिरूपाणि भवन्ति। महेश्वरस्य प्रसादादेव पाणिनिना लब्धानीत्यत्र प्रमाणं च शिक्षा वचनमेव तथाहि-

''येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्यमहेष्वरात्।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः।।''[53]

अत्र अधिगम्यमहेश्वरात् इति वचनेन स्पष्टमेवायाति यत् महेश्वरप्रसादादेव लब्धानि सूत्राणीमानि इति। अक्षरसमाम्नायम् इत्युक्तेश्चेतेषां श्रुतित्वमपि नितरामायाति। एतेषां सूत्राणां ढक्कानिनादद्वारा उपदेष्टाः शिवः नतु तस्य कर्ता। तत्प्रसादात् पाणिनिः प्राप्तवानिति पाणिनिरपि नैतेषां कर्ता। एवं च 'अ इ उ' इत्यादिरूपा आनुपूर्वीका अपौरुषेयी श्रुतिरेव महर्षिणा प्राप्ता। यदि च नैयायिकमते वेदोऽपि ईश्वरकर्तृक एव इति स्वीक्रियते। तदापि महेश्वरेण प्रोक्तानि माहेश्वराणि इत्यस्मिन्नपि अर्थे श्रुतिमेतेशां सूत्राणामव्याहतमेव।

एषां माहेश्वरसूत्राणां श्रुतित्वादेव- **''सोऽयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराषिः, सर्ववेदपुण्यफलावप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति। मातापितरौ च अस्य स्वर्गे लोके महीयते''**[54] इति द्वितीयाह्निकस्य भाष्यमुपादाय श्रीभर्तृहरिणा भाष्यव्याख्यायाम् उक्तम्- यथैवेदमव्युच्छिनं चन्द्रतारकादि, एवमस्याक्षरसमाम्नायस्य न कश्चिदाधुनिकः कर्ता अस्ति। एवमेव वेदपारम्पर्येण स्मर्यमाण' इति, यथा श्रुतिः वेदः च अनादिः भवति, तस्य कोपि कर्ता न भवति गुरुशिष्यपरम्परया स्मर्यते। तथैव अस्याक्षरसमाम्नायस्य आधुनिकः शरीरी कश्चन कर्ता नास्ति। केवलं तेन तेनाचार्येण स्मर्यते स्मार्यते च। अक्षरसमाम्नायस्य पुष्पितत्वं एतन्मूलकशब्दशास्त्ररचनाद्वारा बोध्यम्। फलितत्वं च साधुशब्दप्रयोगद्वारा ज्ञेयम्। एवं चास्याक्षरसमाम्नायस्य श्रुतित्वं स्पश्टमेवायाति। किच '**उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धान्**'[55] इत्युक्तम्। अनेनास्य शिवसूत्रजालस्य ब्रह्मोपदेशस्वरूपत्वमुक्तं भवति।

ब्रह्मोपदेशत्वं च अस्य शिवसूत्रजालस्य श्रुतित्वाभावे न सम्भवति। यतोहि ''श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः'' इति वचनानुसारं श्रुतिवाक्यस्य ब्रह्मोपदेशकत्वं भवति। अतोऽप्येषामवश्यं श्रुतित्वं स्वीकरणीयम्। एतेषां सूत्राणां श्रुतित्वं भवतीत्यभिप्रायेणैव ऋक्तन्त्रव्याकरणे महर्षिशाकटायनः प्राह-

---

[53] पा.शिक्षा

[54] म.भा.द्वितीय आह्निक

[55] ल.सि.कौ.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

‘‘**इदमक्षरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तम्-**[56] यथा आचार्या ऊचुर्ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच, बृहस्पतिरिन्द्रायेन्द्रो भरद्वाजाय, भरद्वाजः ऋषिभ्यः, ऋषयो ब्रह्मणेभ्यस्तं खल्विममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते, न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयाद् ब्रह्मराषिरिति’’, एतेन प्रघट्टकेन एषाम् ‘‘अइउण्’’ इत्यादीनां श्रुतित्वमवष्यमेव प्रमाणितं भवति। अत्र ब्रह्मराषिः ब्रह्मप्रतिपादको वर्णराषिः। एतेषां ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन व्याख्यानं नन्दिकेष्वरकृतकाशिकायां कृतमस्ति। तथाहि- अइउण् अ इति परमात्मा निर्गुणः, इम् इति मायाम् आश्रित्य, उः इति व्यापकः, सगुणः, ण् इति आसीत् इत्येवं प्रकारेण तत्र व्याख्यानमुपलभ्यते।

परिशीलितग्रन्थसूची

- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, गोपालदत्तपाण्डेय, चैखम्बासुरभारती वाराणसी 2013
- व्याकरणमहाभाष्यम्, प्रो.जयशंकरलालत्रिपाठी, चैखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी 2013
- लघुशब्देन्दुशेखरः, पं.श्रीगोपालशास्त्री नेने, चैखम्बा प्रकाशन वाराणसी 2015
- परमलघुमंजूषा, प्रो.जयशंकरलालत्रिपाठी, चैखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी 2013
- त्रैमुनी पत्रिका, व्याकरणविभाग रा.सं.संस्थानम्, लखनऊपरिसर, 2016
- पाणिनीय शिक्षा, संतोष पांड्या, कालिदास अकादमी उज्जैनी
- अष्टाध्यायी सूत्र पाठ, पुष्पा दीक्षित, संस्कृत भारती नवदेहली २०१६

[56] ऋक् तन्त्र व्याकरणे

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

नाट्यशास्त्र में अभिनय-तत्त्व विचार

डा. कृपाशंकरशर्मा[57]

प्रमुखशब्द-आद्य, चिबुक, अधर, शीर्षाभिनय, अभिरामदर्शन, सुदीर्घकालिक, अनुभूति, लोकानुरंजक।

शोधसार-प्रस्तुत शोध आलेख में नाट्यशास्त्रीय अभिनय तत्त्व विचार को केन्द्रित कर अभिनय की शाब्दिक व्युत्पत्ति , अभिनय के चतुर्विध प्रकार, आङ्गिक अभिनय और उसके प्रकार , प्रयोग तथा दृष्टियों के बारे में चर्चा की गई है। इस लेख की जानकारी से रङ्गकर्म में संलग्न अध्येताओं को शास्त्रीय आङ्गिक अभिनय प्रयोग की प्रामाणिक जानकारी मिलेगी, जिससे वे अपने अभिनय कौशल में इन्हें सम्मिलित करके प्रयोग कर सकते हैं। कलाविदों के लिये सहजता से नाट्याभिनय प्रयोग बने यह इस आलेख का सारभूत तत्त्व स्वीकार्य है।

=======================================

भारतीय रंगपरम्परा का अपना सुदीर्घकालिक स्थान व महत्त्व है। रङ्गकर्म जीवन का वह तात्त्विक विषय है, जो उल्लासमय जीवन-व्यवस्था को अपने चरमलक्ष्य की सिद्धि तक पहुँचाने का साधन है। समाजव्यवस्था के सांस्कृतिक स्वरूप व कलात्मकवैभव का अभिरामदर्शन करना हो तो रङ्गकर्म से ही सम्भव हो सकता है। सामाजिक चतुर्वर्गसिद्धि रङ्गकर्म के माध्यम से प्राप्त कर सकता है। रंग के विविध रंग देश और संस्कृति के अनुसार प्राच्य और पाश्चात्य किया जाता है, जिसमें प्राच्य भारतीय और पाश्चात्य पश्चिमी देशों से समागत कलात्मक नवीन रङ्ग विधान विचार मान्य किया गया है। नाट्यशास्त्र अभिनय तत्त्व को बहुत ही मार्मिक ढंग से प्रतिपादित करता है। यह अभिनय तत्त्व अष्टम अध्याय में वर्णित हुआ है, जिसे यहाँ उपस्थापित किया जा रहा है।

■ अभिनय तत्त्वः -

[57] साहित्यविभाग,केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, भोपालपरिसर, भोपाल (मध्यप्रदेश)

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

भारतीय रङ्गपरम्परा वेदों से ही नि:सृत हुई है। इसी लिये आचार्य ने स्पष्ट लिखा है कि-

ऋग्वेदाद् पाठ्यं सामभ्यो गीतमेव च।
यजुर्वेदादभिनय: रसानामथर्वणाद्रस: ।।

ये सन्दर्भ नाट्य के मूलस्रोत वेद को ही इंगित करते हैं। इसीलिये नाट्य को पंचम वेद भी कहा गया है। आचार्य भरतमुनि इस परम्परा के आद्यगुरु वा आद्य आचार्य के रूप में प्रतिष्ठित हैं। भारतमुनि नाट्यशास्त्र में नाट्य के उन समस्त पक्षों को समाहित कर विवेचन किये हैं, जो कि स्वस्थ सुव्यवस्थित नाट्यप्रयोग परम्परा के लिये अति महत्त्वपूर्ण तथा अत्यावश्यक है। अभिनय तत्त्व को लेकर हम यहाँ विचार करते हैं। सर्वप्रथम मन में यह प्रश्न उठता है कि अभिनय किसे कहते हैं ? अभिनय की व्युत्पत्ति क्या है ? अभिनय कितने प्रकार का है ? अभिनय का प्रयोजन क्या है ? इन समस्त प्रश्नों के बारे में आचार्य भरत लिखते है कि- '**अवस्थानुकृतिर्नाट्यम्**'[58] धनंजय के इस वचनानुसार अवस्था की अनुकृति नाट्य कहते हैं। विश्वनाथ भी साहित्य-दर्पण के षष्ठपरिच्छेद में इसी बात को पुष्टि के साथ समर्थन किये हैं । रसार्णवसुधाकर में भी इसी बात का समर्थन प्राप्त होता है-

अवस्थानुकृतिर्नाट्यमिति सामान्यलक्षणम्।
रामादि तादात्म्यायत्तिर्नटे या नाट्यमुच्यते ।। [59]

नाटकरत्नकोश में भी इसी की प्रतिपुष्टि होती है-

अवस्था या लोकस्य सुखदु:ख समुद्भवा।
तस्यास्त्वभिनय: प्राज्ञे नाट्यमित्यभिधीयते ।।[60]

अर्थात् नाट्य में नट के द्वारा किसी एतिहासिकचरित का गात्रविक्षेप के द्वारा लोकानुरंजक प्रदर्शन जिसके माध्यम से सहृदयजन परमपुरुषार्थ मोक्ष की अनुभूति करता है, उसे नाट्य कहते हैं। रस की अनुभूति का आस्वादन मोक्ष मान्य किया है। आचार्य भरतमुनि अभिनय के बारे में लिखते है कि-**यदुक्तं चत्वारोऽभिनया इति तान् वर्णयिष्याम:। अत्राह- अभिनय इति कस्मात्?** इस प्रश्न के उत्तर में लिखते हैं कि- '**अभीत्युपसर्ग:। णीञित्ययं धातु:**

[58] दशरूपक पृ.७
[59] रसार्णव सुधाकर-१/४७
[60] नाटकलक्षणरत्नकोश- ३९, पृ.२८

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

प्रापणार्थ:।' से अभिनय शब्द निष्पन्न होता है । **अस्याभिनीत्येवं व्यवस्थितस्य एरजित्यच्प्रत्ययान्तस्य अभिनय इति रूपं सिद्धम् । एतच्च धात्वर्थवचनेनावधार्यम् ।**

अभिपूर्वस्य णीय धातुराभिमुख्यार्थनिर्णये ।
यस्मात् प्रयोगं नयति तस्मादभिनय: स्मृत:।।[61]

अभिनय शब्द का अर्थ व्याख्यायित करते हुए कहते है कि-

विभावयति यस्माच्च नानार्थान् हि प्रयोगत:।
शास्त्राङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्तस्मादभिनय: स्मित:।।[62]

यह अभिनय विविध अर्थों को नाट्यप्रयोग के माध्यम से अपने शाखा, अङ्ग, तथा उपाङ्ग से युक्त होकर निर्दिष्ट करता है। यह अभिनय चार प्रकार का होता है–

चतुर्विधश्चैष भवेन्नाट्यस्याभिनयो द्विजा:।
अनेकभेदबहुलं नाट्यमस्मिन् प्रतिष्ठितम् ।।[63]

चतुर्विध प्रकार के अभिनय में विस्तीर्ण स्वरूप को प्राप्त कर नाट्य स्थित होता है ।

■ **चतुर्विध अभिनय:-** चार प्रकार का अभिनय है-

आङ्गिको वाचिकश्चैव ह्याहार्य: सात्विकस्तथा ।
ज्ञेयस्त्वभिनयो विप्राश्चतुर्द्धा परिकीर्तित: ।।[64]

आङ्गिक , वाचिक, आहार्य, सात्विक । यहाँ भरतमुनि भावों से युक्त सात्विक बतला देने के पश्चात् अङ्गाभिनय के बारे में चर्चा करते हैं ।

■ **आंगिकाभिनय:-** अंगाभिनय तीन प्रकार का है, इसको केन्द्रित कर भरमुनि लिखते हैं कि-

त्रिविधस्त्वाङ्गिको ज्ञेय: शारीरो मुखजस्तथा ।
तथा चेष्टाकृतश्चैव शाखाङ्गोपाङ्गसंयुत:।।[65]

शारीर,मुखज तथा चेष्टाकृत भेद से शाखा अङ्ग एव उपाङ्ग से युक्त हो जाते हैं। जिस नाट्य को आचार्य भरत छह अङ्गों से युक्त अङ्ग तथा उपाङ्ग युक्त बतलाते है उसके छह अङ्ग इस प्रकार हैं-

---

[61] ना शा. ८ /६
[62] ना.शा.८ /७
[63] वही,८/८
[64] वही, ८/९
[65] वही, ८/११

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

शिरोहस्तकटीवक्षः पार्श्वपादसमन्वितः।
अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तः षडङ्गो नाट्यसङ्ग्रहः॥[66]

मस्तक,हस्त, वक्षस्थल, कटिप्रदेश, कोख, तथा पैर ये छह अङ्ग हैं। इनके अतिरिक्त नेत्र, भ्रू, नासिका, अधर, कपोल, चिबुक उपाङ्ग माने जाते हैं। नाट्य प्रयोक्ता के लिये अभिनय के शाखा, नृत्त तथा अङ्कुर नामक वस्तुओं को भी जानने के लिये निर्देश है-

अस्य शाखा च नृत्तञ्च तथैवाङ्कुर एव च।
वस्तून्यभिनयस्येह विज्ञेयानि प्रयोक्तृभि :॥[67]

आङ्गिक अभिनय को शाखा अभिधान से सूचित किया गया है , तथा सूचना अथवा सूच्य अभिनय को अङ्कुर अभिधान से अभिहित किया गया है। अङ्गहारों के द्वारा निष्पन्न होने वाला एवं करणों के आश्रित अभिनय को नृत्त कहा गया है। इस प्रकार आचार्य भरतमुनि नाट्याभिनय पर विस्तार से विवेचना करते हैं। यहाँ अभिनय में जो शिरोऽभिनय हैं, उनके स्वरूप एवं प्रकार पर चर्चा की गई है-

आकम्पितं कम्पितञ्च धुतं विधुतमेव च।
परिवाहितमाधूतमवधूतं तथाञ्चितम्॥
निहञ्चितं परावृत्तमुत्क्षिप्तञ्चाप्यधोगतम्।
लोहितञ्चेति विज्ञेयं त्रयोदशविधं शिरः॥[68]

शिरोऽभिनय के त्रयोदश प्रकार हैं- आकम्पित, कम्पित, धुत, विधुत, परिवाहित, आधूत, अवधूत, अञ्चित, निहञ्चित, परावृत्त, उत्क्षिप्त, अधोगत, तथा लोलित। इन शिरोऽभिनय के त्रयोदश भेदों का यहाँ क्रमानुसार उल्लेख है-

शनैराकम्पनादूर्ध्वमधश्चाकम्पितं भवेत्।
द्रुतन्तदेव बहुशः कम्पितं कम्पितं शिर :॥[69]

अर्थात् शरीर के शीर्ष भाग को धीरे धीरे ऊपर नीचे हिलाने की जो क्रिया है, उसे 'आकम्पित' तथा उसी क्रिया को यदि अनेक बार द्रुत गति से कम्पित किया जाय तो 'कम्पित' कहा जायेगा।
आकम्पित प्रयोग करने के विषय में नाट्यशास्त्रकार कहते है कि-

संज्ञोपलम्भप्रश्नेषु स्वभावाभाषणे तथा।

---

[66] वहि, ,८/१२
[67] ना.सा. ८/१४
[68] वही, ८/१७-१८
[69] वही ८/१९

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

निर्देशावाहने चैव भवेदाकम्पितं शिरः॥[70]

अर्थात् संकेत करने , उपदेश देने , प्रश्न करने , दैनिक सम्भाषण में सम्बोधित करने, आज्ञा प्रदान करने तथा बुलाने में आकम्पित शिरोऽभिनय प्रकार का प्रयोग करना चाहिये। इसी तरह कम्पित अभिनय के लिये निर्देश है कि-

रोषे वितर्के विज्ञाने प्रतिज्ञानेऽथ तर्जने।
प्रश्नातिशयवाक्येषु शिरः कम्पितमिष्यते ॥[71]

अर्थात् क्रोध, वितर्क, विज्ञान अर्थात् किसी वस्तु के विशिष्टता जानने, प्रतिज्ञा करने तर्जन करने अतिशय प्रश्न करने में कम्पित शिरोऽभिनय का प्रयोग करना चाहिये। विधुत अभिनय के बारे में बतलाते हैं, कि-

शिरसो रेचनं सम्यक्छनैस्तद्धुतमिष्यते।
द्रुतमारेचनादेतद्विधुतं तु भवेच्छिरः ॥[72]

अर्थात् शीर्ष भाग का धीरे धीरे हिलाना धुत और इसी को यदि तीव्र गति से हिलाया जाता है, तो उसे विधुत संज्ञा से जाना जाएगा। इनके प्रयोग को भी स्पष्ट करते हुए भरतमुनि लिखते हैं, कि-

अनीप्सिते विषादे च विस्मये प्रत्यये तथा।
पार्श्वावलोकने शून्ये प्रतिषेधे धुतं शिरः॥[73]

अनिच्छा , विषाद्, विस्मय, विश्वास, कोखों के अवलोकन, शून्यता तथा प्रतिषेध में धुत शीर्षाभिनय करना चाहिये। इसी तरह विधुत शीर्षाभिनय के विषय में लिखते हैं, कि-

शीतग्रस्ते भयार्त्ते च त्रासिते ज्वरिते तथा।
पीतमात्रे तथा मद्ये विधुतं तु भवेच्छिरः॥[74]

अर्थात् शीत से ग्रस्त, भय से ग्रस्त होने ,त्रास, ज्वर की स्थिति तथा मद्यपान प्रथमावस्था में विधुत शीर्षाभिनय की योजना करनी चाहिये। परिवाहित शीर्षाभिनय को भी नाट्यशास्त्रकार बतलाते हैं कि-

पर्यायशः पार्श्वगतं शिरः स्यात् परिवाहितम्।
आधूतमुच्यते तिर्यक् सकृदुद्वाहितन्तु यत् ॥[75]

---

[70] वही ८/२०
[71] ना. शा. ८/२१
[72] वही ८/२२
[73] वही ८/२३
[74] वही ८/२४
[75] ना शा. ८/२५

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

परिवाहित शीर्षाभिनय दो प्रकार से किया जाता है- एक तो यह कि दोनों पार्श्वों की ओर मस्तक को क्रमशः कम्पित किया जाता है तो परिवाहित तथा तिरछा अर्थात् वक्र एक बार ही लम्पित किया जाए तो आधूत कह जाएगा। इस परिवाहित शीर्षाभिनय की योजना साधन, विस्मय,स्मरण, क्रोध, विचार, भावगोपन तथा लीलापूर्वक क्रीडा में किया जाता है-

साधने विस्मये हर्षे स्मृते चामर्षिते तथा।
विचारे विहृते चैव लीलायां परिवाहितम्॥[76]

इसी तरह आधूत के विषय में भी यह निर्दिष्ट है कि-

गर्वेच्छादर्शने चैव पार्श्वस्थोद्धर्वनिरीक्षणे।
आधूतन्तु शिरो ज्ञेयमात्मसम्भावनादिषु॥[77]

अर्थात् गर्व की भावना , पर्वविशेष पर चन्द्रादिदर्शन के अभिनय में ऊपर की ओर देखने और पार्श्वस्थोर्ध्वनिरीक्षण में आत्मसम्मान प्रदर्शित करने में आधूत शीर्षाभिनय निरीक्षण का प्रयोग किया जाना चाहिये।

यदधः सकृदाक्षिप्तमवधूततन्तु तच्छिरः।
सन्देशावाहनालोपसंज्ञादिषु तदिष्यते॥
किञ्चित्पार्श्वानतग्रीवं शिरो विज्ञेयमाञ्चितम्।
व्याधिते मूर्च्छिते मत्ते सचिन्ते दुःखिते भवेत्॥
उत्क्षिप्तबाहुशिरसस्तथाञ्चितशिरोधरम्।
निहञ्चितं तु विज्ञेयं स्त्रीणामेतत् प्रयोजयेत्॥
गर्वे विलासे विब्वोके ललिते किलकिञ्चिते।
मोट्टायिते कुट्टमिते स्तम्भे माने निहञ्चितम्॥[78]

आधूत शीर्षाभिनय उसे कहते हैं, जहाँ मस्तक को नीचे की ओर एक बार कम्पित किया जाए, तो उसे अवधूत कहा जाता है। इसके नाट्यप्रयोग सन्देश देने , देवता के आह्वान करने, अलुप्त होने तथा किसी व्यक्ति को समीपस्थ लाने के लिये संकेत के लिये प्रयुक्त किया जाता है। इसी प्रकार ग्रीवा को एक ओर झुका लिया जाये तो अञ्चित् कहलाता है। इसका नाट्य में प्रयोग के लिये निर्देश है कि- व्याधिग्रस्ता, मूर्छा, चिन्ता युक्त तथा दुःख की भाव स्थिति इसका अभिनय किया जाता है। इसी तरह निहञ्चित् शीर्षाभिनय का भी उल्लेख

---

[76] वही ८/२६
[77] वही ८/२७
[78] वही ८/२८-३१

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

किया गया है। वो लिखते हैः कि- यदि दोनों स्कन्ध ऊपर की ओर फैला दिये जाये और ग्रीवा को एक ओर संकुचित कर लिया जाये तो उसे निहञ्चित कहा जाता है। इसका अभिनय स्त्रियों के द्वारा गर्व, विलास, विव्बोक, ललित किलकिंचित, मोट्टायित, कुट्टमिर्त, स्तम्भ तथा मान में निहञ्चित शीर्षाभिनय का प्रयोग प्रदर्शित करना चाहिये। इसी प्रकार परावृत्त, उत्क्षिप्त, अधोगत, लोलित शीर्षाभिनय की चर्चा नाट्यशास्त्रकार ने स्पष्ट रूप से निर्देशित की है-

परावृत्तानुकरणात् परावृत्तमिहोच्यते।
तत् स्यान्मुखापहरणे पृष्ठतः प्रेक्षणादिषु॥
उत्क्षिप्तञ्चापि विज्ञेयमुन्मुखावस्थितं शिरः।
प्रांशु दिव्यास्त्रयोगेषु स्यादुक्षिप्तं प्रयोगतः॥
अवाङ्मुखस्थितञ्चापि बुधाः प्राहुरधोगतम्।
लज्जायाञ्च प्रणामे च दुःखे चाधोगतं शिरः॥
सर्वतोभ्रमणाच्चैव शिरो लोलितमुच्यते।
मूर्च्छाव्याधिमदावेशग्रहनिद्रादिषु स्मृतम्॥
एभ्योऽन्ये बहवो भेदा लोकाभिनयसंश्रयाः।[79]

इस प्रकार से शीर्षाभिनयमुद्रा के त्रयोदश भेदो को सूचित किया है। इसके अतिरिक्त अभिनय में दृष्टियों पर भी विचार स्पष्ट किया गया है। अभिनय तत्त्व में दृष्टियां रस को अभिव्यक्त करने में महत्त्वपूर्ण होती हैं। ये दृष्टियाँ रसानुकूल भिन्न भिन्न प्रकार की बतलायी गई है-

कान्ता भयानका हास्या करुणा चाद्भुता तथा।
रौद्री वीरा च वीभत्सा विज्ञेया रसदृष्ट्यः॥[80]

कान्ता, भयानका,हास्या, करुणा,अद्भुता,रौद्री,वीरा तथा वीभत्सा ये रसदृष्टियाँ कहलाती हैं। इसीतरह स्थायीभावों में प्रयुक्त होनेवाली दृष्टियाँ भी नाट्यशास्त्रकार ने निर्दिष्ट की है,वे इसप्रकार हैं-

स्निग्धा हृष्टा च दीना च क्रुद्धा दृप्ता भयान्विता।
जुगुप्सिता विस्मिता च स्थायिभावेषु दृष्ट्यः॥[81]

---

79 ना. शा.८ / ३२-३६
80 ना शा. ८/३८
81 वही ८/३९

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

स्निग्धा, हृष्टा, दीना, दृप्ता, भयान्विता, जुगुप्सिता तथा विस्मिता ये स्थायीभाव में प्रयुक्त होने वाली दृष्टियाँ हैं। इसी प्रकार संचारीभावों में प्रयुक्त होने वाली ३६ दृष्टियाँ हैजो नाट्यशास्त्र में बतलायी गयी है-

शून्या च मलिना चैव श्रान्ता लज्जान्विता तथा।
ग्लाना च शङ्किता चैव विषण्णा मुकुला तथा॥
कुञ्चिता चाभितप्ता च जिह्मा सललिता तथा।
वितर्किताऽर्धमुकुला विभ्रान्ता विलुप्ता तथा॥
आकेकरा विकोशा च त्रस्ता च मदिरा तथा।
षट्त्रिंशद् दृष्ट्यो ह्येता नामतोऽभिहिता मया॥[82]

इन विविध रसभावाश्रित दृषियों के आचार्य भरतमुनि के द्वारा स्वरूप , कर्म, तथा प्रयोग को भी स्पष्ट रूप से बतलाया गया है । रसाभिव्यञ्जक,स्थायीभावाभिव्यञ्जक, सञ्चारिभावाभिव्यञ्जक दृष्टियाँ कहलाती है। इन दृष्टियों के कर्म भी सूचित किये हैं, जो नाट्य अभिनय में रसभाव के उत्पादक होकर अभिरामनाट्याभिनय स्थापित करते हैं।ये कर्म ताराकर्म , पुटकर्म, भ्रुकुटीकर्म नासाकर्म, कपोलकर्म, अधरोष्टकर्म, चिबुककर्म, मुखजकर्म, ग्रीवाकर्म आदि शरीरावयवों के अनुसार अभिनयकर्म को निर्दिष्ट किया गया है। इनका विस्तार न करके सूचनामात्र ही पर्याप्त प्रतीत होती है।

■ उपसंहार:-

उपर्युक्त बिन्दुओं के आधार पर कुल मिलाकर यह कहना युक्तिसंगत है, कि नाट्यशास्त्रकार ने अभिनय तत्त्व पर विस्तारपूर्वक गभीर विवेचन प्रस्तुत किया है, जो आधुनिक समय में कला-प्रदर्शनकर्ताओं के लिये प्रासंगिक है। कला-प्रदर्शनकर्ताओं को चाहिये कि आचार्य भरतमुनि के अभिनय तत्त्व विषयक शास्त्रीय निर्देशों का अनुपालन कर अपने कला-स्वरूप को और अधिक रोचक तथा अभिराम दर्शन के शिखर तक पहुँचाएँ , जिससे भारतीय कला का वैश्विकीकरण होकर रोजागारोन्मुखी भारत निर्माण की प्रतिष्ठा प्राप्त हो सके। इति शम्

[82] वही ८ / ४०-४२

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

परिशीलितग्रन्थसूची

- दशरूपक, चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन , वाराणसी वर्ष- 1980
- नाट्यशास्त्र ,चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी (उ.प्र.) वि. सं.- २०६७
- नाट्य शास्त्र का इतिहास , चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी,वर्ष- २०१२
- रसार्णवसुधाकर, चौखम्बा संस्कृत सीरीज , वाराणसी वर्ष- २००४
- नाटकलक्षणरत्नकोश, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी, वर्ष- १९७२
- नाट्य शास्त्र के वैदिक आधार , नाग पब्लिशर्स, नईदिल्ली, वर्ष- २००५

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Relevance and Need Of IKT in Contemporary Education System

Anshul Kharbanda[83]

Keywords: Ancient Education, Vedic Knowledge, Multidisciplinary, Gurukul system of education, Modern Education, IKT, IKS, NEP-2020.

Abstract: Our ancient education system has been the aim of *'Sā Vidyā Yā Vimuktye* (Knowledge liberates)[84]', but currently the situations are different. Today, when the need for amendment or change is being felt in the formal education system, the relevance of our 'Indian Knowledge System (IKS)' is emerging. The education system based on the 'Indian Knowledge Tradition (IKT)' has been the most ancient and relevant education system of our country. At present, it is essential to make meaningful efforts to advance this education system. This paper discusses on main features of the ancient Indian education system; and the adopted curriculum in the ancient education sector. National Education Policy (NEP)-2020 also emphasizes on importance of IKS in transforming India into a global power.

==

Approach: An exploratory study based on the ancient education system (Gurukul education system) in India, seeks to explain the existing academic research on the relevance of the ancient education system in modern multidisciplinary education.

Findings: The NEP-2020 emphasizes that the ancient teaching systems based on the Vedas have many distinctive features that are not only relevant today but also provide us with new directions. In this method, all aspects of universal human values

83 Research Scholar, Indian Institute of Teacher Education (IITE), Gandhinagar, Academic Officer, National Institute of Open Schooling (NIOS)

84 Viṣṇu Purāṇa-1-19.41

were taken into account for personality development and practice of an integrated approach.

Type of Paper: Exploratory Research.

1. INTRODUCTION:

The NEP-2020 strongly underlines the traditional knowledge of India. It has been said that in order to become a power of knowledge in this century, we must first understand our cultural heritage, and based on that we must make the world aware of the power of Indian ancient knowledge. If we want to leverage this generation with good character, scientific temperament, global outlook and hardworking, then we need to incorporate our ancient Indian knowledge and our rich tradition of thought into the curriculum. The government of India also established the Indian Knowledge System center in AICTE, Delhi. This center is playing an important role in establishing coordination with various Gurukuls, educational institutions, educationists and seekers of Indian knowledge tradition of the country.

2. Objectives of the Paper:

- To identify the main feature of ancient Indian education system.
- To study the curricula adopted in gurukul system of education in ancient India.
- To identify and evaluate the core voice of NEP-2020 regarding IKS.
- To introduce people to Indian cultural values.
- To suggest strategies for effective outcome-based education in the modern system in India.

3. Main Feature of Ancient Indian Education System

The ancient Indian education system, often referred to as the Gurukul system, had several distinctive features that set it apart from modern systems of education. Following are some of the salient features of this education system:

Guru-Shishya Tradition

At the heart of this system was the relationship between teacher (guru) and student (shishya). The Guru and the disciple had considerable autonomy in their actions. The Guru was not only a teacher of academic subjects but also a guide in imparting moral and spiritual values to the students.

Holistic Education

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

This education system focuses on the overall development of the individual. Its objective was to develop the physical, mental, and spiritual aspects of the students' personality. Education was not limited to textbooks only but also included life skills, values, and character building. The overall development of the learner was its goal.

Oral Tradition

In this system education was mainly transmitted through oral tradition. Knowledge was transferred from generation to generation through discussion, debate and interaction between teacher and student.

Gurukula System

Students lived with their teachers in secluded ashrams away from the noise of the settlements. This intensive environment promoted focused learning methods and close relationships between students and teachers.

Customized Teaching

In this method, education was individualized according to the individual needs and abilities of each student. The teacher assessed each student on the basis of their strengths and weaknesses, and prepared instructions accordingly.

Integration of Subjects

Unlike modern education, the curriculum was not divided into rigorous subjects. Students learned a variety of subjects including Philosophy, Science, Mathematics, Art, and Ethics in often interrelated ways.

Practical Education

Learning in the ancient teaching method was experiential and practical. Students learned through observation, participation, and practical experience, which helped them to deepen their understanding of concepts.

Emphasis on Ethics and Values

Moral and ethical values were an integral part of the curriculum. It was aimed at inculcating qualities like humility, compassion, truthfulness, and a sense of duty towards the society in the students.

Education for All

The ancient Indian education system was not restricted by caste, creed, or social status. Students from different backgrounds were allowed to explore knowledge.

Physical and Mental Discipline

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

In this method, students were expected to follow a strict routine that includes physical exercise, meditation, and other exercises that promoted mental and physical discipline.

Importance of Nature and Environment

Gurukuls were often located in natural surroundings, providing an opportunity for students to connect with nature. Due to this, awareness towards the environment was also manifested in them. This relationship with nature was considered essential for spiritual and mental development.

Learning Through Debate

Discussions and debates were an integral part of the entire learning process. Students engaged in intellectual discussions to promote critical thinking and enhance their understanding on a variety of subjects.

Overall, the ancient Indian education system focused on the all-round upliftment of the individual who was not only academically efficient but also morally upright, spiritually aware and connected to his environment.

4. Curricula Adopted in Gurukul System of Education in Ancient India

The Gurukul education system in ancient India was a traditional method of learning that was residential. There the students lived in gurukul with their teachers. This system provided a possibility of direct communication between the teachers and the students. It made teaching through practical experience more frequent. While the specifics of the curriculum may vary depending on teacher expertise and students' needs, the gurukula system also offered some common topics and areas of study, such as:

Vedas and Vedangas

The Vedas and Vedic texts were the basic texts of the ancient Indian system of knowledge. These included Philosophy, the origin of creation, Theology and Ethics, Grammar, Phonetics, Etymology, Linguistics and Vedic ritual.

Religion and Ethics

In ancient India, moral principles of ethics were an important and essential part of education. Students were taught about religious life, their duties, virtues, rights and family and social responsibilities. Education was considered incomplete without moral values.

Arts and Crafts

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Practical skills in painting, sculpture, music, dance, drama, and other traditional arts were often taught to foster creativity, imagination, and cultural development in students.

Sanskrit Literature

The study of Sanskrit classical texts including poetry, drama, literature as well as epics such as the Ramayana and the Mahabharata played an important role in fostering literary and linguistic skills. Many excellent works and socially useful literary works were composed in Sanskrit literature, which were taught to the students.

Philosophy and Logic

Students were introduced to various philosophical schools. Discussions on topics related to metaphysics, epistemology and ethics helped in knowledge from generation to generation.

Medicine and Ayurveda

The ancient method of Naturopathy was included in the curriculum. The study of Ayurveda and basic knowledge of health and medicine was provided to all the students. Apart from this, the general study of Yoga subject was also catered to all the students.

Mathematics and Astronomy

The study of ancient literature shows that the study of mathematics, geometry, and astronomy was an integral part of the curriculum in the ancient Indian education system. Students were taught about numbers, measurements, and astronomical calculations.

Politics and Government

Students, especially those belonging to the royal houses or royal courts were taught Political Science, Administration, and Statecraft as compulsory subjects to prepare them for various administrative roles in the government and the courts.

Environmental Science

The importance of understanding and harmony with nature has been greatly emphasized in ancient Indian education. Under this, knowledge was imparted on agriculture, environment, environmental protection, ecology, and sustainable practices.

Physical Education

Physical fitness, Martial Arts and Yoga were often included in the curriculum. This promoted physical health and mental discipline among the students.

Scriptures and Myths

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

The students were also taught about various scriptures, Smritis, Puranas, Epics and mythology to prepare the cultural and spiritual framework of ancient Indian society.

Languages

Apart from Sanskrit, general knowledge of languages of different regions was also taught to communicate with people from different regions.

It should be noted that the Gurukul system was highly autonomous and flexible. Although there were some common aspects of the curriculum, the curriculum could vary from teacher to teacher. It all depended on the type of Gurukul and its geographical location. The curriculum was tailored to the individual needs and abilities of the students. Primary emphasis was laid on experiential learning, direct relation of student with teacher and overall development of student's personality.

5. NEP-2020 and Indian Knowledge Tradition

NEP-2020 is a comprehensive policy framework for education in India which aims to bring about significant reforms and comprehensive reforms in the Indian education system. This policy was approved by the Government of India in July 2020. It aims to guide Indian education policy and practice over the next few decades. A major aspect of NEP-2020 is the emphasis on the IKS.

Indian knowledge system, as defined in NEP-2020, refers to the vast, relevant and diverse knowledge traditions that have developed over centuries in India. It includes the fields of religion, Philosophy, Yoga, Science, Mathematics, Poetry, Literature, Art, Theatre, Medicine and Aviation etc. NEP-2020 recognizes the importance of integrating this rich heritage into modern education to create a holistic and culturally rooted learning experience. NEP-2020 refers to the traditional knowledge of India that is both sustainable and strives for the welfare of all. In order to become the Knowledge power in this century, it is imperative that we understand our heritage and teach the world the 'Indian way' of doing things[85].

---

[85] New Education Policy-2020, 4.27, Page no.16

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

The NEP-2020 has mentioned the rich heritage of ancient and eternal Indian knowledge as the guiding light in its formation[86].

The policy focuses upon the characteristic feature of the Indian Education system i.e., complete realization and liberation of the self, which is beyond schooling. It also explains the meaning of Indian Knowledge and tradition in depth. Further NEP-2020 mentions the incorporation of these elements in a scientific and accurate manner throughout the school curriculum[87]. NEP-2020 also suggests that an engaging course on ancient Indian Knowledge should be developed to students at school level[88].

This policy also envisions "Envisions an Indian-inspired education system which, by providing top-notch education to all, will help India become a worldwide knowledge giant and gradually transform the country, or India, into an egalitarian and dynamic knowledge society[89]. The NEP encourages a multi-disciplinary approach to education which is based on diverse knowledge domains including the IKS. This multi-disciplinary approach aims to promote creativity, critical thinking, imagination, rationality, and a broad understanding of different disciplines[90].
This education policy emphasizes on the revival of Indian languages including Sanskrit which is considered to be the most important carrier of ancient Indian knowledge. It also aims to promote the study of classical and regional languages and to preserve and promote the diverse knowledge contained in them[91].

NEP recognizes the value of traditional arts, crafts, and practices in our ancient Indian culture. This policy supports integration into the curriculum to provide students with a holistic education that includes both academic and vocational education components[92].

---

[86] New Education Policy-2020 Pg no. – 4
[87] New Education Policy-2020, 4.27, Page no.16
[88] New Education Policy-2020, 4.27, Page no.16
[89] New Education Policy-2020 Pg no. 6
[90] New Education Policy-2020, para 4.2, Page no. 11
[91] New Education Policy-2020, para 4.2, Page no. 13
[92] New Education Policy-2020, para 4.2, Page no. 13

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

The Indian knowledge system places great emphasis on moral and ethical values. The NEP seeks to promote a sense of responsible citizenship and social responsibility among students by integrating values education into the curriculum so that learners can develop a sense of self-respect and national pride[93].

This policy advocates a deeper understanding of India's ancient and rich cultural and intellectual heritage. It not only encourages educational institutions to incorporate Indian philosophical, scientific, and artistic concepts but also provides guidance so that they can provide more comprehensive and culturally relevant education.

NEP promotes research and innovation in various relevant fields related to the ancient Indian knowledge system. It encourages scholars and researchers to explore and extend traditional knowledge in ways relevant to contemporary challenges in education.

This policy strongly supports the importance of teacher training to enable teachers to effectively integrate the Indian knowledge system into their effective teaching practices. This includes providing teachers with the resources and training they need to engage meaningfully with traditional knowledge and modern technology-"Teachers will need instruction in both pedagogy and high-quality content, so by 2030, teacher education will increasingly shift to multidisciplinary colleges and universities.[94].

The NEP envisages creating a digital repository of IKS resources. It will be accessible to students, teachers and researchers. The main objective of this initiative is to preserve and disseminate traditional knowledge through modern technology. India's NEP-2020 aims to create a holistic and culturally embedded learning experience for students of modern technology by recognizing the importance of the Indian knowledge system and incorporating it into the modern education system. This approach aims to promote a holistic understanding of India's rich cultural heritage, encourage

[93] New Education Policy-2020, para 4.28, Page no.16

[94] New Education Policy-2020, para 5.22, Page no.23

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

creativity, critical, scientific thinking and ethical values among learners.

7. Conclusion

The curriculum of the ancient Indian education system can be very important in the modern education system for various specific reasons. But it is also important to note that the old educational systems have evolved over time and they need to adapt to the changing needs and values of the society, which we have to do. There are many distinctive aspects of the curriculum in the ancient Indian education system that can contribute to modern education. The ancient Indian education system emphasized on a holistic approach towards education. It focuses not only on intellectual development but also on moral, emotional and physical well-being. This all-round approach can help students develop into balanced individuals in the modern education system. Furthermore, the ancient Indian educational system emphasized moral and ethical values through the teaching of scriptures such as the Vedas and Upanishads and epic poems such as the Ramayana and the Mahabharata. These teachings can play a vital role in instilling strong values and moral principles in the students and fostering responsible, self-respecting, compassionate, honest, hardworking citizens.

The ancient Indian education system emphasized principles such as meditation and mindfulness. These principles may be helpful in modern times because of their positive effects on mental health, concentration, and stress management. Integrating these principles into the curriculum can benefit students' overall well-being and academic performance. The Gurukul education system of ancient India focused on individual education. This involved teachers understanding each student's strengths, weaknesses, learning styles, and their individual skills. This approach can be adopted in the modern curriculum. This allows teachers to meet the individual needs of students and promote effective learning.

Various subjects like mathematics, astronomy, philosophy, theology and arts were integrated in the ancient Indian curriculum. This interdisciplinary approach can be of great value in modern education. This can encourage students to make connections between different subjects and promote a more comprehensive and effective understanding of the world. The ancient Indian education system encouraged open discussion,

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

debate and dialogue to foster critical thinking and intellectual curiosity. These skills are highly relevant in modern education because they can serve the core objectives of education by fostering independent thinking and the ability to analyze complex issues. The study of ancient Indian texts and traditions can help modern students develop a sense of identity and connectedness with our cultural heritage. Our ancient Indian education system included education in environmental sustainability and living in harmony with nature. These teachings are extremely relevant today. Most importantly, many ancient Indian texts transcend cultural boundaries and explore universal themes and concepts. Teaching the study of these texts provides modern students with a global perspective and a deeper understanding of the shared human experience.

Our ancient Indian education system often involved solving and understanding complex philosophical and ethical questions. This exercise can enhance the problem-solving skills of modern students and encourage them to tackle tough real-world challenges with creativity and intelligence.

Incorporating curriculum elements of ancient Indian education into the modern education system can be beneficial, but we must keep in mind that a balance must be maintained between tradition and innovation and scientific temper must emerge. We need to take inspiration from the valuable principles of the ancient education system and adapt to the changing needs of the society, technological advancements and demands of the global economy.

जाह्नवी

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Bibliography

- Government of India. (2020). National Education Policy. Retrieved from https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf

- Sharma, R. S. (2001). India's Ancient Past. Oxford University Press.

- Deshpande, M. (2008). Indian Tradition of Education. *University News*, *46*(35), 6-7.

- Ministry of Human Resource Development, Government of India. (2020). National Education Policy 2020: An Executive Summary. Retrieved from https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf

- UNESCO. (2008). Education for All: National Review Report - India. Retrieved from https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000161204

- Singh, N. K. (2013). Education system in ancient India. *IOSR Journal of Humanities and Social Science*, *8*(5), 44-47.

- AICTE. (2021). Indian Knowledge Systems Centre. Retrieved from https://ikt.aicte-india.org/

- Iyer, A. (2016). Ancient Indian Education System: A Historical Perspective. *Journal of Educational History and Culture*, *21*(2), 45-58.

- Ranganathananda, S. (1991). Indian education: Its philosophy and traditions. *Vivekananda Kendra Patrika*, *38*(2), 54-59.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

भारतीयज्ञानप्रणाली एव 2020 राष्ट्रियशिक्षानीत्युक्तस्य मूल्यसिद्धान्तस्य मूलाधाररूपा

डा. सुशान्त होता[95]

प्रमुखशब्दाः- भूमिका, अस्य शोधस्य उद्देश्यानि, राष्ट्रियशिक्षानीतेः आधारसिद्धान्ताः, राष्ट्रियशिक्षानीतेः आधारसिद्धान्तेषु मूल्यसिद्धान्तः, राष्ट्रियशिक्षानीतौ मूल्यसम्बद्धाः विचाराः, मूल्यसिद्धान्तस्य मूलाधारत्वेन भारतीयज्ञानप्रणाली छात्रेषु मूल्यानाम् अभिवर्धनाय पाठ्यचर्या, उपसंहारः निष्कर्षश्च

शोधसार:-पारम्परिकभारतीयशास्त्राणि सर्वदा मानवसमाजाय मूल्यबोधस्य ज्ञानं कारयन्ति। मूल्यबोधः सभ्यतायाः, संस्कृतेः, परम्परायाः, आदर्शस्य व्यवहारस्य च परिसूचकोऽस्ति । मूल्यानां बोधः मूल्यबोधः । अस्माकं पूर्वजन्मभिः आचारशास्त्रं, नीतिशास्त्रं, धर्मशास्त्रं मूल्यमीमांसा च इत्यादिषु शास्त्रेषु मूल्यानि लिपिबद्धानि सन्ति । मूल्यानां प्राप्तये नैके सिद्धान्ताः मार्गाश्च तत्र प्रदर्शिताः । सांस्कृतिकदृष्ट्या सामाजिकदृष्ट्या च मूल्यानाम् एते सिद्धान्ताः मार्गाश्च मानवव्यक्तित्वं परमाम् उत्कृष्टतां प्रतिपादयन्ति । परन्तु अन्याय-अनैतिकता-अराजकता-असामाजिकताप्रपीडिते समाजेऽस्मिन् मूल्यानि मलिनानि जातानि । लघुबालाः अपि मूल्यविमुखाः प्रतीयन्ते । मूल्यहीनता तेषां बालानां सम्पूर्णं जीवनं नश्यति । तस्मात् राष्ट्रियशिक्षानीतिः 2020 स्व-आधारसिद्धान्तेषु मूल्यसिद्धान्तमपि प्रमुखं स्थानं प्रदाय भारतीयज्ञानप्रणाली एव अस्य मूल्यसिद्धान्तस्य मूलाधारस्वरूपिणी वर्त्तते इति अभिव्यनक्ति । अतोऽत्र मया **भारतीयज्ञानप्रणाली एव 2020 राष्ट्रियशिक्षानीत्युक्तस्य मूल्यसिद्धान्तस्य मूलाधारः- एकम् अनुशीलनम्** इति शीर्षकमवलम्ब्य शोधपत्रम् उपस्थाप्यते ।

कस्यचित् राष्ट्रस्य सर्वविधविकासाय मानदण्डः भवति शिक्षा यस्याः आधारेण तद्राष्ट्रं स्वविकासपथे अग्रेसरति । अतः अस्माकं भारते गुणवत्तापूर्णशिक्षायै स्वतन्त्रतायाः पूर्वं परञ्च नैके शिक्षाऽऽयोगाः संस्थापिताः नैकाः शिक्षानीतयश्च

[95] सहायकाचार्यः, शिक्षाशास्त्रविभागः, श्रीसदाशिवपरिसरः, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, पुरी

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

निर्मिताः । समयानुसारं सामाजिकावश्यकतानुगुणं शिक्षाऽऽयोगैः प्रस्तावितप्रस्तावेषु शिक्षानीतिषु च संशोधनमपि विहितम् । सर्वादौ 1968 तमे वर्षे, ततः पुनः शिक्षानीतौ संशोधनं विधाय 1986 तमे वर्षे शिक्षानीतिः स्थापिता । एवमेव विगतवर्षेषु स्थापितासु शिक्षानीतिषु याः न्यूनताः परिलक्षिताः, तासां न्यूनतानां परिपूर्णतायै एवं क्रमेण 2020 तमे वर्षे भारतसर्वकारेण पुनः एका नवीना शिक्षानीतिः संस्थापिता या राष्ट्रियशिक्षानीतिः 2020 इति प्रसिद्धा । प्राक् संस्थापितानां शिक्षानीतीनाम् अपेक्षया एषा शिक्षानीतिः काचित् विशिष्टा शिक्षानीतिः प्रतिभाति । यतोहि सर्वेभ्यः समानगुणवत्तायुक्तशिक्षाप्रदानमेव अस्याः शिक्षानीतेः मूलं लक्ष्यम् । गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः मूलाधारः मूल्यम् इति शिक्षानीतेः आधारभूतसिद्धान्तेषु प्रकीर्त्तितम् ।

भारतीयसंस्कृतिरपि तन्मूल्यकारणात् उज्जीविता । भारतीयज्ञानप्रणाल्यां सर्वत्र विविधेषु साहित्येषु मूल्यमहिमा वर्णितः । भारतीयज्ञानप्रणाल्याम् अन्तर्निहितानां मूल्यानाम् ज्ञानेन आत्मसात्करणेन च शिक्षायाः लक्ष्यम् अवश्यमेव परिपूर्णं भविष्यति इति राष्ट्रियशिक्षानीतेः अभिप्रायः ।

अस्य शोधपत्रस्य उद्देश्यानि-

- अध्येतारः 2020 राष्ट्रियशिक्षानीतेः परिचयं सम्प्राप्य तन्महत्त्वं जानीयुः ।
- अध्येतारः 2020 राष्ट्रियशिक्षानीतेः आधारसिद्धान्तान् अवगन्तुं पारयेयुः ।
- अध्येतारः आधारसिद्धान्तेषु मूल्यसिद्धान्तस्य प्रतिष्ठाम् अवगन्तुं समर्थाः भवेयुः ।
- अध्येतारः भारतीयज्ञानप्रणाल्याः सामान्यपरिचयं प्राप्नुयुः ।
- भारतीयज्ञानप्रणाली एव मूल्यसिद्धान्तस्य मूलाधार इति अवबुद्धाः भवेयुः ।
- अध्येतारः प्राचीनभारतीयसंस्कृतिं ज्ञानप्रणालीञ्च प्रति स्वाभिवृत्तिं प्रकटयेयुः ।

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

- अस्य शोधस्य आधारेण अध्येतारः 2020 राष्ट्रियशिक्षानीतौ वर्णितानाम् अन्येषाम् आधारसिद्धान्तानां अनुशीलनं कर्तुम् अभिप्रेरिताः भवेयुः चेत्यादीनि।

राष्ट्रियशिक्षानीतेः आधारसिद्धान्ताः-

2020 राष्ट्रियशिक्षानीतिः आधारसिद्धान्ते भारतीयशिक्षाप्रणाल्याः उद्देश्यं स्पष्टीकृत्य वदति यत्-

The purpose of the education system is to develop good human beings capable of rational thought and action, processing compassion and empathy courage and resilience, scientific temper and creative imagination, with sound ethical moorings and values. It aims at producing, engaged, productive and contributing citizen for building an equitable, inclusive and plural society……etc.

अर्थात् शिक्षया एतादृशानां मानवानां निर्माणं कर्त्तव्यं ये तर्कसङ्गतविचारपुरस्सरं कार्यं कर्त्तुं समर्थाः भवेयुः, येषु च करुणा, सहानुभूतिः, साहसः, नमनीयता, वैज्ञानिकचिन्तनं, रचनात्मकता, कल्पनाशक्तिः नैतिकमूल्यादयो गुणाः सन्निहिताः भवेयुः । किञ्च एते भारतीयसंविधानेन परिकल्पितस्य समावेशात्मकस्य बहुलतावादस्य च समाजस्य निर्माणे योगदानं प्रयच्छेयुः।

किञ्च आधारसिद्धान्ते निम्नोक्तविचाराः स्पष्टम् उल्लिखिताः सन्ति । तद्यथा-

- recognizing, identifying, and fostering the unique capabilities of each student, by sensitizing teachers as well as parents to promote each student's holistic development in both academic and non-academic spheres;
- according the highest priority to achieving Foundational Literacy and Numeracy by all students by Grade 3;

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

- flexibility, so that learners have the ability to choose their learning trajectories and programmes, and thereby choose their own paths in life according to their talents and interests;
- no hard separations between arts and sciences, between curricular and extra-curricular activities, between vocational and academic streams, etc. in order to eliminate harmful hierarchies among, and silos between different areas of learning;
- multidisciplinarity and a holistic education across the sciences, social sciences, arts, humanities, and sports for a multidisciplinary world in order to ensure the unity and integrity of all knowledge;
- emphasis on conceptual understanding rather than rote learning and learning-for-exams;
- creativity and critical thinking to encourage logical decision-making and innovation;
- ethics and human & Constitutional values like empathy, respect for others, cleanliness, courtesy, democratic spirit, spirit of service, respect for public property, scientific temper, liberty, responsibility, pluralism, equality, and justice;
- promoting multilingualism and the power of language in teaching and learning;
- life skills such as communication, cooperation, teamwork, and resilience;
- focus on regular formative assessment for learning rather than the summative assessment that encourages today's 'coaching culture';

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

- extensive use of technology in teaching and learning, removing language barriers, increasing access for *Divyang* students, and educational planning and management………. etc.

अत्र शिक्षानीतौ प्रतिपादितानाम् आधारभूतसिद्धान्तानां परिशीलनेन वयं जानामः यत्- गुणवत्तापूर्णशिक्षायै प्रत्येकं बालकेषु विद्यमानाः विशिष्टक्षमताः अवगम्य ताः स्वीकृत्य तासां क्षमतानां विकासाय प्रयासः विधातव्यः। आधारभूतसाक्षरतायै संख्याज्ञानाय प्राथमिकता प्रदातव्या। शैक्षिककार्यक्रमेषु नमनीयता येन बालकाः स्वरुचि-अभिरुचि-आकाङ्क्षा-योग्यतानुगुणं विषयान् स्वीकृत्य पठितुम् अवसरं प्राप्नुयुः। कला-विज्ञानयोः, पाठ्यक्रम-पाठ्येतरक्रिययोः, व्यावसायिक-शैक्षिककार्यक्रमयोः न कोऽपि भेदः स्यात्। बहुविषयकशिक्षायाः समग्रशिक्षायाश्च विकासः, बहुभाषिकतायाः च कृते प्रोत्साहनं प्रदातव्यम्। अवधारमात्मकाधिगमाय, रचनात्मकतायै, तार्किकचिन्तनाय निर्णयाय च प्रोत्साहनं भवेत्। नैतिकता, मानवीयमूल्यम्, सांविधानिकमूल्यम् इत्यादिभिः जीवनकौशलानां शिक्षायै बलं प्रदातव्यम्। अध्ययन-अध्यापनप्रक्रियायां प्रविधेः उपयोगः कर्त्तव्यः। अधिगमस्य सततमूल्याङ्कनप्रक्रिया स्वीकरणीया। पाठ्यक्रमेषु शिक्षणशास्त्रेषु च विवधताः, स्थानीयाः सांस्कृतिकसन्दर्भाः च समाविष्टाः स्युः। समता समावेशात्मकता च शैक्षिकनिर्णयस्य आधारशिले भवेताम्। अध्यापकानां कृते उत्कृष्टप्रशिक्षणाय व्यावसायिकक्षमतानाम् उन्नयनाय कार्यक्रमाणाम् आयोजनं कर्त्तव्यम्। अखण्डताद्वारा, पारदर्शितया, संसाधनकुशलतया च शैक्षिकप्रणाली प्रभाविता स्यात्। किञ्च स्वायत्ततया, सुशासनेन सशक्तिकरणेन च नवाचाराणां कृते प्रोत्साहनं प्रदातव्यम्। अनुसन्धानं शोधकार्यं वा उत्कृष्टतापूर्णं भवेत्। तथैव विषयविषेषज्ञैः निरन्तरम् अनुसन्धानेन नियमितमूल्याङ्कनेन शैक्षिकप्रगतेः सततसमीक्षा कर्त्तव्या। प्राचीनभारतीयज्ञानप्रणालीभिः सह आधुनिकसंस्कृति-प्रणाली-परम्परादीनां समन्वयं संस्थाप्य शिक्षाव्यवस्था करणीया। शिक्षा एका सार्वजनिकसेवा अस्ति। अतः गुणवत्तपूर्णां शिक्षां प्राप्तुं सर्वेषां अधिकारः स्यात्। एवं प्रकारेण सार्वजनिकसेवायामस्यां सार्वजनिकीं शिक्षाप्रणालीं द्रढीकर्त्तुं सर्वकारेतरसमाजसेवासंस्थानां, समुदायानां च प्रोत्साहनाय एषा शिक्षानीतिः बलं ददाति।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

राष्ट्रियशिक्षानीतेः आधारसिद्धान्तेषु मूल्यसिद्धान्तः-

परन्तु मूल्यबोधस्य अभावेन इदानीन्तनसमाजे मूल्यानां ह्रासः अनुदिनं परिलक्ष्यते। मूल्यानां बोधः एव मूल्यबोधः। शिक्षया सामाजिकाः यदा मूल्यानां ज्ञानमवाप्य तद्विविषये अवबुद्धाः भवन्ति तदानीं सः मूल्यबोधः इति ज्ञायते। सम्प्रति अस्माकं पूर्वजैः स्थापितानि सर्वाणि मूल्यानि प्रायः नष्टं गतानि। पारम्परिकमूल्यं प्रति अस्माकं अनास्था मूल्यबोधं प्रति अरुचिश्च क्रमशः समाजस्य रूपं मलिनीकरोति। तस्मादेव कारणात् 2020 राष्ट्रियशिक्षानीतिः तदाधारसिद्धान्तेषु मूल्यस्य मूल्यशिक्षायाश्च कृते अत्यधिकं बलं प्रददाति। तदुक्तम् आधारसिद्धान्तस्य प्रारम्भे यत्-

शिक्षया करुणा, सहानुभूतिः, साहसः, नमनीयता, वैज्ञानिकचिन्तनं, रचनात्मकता, कल्पनाशक्तिः नैतिकमूल्यम् इत्यादिभिः गुणैः युक्तानां मानवानां निर्माणं कर्त्तव्यम् इति शिक्षायाः उद्देश्यं स्पष्टं प्रतिपादितम्। एतेषां मूल्यानां शिक्षणेन तर्कसङ्गतविचारयुक्तानां मानवानां निर्माणं सम्भवति इति अत्र कथनस्य तात्पर्यं भवति। पुनश्च तत्रैव उक्तमस्ति यत्-

Ethics and human & Constitutional values like empathy, respect for others, cleanliness, courtesy, democratic spirit, spirit of service, respect for public property, scientific temper, liberty, responsibility, pluralism, equality, and justice……etc. अर्थात् सहानुभूतिः, अन्येषां सम्माननं, स्वच्छता, शिष्टाचारः, लोकतन्त्रात्मकभावना, सेवाभावना, सार्वजनिकसम्पत्तेः सम्माननं, वैज्ञानिकचिन्तनं, स्वतन्त्रता, उत्तरदायित्वं, बहुलतावादः, समानता, न्यायश्चेत्यादीनां नैतिकमूल्यानां, मानवीयमूल्यानां सांविधानिकमूल्यानाञ्च शिक्षणेन उत्तमत्तममानवानां निर्माणं भवेत् इति। किञ्च तत्र उच्यते-

Life skills such as communication, cooperation, teamwork, and resilience… etc. अर्थात् पारस्परिकसंवादः, सहयोगः, सामूहिककार्यं, नमनीयता इत्यादीनां जीवनकौशलानां जीवनमूल्यानां शिक्षणेन मानवानां विकासः संसाधनीयः इति।

राष्ट्रियशिक्षानीतौ मूल्यसम्बद्धाः विचाराः

मूल्यं भारतीयसंस्कृतेः परिचायकम्। एतत् भारतस्य गुणगरिमाणं प्रस्तौति। मूल्यकारणादेव समग्रे विश्वे भारतं स्वतन्त्रस्थानम् अधिकृत्य राजते। मूल्यम् इति शब्दे समाजे लोके वा प्रचलिताः आचार-विचार-व्यवहार-आदर्श-

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

मान्यता-गुण-सिद्धान्तादयोऽन्तर्भवन्ति । किञ्चैतत् मूल्यं कञ्चन गुणविशेषं काञ्चित् योग्यतां वा द्योतयति यत् लोके जनैः आदृतं स्वीकृतञ्च भवति। यथा- सत्यं, शान्तिः, दया, क्षमा, परोपकारः, त्यागः, तपः, सेवाभावना, प्रेम, विश्वासः, सहयोगः इत्यादयो गुणाः मूल्यमिति परिगण्यन्ते। मूल्यमिदं मानवेषु विद्यमानानां सद्गुणानां नैतिकाचारसंहितायाश्च ज्ञानं कारयति। वैश्विकविकासे व्यक्तित्वोन्नयने च मूल्यानां योगदानं सदैव स्वीकर्त्तव्यं भवति। विविधशास्त्रेषु नैकानि मूल्यानि वर्णितानि सन्ति । मानवव्यवहाराणां सन्मार्गप्रदर्शकरूपेण एतानि मूल्यानि सर्वदा राजन्ते । तस्मात् राष्ट्रियशिक्षानीतेः विविधेषु अध्यायेषु मूल्यसिद्धान्तसम्बद्धाः विचाराः प्राप्यन्ते। तथाहि-

4.27 इत्यस्मिन् अध्याये उल्लिखितमस्ति यत्- "Knowledge of India" will include knowledge from ancient India and its contributions to modern India and its successes and challenges, and a clear sense of India's future aspirations with regard to education, health, environment, etc. अर्थात् आधुनिकभारतस्य सफलताः अपह्नुतीश्च समीक्ष्य भारतीयज्ञानस्य विकाससन्दर्भे प्राचीनभारतीयज्ञानस्य योगदानं सर्वदैव संस्मरणीयं भविष्यति। भारतस्य शिक्षा, स्वास्थ्यं, पर्यावरणञ्च इत्यादिषु सन्दर्भेषु अपि भारतस्य भावीकालिनाः आकाङ्क्षाः ध्यातव्याः भविष्यन्ति इति।

छात्रेषु मूल्यानाम् अभिवर्धनसन्दर्भे शिक्षानीतेः **4.28** इति अध्यायोऽयं महत्त्वपूर्णानि तथ्यानि उपस्थापयति। प्रारम्भिकवस्थातः एव "**doing what's right**" अर्थात् **उत्तमम् आचरणीयम्** हिन्दीभाषायां **सही करना** इत्यस्य महत्त्वं छात्रैः शिक्षणीयम्। यतोहि मनोविज्ञानमपि वदति यत्- शैशवावस्थायां यदा शिशुः त्रिवर्षीयः भवति तदानीं सः स्वज्येष्ठानाम् अनुकरणं कृत्वा किमपि शिक्षितुं प्रारभते। 3 तः 8 वर्षपर्यन्तं तस्मिन् याः प्रवृत्तयः विकसिताः जायन्ते ताः परस्मिन् समये तस्य शिशोः जीवनमूल्यत्वेन परिणमन्ते । अतः प्रारम्भिकावस्थातः एव छात्रेभ्यः उत्तमम् आचरणीयम् इति एतादृशी शिक्षा प्रदातव्या। किञ्च नैतिकनिर्णयं कर्त्तुं छात्राः यथा अभिप्रेरिताः भविष्यन्ति तदर्थं तार्किकप्रणाली शिक्षायां प्रयोक्तव्या भविष्यति । एवमेव निम्नलिखितानि मूल्यानि छात्रेषु अवश्यमेव विकसितानि भवेयुः इति धिया शिक्षानीतिः अभिप्रायं प्रकटयति। यथा-

- साहित्यिकं चौर्यं न करणीयम्।
- असामाजिकतत्त्वानां प्रसारणं न स्यात्।

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

- सहिष्णुता-समानता-सहानुभूत्यादीनां मूल्यानां विकासः भवेत्।
- नैतिकमूल्यानाम् आत्मसात्करणे छात्रा: समर्थाः भवेयुः।
- सर्वेषु कार्येषु छात्राः नैतिकाचरणं कर्तुं प्रेरणीयाः भवेयुः।
- पारम्परिकभारतीयमूल्यानि, आधारभूतमानवीयमूल्यानि सांविधानिकमूल्यानि छात्राः जानीयुः।

अत्र अहिंसा, स्वच्छता, सत्यम्, निष्कामकर्म, शान्तिः, त्यागः, सहिष्णुता, विविधता, बहुलतावादः, नैतिकाचरणम्, लैंगिकसंवेदनशीलता, सेवाभावना, वयोवृद्धानां सम्माननम्, सर्वेषु विद्यमानानाम् अन्तर्निहितक्षमतानां सम्माननं, पर्यावरणसंरक्षणं, सहयोगः, परोपकारः, सहायता, शिष्टाचारः, धैर्यं, क्षमा, सहानुभूतिः, करुणा, देशभक्तिः, लोकतन्त्रात्मकदृष्टिकोणः, उत्तरदायित्वम्, अखण्डता, स्वतन्त्रता, समानता, न्यायः, भ्रातृत्वभावना इत्यादीनि भारतीयज्ञानपरम्परायां वर्णितानि मूल्यानि छात्रेषु अवश्यमेव विकसितानि भवेयुः इति शिक्षानीतेरभिप्रायः।

पुनश्च शिक्षानीतेः **4.29** इति अध्यायः उल्लिखति यत्- भारतीयदृष्ट्या अर्थात् पारम्परिकपद्धत्या शिक्षणं सञ्चालितं स्यात् यत्र विद्यार्थिनः स्वसंस्कृतिं, परम्परां, रीतिं, भाषां, दर्शनम्, प्राचीनस्य समसामयिकज्ञानस्य च सामाजिकीं वैज्ञानिकीं च आवश्यकताम् अवगन्तुं समर्थाः प्रयत्नशीलाश्च भवेयुः। आलोचनात्मकचिन्तनेन नवीनविचारान् रचनात्मकताश्च ज्ञातुं ते अवसरान् प्राप्नुयुः।

भारतीयसंस्कृतेः ज्ञानाय अर्थात् स्वसंस्कृतिं, सभ्यतां, भाषां च प्रति छात्राः जागरुकाः भविष्यन्ति। **अतुल्यभारतम्** इति योजनानुगुणं छात्राः भारतस्य अलौकिकत्वं अनुपमत्वं ज्ञास्यन्ति इति कथयति। तदुक्तम्- It is this cultural and natural wealth that truly makes India, “Incredible! India”, as per India’s tourism slogan. The preservation and promotion of India’s cultural wealth must be considered a high priority for the country, as it is truly important for the nation’s identity as well as for its economy. **(अध्यायः- 22.1**)

मूल्यसिद्धान्तस्य मूलाधारत्वेन भारतीयज्ञानप्रणाली-

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

वैश्विकविकासे व्यक्तित्वोन्नयने च जीवनमूल्यानां महत् योगदानं वर्त्तते। सर्वाणि जीवनमूल्यानि भारतीयज्ञानप्रणाल्यां विस्तृतरूपेण वर्ण्यन्ते । एषा भारतीयज्ञानप्रणाली जीवनमूल्यानां मूलाधारः । शान्तेः अभावात् मानवस्य जीवनं यदा असन्तुलितं भवति तदानीं भारतीयज्ञानपरम्परान्तर्गतानि मूल्यानि एव सहायकानि भवन्ति। आध्यात्मिकमूल्यम्, नैतिकमूल्यम्, राष्ट्रियमूल्यम्, सामाजिकमूल्यम्, सांस्कृतिकमूल्यम्, धार्मिकमूल्यम्, राजनैतिकमूल्यम्, शाक्षिकमूल्यञ्चेति एतानि मूल्यानि अस्यां ज्ञानप्रणाल्यां मूलतत्त्वानि सन्ति। तत्र-

- **आध्यात्मिकमूल्यम्-** स्वान्तःकरणे ईश्वरीयविचार एव आध्यात्मिकमूल्यं भवति। सत्यं, शिवं, सुन्दरम्, आनन्द इत्यादीनाम् एकीकृता चेतना एव आध्यात्मिकमूल्यम्। अनेन आध्यात्मिकमूल्येन मानवान्तःकरणे अलौकिकी शक्तिः जागर्त्ति । तस्य व्यक्तित्वे दौवीगुणाः आविर्भूताः जायन्ते । अनेन सः स्वजीवनस्य द्वन्द्वेभ्यः अशान्तपरिस्थितिभ्यः मुक्तः सन् आनन्दसागरे निमज्जति, भौतिकजगतः नश्वरतायाः ज्ञानमवाप्य सदैवसत्कर्मप्रवृत्तःभवति।
- **नैतिकमूल्यम्-** नैतिकमूल्यमाध्यमेन मानवः कर्त्तव्यम् अकर्त्तव्यं, नैतिकम् अनैतिकं, हितम् अहितं, सत्यम् असत्यं, पापं पुण्यम् इत्यादीनां ज्ञानं प्राप्नोति। मानवः स्वतामसिकप्रवृत्तीः सर्वाः संनियम्य सदसद्विवेचने समर्थः भवति । वेदेषु स्मृतिशास्त्रेषु च अस्य बहूनि उदाहरणानि प्राप्यन्ते । नैतिकमूल्यानि **रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं न रावणादिवत्** इति शिक्षयन्ति।
- **राष्ट्रियमूल्यम्-** राष्ट्रियैकता, धर्मनिरपेक्षता, भावनात्मकैकता, समानता, सहिष्णुता, राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रियसम्पत्तीनां सुरक्षा, राष्ट्रियप्रतीकानां सम्माननं, राष्ट्रियानुशासनम्, इत्यादयः गुणाः सामान्यतया राष्ट्रियमूल्यत्वेन प्रख्याताः । एतेषां राष्ट्रियमूल्यानां विरुद्धाचरणेन राष्ट्रस्य अभ्युदयः न सम्भवति कदाचन । एतदर्थम् अस्माकं पूर्वजाः महर्षयः राष्ट्रस्य उन्नतये राष्ट्रियमूल्यानां शिक्षायै बलं प्रदत्तवन्तः । वैदिकसाहित्ये **संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्, वयं राष्ट्रे जागृयाम देवाः** इत्यादिरूपेण एतत् मूल्यं वर्ण्यते।
- **सामाजिकमूल्यम्-** स्नेहं, श्रद्धा, सहानुभूतिः, परोपकारः, विश्वासः, प्रेम, सहयोगभावना, भ्रातृत्वभावना, विनयः, सदाचारः इत्यादयो

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

गुणाः सामाजिकमूल्यत्वेन राजन्ते । अस्य सामाजिकमूल्यस्य स्वीकरणेन मानवानां सामाजिकव्यक्तित्वं सुप्रतिष्ठितं भवति । भारतीयज्ञानप्रणाल्यां विद्यमानानि **सर्वे भवन्तु सुखिनः, अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्, लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु** इति एतादृशानि सुभाषितानि सामाजिकमूल्यं शिक्षयन्ति।

- **सांस्कृतिकमूल्यम्-** मानवसमाजस्य आचार-व्यवहार-मान्यता-सिद्धान्त-स्वीकृतप्रथादीनां केषाञ्चन तत्त्वानां समन्वितं स्वरूपं संस्कृतिरिति ज्ञायते । भारतीयसंस्कृतौ प्राचीनशिक्षाप्रणाली वेदोपनिषद्दर्शनपुराणेतिहाससंयुता आसीत् या मानवसमाजे मानवीयमूल्यानां मानवीयसद्गुणानां पराकाष्ठां प्रदर्शयति।
- **राजनैतिकमूल्यम्-** राजनैतिकदृष्ट्या स्वच्छता राजनैतिकमूल्यं भवति। राजनैतिकमूल्यान्तर्गते राष्ट्रियकर्त्तव्यानि उत्तरदायित्वानि च अस्माकं प्राचीनसाहित्येषु उल्लिखितानि वर्त्तन्ते । महर्षिमनु-व्यास-विदुर-चाणक्यादीनां रचनासु एतेषां मूल्यानाम् उदाहरणानि बहुशः प्राप्यन्ते।
- **शैक्षिकमूल्यम्-** शैक्षिकोद्देश्यानां प्राप्तिः, संसाधनानाम् उपयोगः इत्यादीनि शैक्षणिकतत्त्वानाम् आत्मसात्करणम् इत्यादीनि शैक्षिकमूल्यानि भवन्ति।
- **धार्मिकमूल्यम्-** धार्मिकमूल्यं न केवलं धार्मिकविश्वासः अपितु अस्माकं व्यापकदृष्टिकोणः। स्व-उत्तरदायित्वानि सम्पादयितुं प्रेरयति धर्मः । मातृधर्मः, पितृधर्मः, राजधर्मः, अध्यापकधर्मः, छात्रधर्मः, नागरिकधर्मः राष्ट्रधर्मश्चेत्यादिरूपेण धार्मिकमूल्यमिदं सामाजिकान् प्रेरयति।

इत्थं भारतीयज्ञानप्रणाल्यान्तर्गतानां केषाञ्चन मूल्यानाम् उदाहरणानि उपस्थापयामः। तत्र-

1. शीलम्-

शीलं महत्त्वपूर्णं पारम्परिकभारतीयमूल्यम् । छात्राः शीलसम्पन्नाः भवेयुरिति पाठ्यचर्यायां शीलगुणसम्पन्नाः विषयाः संस्थापनीयाः इति राष्ट्रियशिक्षानीतिः अभिप्रैति। शीलस्य शीलवताञ्च वैशिष्ट्यं महर्षिणा व्यासेन महाभारते उक्तं यत् -

शीलेन हि त्रयोलोका शक्त्या जेतुं न संशयः।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

न हि किञ्चिदसाध्यं वै लोके शीलवतां भवेत्
॥ (महा.12/124/15)

2. धर्मः-

धारणार्थकात् धृ इत्यस्मात् धातोः धर्मशब्दस्य उत्पत्तिः । शास्त्रेषु महर्षिभिः धर्मलक्षणम् उक्तमस्ति । महाभारते भगवान् व्यासः वदति यत्-

धारणात् धर्म इत्याहुः धर्मो धारयते प्रजाः ।
यः स्यात् धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥
(महाभारते)

पुनश्च महर्षिः मनुः **धृतिः, क्षमा, दमः, अस्तेयं, शौचम्, इन्द्रियनिग्रहः, धीः, विद्या, सत्यम्, अक्रोधः** (मनुः- 6.92) इति धर्मस्य दशलक्षणानि मनुस्मृतौ वदति । पुनश्च तत्र उल्लिखितं यत्-

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियचात्मनः ।
एतच्चतुर्विधंप्राहुः साक्षात् धर्मस्य लक्षणम् ॥ इति (मनुः)

किञ्च-

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्म चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ इति ॥ (मनुः 10/1)

एवं प्रकारेण स्मृतिशास्त्रेषु धर्मस्य बहूनि पर्यायपदानि प्रतिपादितानि । शास्त्रेषु निर्दिष्टं धर्मं परिपालयन् मानवः अस्मिन् लोके कीर्त्तिं लभते परलोके च मोक्षरूपम् उत्कृष्टं धर्मफलं प्राप्नोति । तस्मात् मानवाः शास्त्रेषु अभिहितं धर्मं पालयेयुः ।

3. परोपकारः-

भारतीयशास्त्राणि केवलमात्रम् आचारस्य व्यवहारस्य कर्मकाण्डस्य विषयः न अपितु मानवानां जीवनमूल्यानि तत्र कीर्त्तितानि । एतेषाम् अध्ययनमन्तरेण यथार्थज्ञानस्य उपलब्धिः न जायते । सर्वेषु जीवनमूल्येषु परोपकारः सर्वोत्तम इति भगवान् व्यासः वदति । अष्टदशपुराणानां सारतत्त्वत्वेन परोपकारः परमं पवित्रं कर्म तथा परपीडनं महापापम् इति व्यासेन उक्तम् । यथा-

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् ।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके महाकविकालिदासोऽपि परोपकारिणां स्वभावं परोपकारस्य वैशिष्ट्यञ्च प्रतिपादयति । तद्यथा-

भवन्ति नम्रास्तरवो फलोद्गमैः
नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥

4. आध्यात्मिकता-

मानवजीवने आध्यात्मिकतायाः स्थानम् अद्वितीयं वर्त्तते । आधुनिकसमाजस्य छात्राः आध्यात्मिकतातः दूरं गच्छन्ति । अतः शिक्षया छात्राणां मनसि आध्यात्मिकता जागरणीया । यतोहि अनेन मनसि आत्मनि च शुद्धता पवित्रता च आगच्छति । श्रद्धा, भक्तिः, प्रेम, संयमः, ईश्वरीयविश्वासः, धर्मपरायणता, पवित्रता, आत्मानुशासनम्, आत्मसमर्पणं, शरणागतिः इत्यादीनि आध्यात्मकमूल्यानि भारतीयशास्त्रेषु वर्णितानि दृश्यन्ते । भगवद्भक्तिरेव आध्यात्मिकतायाः स्रोतस्विनी । तदुक्तम्-

श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

5. अहिंसा (Nonviolence)-

भारतीयसंस्कृतेः मूलाधार: अहिंसा । घृणा-क्रोध-अहङ्कार-दुर्भावनाभ्यः मुक्तिः नाम अहिंसा । वेद-उपनिषद्-दर्शन-शास्त्रादिषु अहिंसा विशेषरूपेण चर्च्चिता । । अहिंसा इत्यनया विनम्रता, दानं, धर्मः, प्रेम, धैर्यं, सहृदयता इत्यादीनि मूल्यानि ज्ञायन्ते । अहिंसायाः महत्त्वं प्रतिपाद्य अस्माकं भारतीयशास्त्राणि वदन्ति यत्

हिंसा लोकेन विद्विष्टा, हिंसा धर्मक्षया वहा ।
अहिंसा परमा शक्तिः, अहिंसा परमं तपः ॥ इति ॥ (कपिलस्य दर्शने)
पुनश्च अहिंसा परमो धर्मः, अहिंसय्येव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् इत्यादिरूपेण वयम् अहिंसां जानीमः ।

6. सहनशीलता-

इर्ष्या-द्वेषभावनयो: परित्यागपूर्वकं सर्वेषु समानव्यवहार एव सहनशीलता भवति । **क्षमा गुणवतां बलम्** इत्यनया सूक्त्या सहनशीलतायाः वैशिष्ट्यं वयमधिगच्छामः । पण्डितानां ज्ञानवतां वा प्रमुखलक्षणमेतत् । तदुक्तं भर्तृहरिनीतिशतके-

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव मरणमस्तु युगान्तरे वा,

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

न्यायात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ (भर्तृहरिः, नीतिशतके)

7. कर्मतत्परता कर्त्तव्यपरायणता वा-

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः (ईशावास्योपनिषद्-) इति मानवानां कर्मतत्परता द्योतयति। मानवः सर्वदा कर्म एव जीवनमूल्यत्वेन स्वीकृत्य कर्मतत्परः सन् शतवर्षपर्यन्तं सदानन्दमयं जीवनं यापयेत् इति अस्याः सूक्तेः आशयः । श्रीमद्भगवद्गीता अपि मानवजीवने कर्मणः कर्त्तव्यपरायणतायाश्च प्राधान्यं स्पष्टयति । जीवने भौतिकोन्नतौ आध्यात्मिकप्रगतौ कर्मणः महनीयता ज्ञेया भवति। सम्प्रति समाजे सर्वे मानवाः कर्म अकृत्वैव फलाकाङ्क्षिणः भवन्ति । सन्दर्भेऽस्मिन् भगवान् पद्मनाभः निर्दिशति यत्-

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ इति ॥ (गीता- 2/47)

कर्त्तव्यपरिपालनं विना लोकयात्राऽपि नैव प्रवर्त्तते, मानवजीवनं पथभ्रष्टं च भवति। कर्त्तव्यपालनेन मानवः साफलतायाः शिखरं परिचुम्बतीति इति तत्रैव उक्तम्-

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ इति ॥ (गीता- 18/54)

8. सदाचारः-

राष्ट्रियशिक्षानीतिः सदाचारशिक्षाविषये वदति। **आचारः परमो धर्मः** इत्येवं रूपेण सदाचारविषये बहुत्र बहु वर्णितमस्ति। अतः सदाचारात् दीर्घायुः, सुखमयं जीवनं, अक्षयधनञ्चेत्यादीनां प्राप्तिर्भवति। कथनस्य तात्पर्यमेतत् यत् आचारादेव सच्चरित्रस्य निर्माणं भवति यच्च सच्चरित्रम् आत्मशुद्धेः परिणामोऽस्ति । आत्मशुद्ध्या व्यक्तेः तीव्रगत्या विकासः सम्भवति । पुनश्च आत्मोन्नतेः सामाजिकप्रतिष्ठायाश्च मूलाधारः भवति सच्चरित्रम् । चारित्रिकह्रासः न केवलं व्यक्तेर्व्यक्तित्वं विनश्यति अपितु राष्ट्रविध्वंसकारितत्त्वान्यपि उत्पादयति । इत्थं सदाचारशिक्षा तथा च चरित्रनिर्माणसन्दर्भे भारतीयज्ञानपरम्परा सदासर्वदा जनमानसम् एवम् अभिप्रेरयति। यथोक्तं मनुना-

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त्त एव च।
तस्मादस्मिन्सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान्द्विजः॥ (मनुस्मृतिः-1/108)

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सत्यम् -

भारतीयशास्त्राणि सर्वदा भारतीयसंस्कृतेः भव्यं रूपम् उपस्थापयन्ति। सत्यात्मकतत्त्वस्य महिमा अत्र प्रकीर्त्तितः । सत्यमेतत् अस्माकं संस्कृतेः सर्वोत्कृष्टं पारम्परिकं मूल्यं भवति। तदुक्तं महर्षिणा कपिलेन-

सत्यं सर्वजगन्मूलं जगदाधारकं परम्।
सत्यान्नास्ति परं ज्योतिः सत्यं धर्मस्य जीवितम्॥ (कपिलः)

किञ्च श्रीमद्भागवतमहापुराणे सत्यात्मकमूल्यस्य वैशिष्ट्यं वदति यत्-

सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं
सत्यस्य योनि निहितं च सत्ये।
सत्यस्य सत्यमृतसत्यनेत्रं
त्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥ इति॥ (श्रीमद्भागवतम्-10/2/26)

एवं प्रकारेण असंख्यानि मूल्यानि अस्माकं भारतीयज्ञानप्रणाल्यां वर्ण्यन्ते। अत्र केवलं दिङ्मात्रं कानिचन मूल्यानि उदाहरणत्वेन प्रस्तुतानि।

अत्र उपरि वर्णितानि सर्वाणि मूल्यानि भारतीयसंस्कृतौ सन्निहितानि सन्ति । यद्यपि एतानि सर्वाणि पारम्परिकाणि सन्ति तथापि आधुनिकयुगस्य परिवर्त्तितपरिस्थित्यनुगुणम् एतेषां मूल्यानां प्रासङ्गिकता अद्यापि अस्ति । राष्ट्रिय-शैक्षिक अनुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद् (NCERT) द्वारा 83 संख्याकानि मूल्यानि स्पष्टीकृतानि। तत्र प्रेम, सहानुभूतिः, सहयोगः, सहिष्णुता, सांस्कृतिकता, सत्यता, सदाचारः, कर्त्तव्यपरायणता, स्वतन्त्रता, समानता, भ्रातृत्वभावना, समाजवादः, धर्मनिरपेक्षता, न्यायः चेत्यादीनि प्रमुखानि वर्त्तन्ते । राष्ट्रियशिक्षानीतिः 2020 अपि विविधगतिविधीनाम् आयोजनेन सैद्धान्तिकविषयाणां शिक्षणेन च छात्रेषु शारीरिकस्वच्छता, तर्कः, सौन्दर्यम्, सत्यम्, सामाजिकचेतना, उत्तमस्वास्थ्यसंरक्षणं, विवेकशीलता, कलासु रूचिसम्पन्नता, निष्पक्षता, निष्कामसेवाभावना, समस्यासमाधानशक्तिसम्पन्नता, वैज्ञानिकदृष्टिसम्पन्नता, अहिंसा, सहकारिता, सुरक्षाभावः, चिन्तनं, उत्तरदायित्वबोधः, बन्धुत्वभावना, अखण्डता, पर्यावरणजागरुकता, प्रकृतिप्रेम, निष्पक्षता इत्यादीनां मूल्यानां विकासः सम्पादनीयः इति।

छात्रेषु मूल्यानाम् अभिवर्धनाय पाठ्यचर्या-

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सर्वाणि पारम्परिकमूल्यानि, आधारभूतमानवीयमूल्यानि, सांविधानिकमूल्यानि च छात्राः सम्यक् अधिगच्छेयुरिति शिक्षानीतेः अभिप्रायं वयं जानीमः । एतदर्थं शिक्षायाः विविधेषु स्तरेषु पाठ्यचर्यायां मूल्यशिक्षासम्बद्धाः निम्नोक्तविषयाः समाविष्टाः भविष्यन्ति। तद्यथा-

- ✓ पञ्चतन्त्रस्य मूलकथानाम् अध्यापनम्।
- ✓ जातकग्रन्थेषु विद्यमानानां कथानां पाठ्यचर्यायां समावेशः।
- ✓ हितोपदेशः अन्याश्च नैकाः दन्तकथाः ।
- ✓ भारतीयपरम्पराप्रेरितानां प्रेरककथानाम् अध्यापनम्।
- ✓ वैश्विकसाहित्यं प्रति भारतीयज्ञानपरम्परायाः प्रभावस्य अध्यापनम्।
- ✓ भारतीयसंविधानसम्बद्धानां विषयाणां ज्ञानम्।
- ✓ स्वस्थ्यशिक्षा- तत्र मानसिकस्वास्थ्यं शारीरिकस्वास्थ्यञ्च।
- ✓ स्वास्थ्यसंरक्षणाय प्रशिक्षणस्य व्यवस्था।
- ✓ सन्तुलित-आहारः, पोषणं कुपोषणञ्च।
- ✓ वैयक्तिकी सामाजिकी सार्वजनिकी स्वच्छता।
- ✓ जीवने आगम्यमानानां विपदां निराकरणाय शिक्षा तथा प्राथमिकचिकित्सा।
- ✓ पर्यावरणजागरुकतासम्बद्धानां विषयाणाम् अध्यापनम्।
- ✓ मानवजीवने मद्यादिमादकद्रव्याणां प्रभावः हानिश्चेत्यादयः विषयाः पाठ्यचर्यायां समाविष्टाः भविष्यन्तीति शिक्षानीतेः स्पष्टं निर्देशः।

उपसंहारः निष्कर्षश्च-

असामाजिकता, सांस्कृतिकज्ञानस्य अभावः, असमायोजनं, मूल्यहीनता पारम्परिकज्ञानस्य न्यूनता छात्राणां सर्वविधविकासम् अवरोधयति । तस्मात् शिक्षाव्यवस्थायां प्रारम्भिककक्षातः उच्चशिक्षापर्यन्तं सर्वासु शैक्षिकगतिविधिषु सर्वत्र शैक्षिकवातावरणेषु च मूल्यानां समन्वयः भवेदिति कृत्वा 2020 राष्ट्रियशिक्षानीतिः भारतीयज्ञानप्रणाल्याः शरणं गच्छति, येन छात्राः उत्तमसामाजिकरूपेण आत्मानं प्रतिष्ठापयन्तः स्वसमाजस्य, राष्ट्रस्य, समग्रविश्वस्य च उन्नतये सक्षमाः भवेयुः। एवं प्रकारेण भारतीयज्ञानप्रणाली एव

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

मूल्यसिद्धान्तस्य मूलाधारः इत्युक्वा जीवनमूल्यानाम् आत्मसात्करणे निम्नोक्तसन्दर्भेषु भारतीया ज्ञानप्रणाली समश्रयणीया इति निर्देशः।

- मानवीयमूल्यबोधस्य अवबोधनाय।
- छात्राणां सामाजिकीकरणसम्पादनाय।
- भारतीयज्ञानानां, संस्कृतेः, सभ्यतायाः परम्परायाश्च ज्ञानाय।
- प्राचीनभारतीयसाहित्यानाम् अध्ययनाय ज्ञानाय च।
- पारम्परिकमूल्यानाम् अवबोधपुरस्सरं व्यक्तित्वस्य विकासाय।
- तार्किकरीत्या नैतिकनिर्णयं कर्तुं छात्रेभ्यः अभिप्रेरणाय।
- सहिष्णुता-समानना-सहानुभूत्यादीनां सांविधानिक मूल्यानां विकासाय।
- विविधबहुलतावादस्य, लैङ्गिकसंवेदनशीलतायाः च ज्ञानाय।
- लोकतन्त्रात्मकदृष्टिकोणस्य विकाससम्पादनाय।
- वैश्विकसाहित्यं प्रति भारतीयज्ञानप्रणाल्याः प्रभावस्य ज्ञानाय।
- प्राचीनभारतीयसंस्कृतिं ज्ञानप्रणालीञ्च प्रति सकारात्मकदृष्टिकोणस्य निर्माणाय।

एवं प्रकारेण पर्यावरणजागरणं, परोपकारः, शिष्टाचारः, स्वास्थ्यशिक्षा, प्राथमिकचिकित्या, मादकद्रव्याणां प्रभावः हानिश्चेत्यादीनाम् एतादृशानां नैकेषां विषयाणाम् उपरि राष्ट्रियशिक्षानीतेः ध्यानं गछति। 2020 तमे वर्षे निर्मितायाः शिक्षानीतेः आमूलं परिशीलनेन ज्ञास्यामः अत्याधुनिकेऽस्मिन् प्राविधिकयुगेऽपि भारतीयज्ञानप्रणाल्याः महत्त्वम् उपदेयता च शिक्षाक्षेत्रे वर्त्तते इति दिक्।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

परिशीलितग्रन्थसूची

1. राष्ट्रीय शिक्षानीति 2020, मानव संसाधन विकास मन्त्रालय, भारत सरकार, 2020।
2. National Education Policy 2020, MHRD Govt. of India, 2020.
3. गर्ग विकास शिवरंजन, शर्मा नेहा, भारतीय समाज और मूल्य आधारित शिक्षा, इंटरनेशनल् चैनल् ऑफ् साइंस् टेक्नोलॉजी एंड मैनेजमेंट्, 2017.
4. मिश्र डॉ. भास्कर, शिक्षा एवं संस्कृति : नये सन्दर्भ में, भावना प्रकाशन, दिल्ली, 1995.
5. दास स्वामी रामसुख, श्रीमद्भगवद्गीता, गीता प्रेस्, गोरखपुर, संवत् 2061.
6. पाठक पी.डी., भारतीय शिक्षा और उसकी समस्याएं, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा, 1974.
7. श्रीमद्भगवद्गीता तृतीयसंस्करणम्, नवदेहली, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रिय-संस्कृतविद्यापीठम्, 2009.
8. रस्क आर. आर. - शिक्षा के दार्शनिक आधार, हिन्दी ग्रन्थ अकादमी जयपुर, 1971।
9. पाण्डेय प्रो. रामशकल, मूल्य शिक्षा के परिप्रेक्ष्य, सूर्यापब्लिशर्स, मेरठ-02।
10. संपादकः- झा गंगानाथ, मनुस्मृतिः, परिमल पब्लिकेशन्स, दिल्ली 2004।
11. द्विवेदी डॉ. कपिलदेव, संस्कृतनिबन्धशतकम्, विश्वविद्यालयप्रकाशनम्, चौक, वाराणसी-221001, 2010।
12. Nigal S. G., Indian conception of values and Value Education, Tattvajnan vidyapeeth, Thane, 2006.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

श्रीजीवन्यायतीर्थविरचितस्य दरिद्रदुर्दैव-प्रहसनपरिचयः

डॉ. राकेशदाशः[96]

प्रमुखशब्दाः-श्रीजीवन्यायतीर्थः, दरिद्रदुर्दैवम्, प्रहसनम्, नाटकम्, रूपकम्, वङ्गीयनाट्यकारः, नाटकपरिचयः

शोधसारः-कविः तथा विद्वान् श्रीजीवन्यायतीर्थमहोदयेन विरचितेषु बहुषु काव्येषु दरिद्रदुर्दैवं नाम प्रहसनं महत्त्वं भजते। हास्यरसाश्रितम् इदं प्रहसनं कवेः प्रतिभां परिचाययति सम्यक्। तथैव समाजस्य विशिष्टं चित्रम् अपि स्फुटयति। प्रकृतप्रबन्धे अस्य प्रहसनस्य सामान्यपरिचयः, पात्राणां परिचयः तथा अत्र प्रतिफलितं समाजचित्रम् उपस्थाप्यते समासेन।

==============================

1. कविः श्रीजीवन्यायतीर्थः

विशिष्टः विद्वान् श्रीजीवन्यायतीर्थमहोदयः १८९२ ईशवीयाब्दस्य जनवरीमासस्य षड्विंशे दिनाङ्के (२६.०१.१८९२) अखण्डवङ्गानां २४परगनामण्डलस्य[97] भट्टपल्ल्यां[98] जनिं लब्धवान्। पितुः पञ्चाननतर्करत्नमहोदयस्य चतुष्पाठ्यां सुपद्मव्याकरणस्य अध्ययनेन श्रीजीवन्यायतीर्थस्य विद्यारम्भः अभवत्। तस्मिन् काले वङ्गेषु कालाप-मुग्धबोध-सुपद्म-संक्षिप्तसार-हरिनामामृतादीनां बहूनाम् अपाणिनीयव्याकरणानाम् अध्ययनं सुप्रचलितम् आसीत्। पितुः सकाशे प्रारम्भिकम् अध्ययनं समाप्य अयं कलिकातानगरीं प्राप्तः। तत्र संस्कृत-कलेजियेट्-विद्यालये अस्य प्रगताध्ययनं प्रारब्धम्। रिपन्-कॉलेज-नामकात् (अधुना सुरेन्द्रनाथमहाविद्यालयः इति प्रसिद्धात्) प्रतिष्ठानात् संस्कृतविभागे बि.ए.स्तरीयम् अध्ययनं समाप्य कलिकाताविश्वविद्यालयतः एम्.ए.-उपाधिम् अपि अयम् अध्यगमत्। तत्र प्रथमस्थानम् अधिकुर्वन् अयं स्वर्णपदकेन सभाजितः। ततः पितुः आग्रहेण शास्त्रचर्चायाः पीठस्थानं वाराणसीं प्राप्तवान् श्रीजीवः। तत्र महामहोपाध्यायस्य राखालदासन्यायरत्नस्य समीपे

---

96 सहायकाचार्यः, संस्कृतदर्शनविभागे, रामकृष्णमिशन्-विवेकानन्द-शैक्षणिक-शोध-संस्थानस्य

97 अधुना पश्चिमवङ्गस्य उत्तरचब्बिशपरगनामण्डलस्य

98 भाटपाडा इति प्रसिद्धे स्थाने

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

प्राचीननवीनन्यायशास्त्रयोः आमूलचूडम् अध्ययनम् अकरोत् श्रीजीवः। तत्र न्याय-साहित्य-व्याकरणशास्त्रेषु पाटवं सम्पाद्य 'न्यायतीर्थः', 'काव्यतीर्थः', 'व्याकरणतीर्थः' इति उपाधिभिः भूषितोऽयं पण्डितश्रेष्ठः।

हरप्रसादशास्त्रिणां मार्गनिर्देशने श्रीजीवेन 'आधुनिकतर्कविज्ञानस्य क्रमविवर्तनम्' (Evolution of Modern Logic) इति शोधबन्धं विरचय्य पि.एच्.डि.-उपाधिः समधिगतः। अयं शोधबन्धः अनन्तरकाले 'न्यायसूत्रस्य प्राचीनत्वम्' (Antiquity of Nyāya-sūtra) इति नाम्ना कलिकाताविश्वविद्यालयात् प्रकाशितः।
अध्ययनं समाप्य सः अध्यापनजीवनस्य प्रारम्भे पितृदेवस्य चतुष्पाठ्याम् अध्यक्षत्वेन पाठनं प्रारब्धवान्। तदनन्तरम् ऋषिवङ्किमचन्द्रमहाविद्यालये अध्यापकपदवीम् अलञ्चकार। ततः कलिकाताविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागे (१९३७-५८) अध्यापकरूपेण सः अध्यापनम् अकार्षीत्। ततः स यादवपुरविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागे (१९५९-६८) अध्यापनं चकार। स दीर्घकालं यावत् संस्कृतमहाविद्यालयस्य अध्यक्षपदम् अलङ्कृतवान्।

बहुभिः उपाधिभिः सभाजितः एषः शास्त्रचर्चया समम् एव विविधानि काव्यानि रचयित्वा कवित्वयशसा अमृतत्वं भजते। तस्य विविधानि रूपकाणि साहित्यस्य अभिनवान् मानदण्डान् स्थापयन्ति। १९२६ ईशवीयाब्दे अस्य प्रथमप्रकाशनम् आसीत्, अन्तिमप्रकाशनञ्च १९८५ ईशवीयसंवत्सरे आसीत्। अस्य सारस्वतसृष्टिः निरवच्छिन्नरूपेण षष्टिं वर्षाणि प्राचलत्। शतायुरयं विद्वद्धौरेयः महाकविः १९९२ क्रैस्ताब्दे मरशरीरम् अत्यजत्।

2. कवेः काव्यसंसारः

2.1. श्रव्यकाव्यानि

- पाण्डवविक्रमम् (अष्टादशसर्गात्मकमहाकाव्यम्)
- सारस्वतशतकम् (चित्रकाव्यम्)
- ऋतुचक्रचङ्क्रमणम् (गीतिकाव्यम्)

2.2. दृश्यकाव्यानि

- नाटकानि– १.महाकविकालिदासम्, २.साम्यसागरकल्लोलम्, ३.श्रीशङ्कराचार्यवैभवम्, ४.नागनिस्तारम्, ५.स्वातन्त्र्यसन्धिक्षणम्, ६.विवेकानन्दचरितम्, ७.निगमानन्दचरितम्,

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

८.सिन्धुसौवीरसङ्ग्रामम्, ९.श्रीकृष्णकौतुकम्, १०.रघुवंशम्, ११.कुमारसम्भवम्

- प्रकरणम्– १.माधुरीसुन्दरम्
- भाणः– १.विधिविपर्यासम्, २.पुरुषपुङ्गवः
- व्यायोगः– १.कैलासनाथविजयम्, २.गिरिधरसंवर्द्धनम्
- प्रहसनम्– १.विवाहविडम्बनम्, २.चण्डताण्डवम्, ३.भट्टसङ्कटम्, ४.पुरुषरमणीयम्, ५.क्षुत्क्षेमीयम्, ६.शतवार्षिकम्, ७.चिपिटकचर्वणम्, ८.रागविरागम्, ९.वनभोजनम्, १०.रामनामदातव्यचिकित्सालयम्, ११.दरिद्रदुर्दैवम्, १२.चौरचातुरीयम्, १३.नष्टहासम्।

एतानि विहाय अपि अस्य स्फुटकाव्यानि अनूदितानि च काव्यानि विदुषां विस्मयम् आवहन्ति। संस्कृतसाहित्यस्य प्रायः सर्वान् विधान् स्वलेखन्या पृष्टवतः अस्य विदुषः प्रबन्धः, रम्यरचना, प्रशस्तिगाथा, शोकगीतिः, अनूदितकाव्यं चेत्यादीनि बहूनि विराजन्ते।

3. दरिद्रदुर्दैवप्रहसनस्य पात्राणि

अस्मिन् प्रहसने पात्राणि भवन्ति--

- सूत्रधारः
- विदूषकः
- वक्रेश्वरः– धूर्तः विप्रः याचकः। प्रहसनस्य नायकः।
- लम्बोदरः– वक्रेश्वरस्य ज्येष्ठः पुत्रः।
- षडाननः– वक्रेश्वरस्य कनिष्ठः पुत्रः।
- क्षुद्ररामः– कृपणः, खलः, धनिकः वणिक्।
- सिद्धः– देवयोनिषु सिद्धवर्गे स्थितः शिवलोकवासी।
- मन्दोदरी– वक्रेश्वरस्य भार्या।
- सिद्धा– सिद्धस्य प्रेयसी, शिवलोकवासिनी दिव्यस्त्री।

4. दरिद्रदुर्दैवप्रहसनस्य कथावस्तु

ऋषिवङ्किमचन्द्रमहाविद्यालयस्य वार्षिकपरिषदुत्सवे प्रस्तुतये किञ्चन नाटकम् अन्विषन् सूत्रधारः प्रविश्य स्वकार्यसम्पादने सहायतायै विदूषकम् आह्वयति। अयं विदूषकः सुतराम् अकर्मण्यः, अलसः च। स सूत्रधारस्य सहायतायां स्वस्य अनुत्साहं प्रकटयन् कथञ्चित् तं निवारयितुं यतते स्म। तदा सूत्रधारः द्वाभ्यां मिलित्वा एव कार्यं साधनीयम् इति अबोधयत्। तत्र तेन

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

मुषलोदूखलयोः दृष्टान्तः प्रदर्शितः। सूत्रधारः विदूषकम् उदूखलस्थानीयं मत्वा तेन सह क्रीडितुं प्रयतते इति सूत्रधारम् अदूषयत् विदूषकः। आत्मनः चातुर्यं विदूषकेन ज्ञातम् इति मत्वा तदा सूत्रधारः प्रसङ्गं परिवर्तयितुं कथयति, तदा एव क्रीडा उत्तमा भवति यदा भोजनाय पर्याप्तः तण्डुलः लभ्यते इति। तावता "पर्याप्तः तण्डुलः" इति शब्दचयं श्रुतवान् वक्रेश्वरशर्मा नेपथ्यात् कथयति, "अरे! कुतः पर्याप्तस्तण्डुलः? यावदस्ति मे दरिद्रस्य दुर्दैवम्।" एतद् वचनं श्रुतवान् सूत्रधारः 'दरिद्रस्य दुर्दैवम्' इति शब्दचयेन श्रीजीवन्यायतीर्थविरचितं दरिद्रदुर्दैवम् इति रूपकम् अस्मरत्। ततः अलब्धभिक्षाकं वक्रेश्वरशर्माणं गृहाभिमुखं गच्छन्तम् उपस्थाप्य सूत्रधारविदूषकौ निष्क्राम्यतः।

प्रहसनस्य नायकः वक्रेश्वरशर्मा भिक्षामात्रजीवी, खलस्वभावः, दुर्मुखः च। तस्य कुटुम्बे तस्य द्वितीया भार्या मन्दोदरी, पुत्रौ लम्बोदरषडाननौ च स्तः। ते त्रयः अपि गृहे वक्रेश्वरस्य आगमनं प्रतीक्षन्ते। यतः आगते वक्रेश्वरे तेन आनीतया भिक्षया सर्वेषाम् उदरपूर्तिः स्यात्। वक्रेश्वरः तु पर्याप्तां भिक्षाम् अलब्ध्वा गृहस्थान् भिक्षादायकान् अभिशपमानः मार्गेण क्राम्यति स्म। अपर्याप्तायां भिक्षायाम् अपि त्रयाणां भार्यापुत्राणां भागः वर्तते इति कामयमानः तेषां त्रयाणाम् अपि बहुभोजित्वेन निन्दनं कुर्वन् स यावता गृहम् उपसर्पति तावता गृहाङ्गने कलहायमानौ पुत्रौ दृष्ट्वा वृक्षस्य पृष्ठतः निलीय पुत्रयोः कलहं, भार्यायाः तन्निरासाय व्यर्थप्रयत्नं च पश्यति। तदा तयोः वार्तालापात् तेन ज्ञातं यत्, पुत्राभ्यां तावता एव किञ्चित् भुक्तम् अस्ति इति। एताभ्यां किञ्चिद् लाजमोदकादिकं प्राप्य भुक्तं, तेन भिक्षायां प्राप्तः तण्डुलराशिः स्वस्य एव उपयोगाय भविष्यति इति चिन्तयन् वक्रेश्वरः कांश्चन तण्डुलान् स्वस्य कच्छे गोपाय्य गृहं प्रविश्य कलहनिरसनाय उभौ छत्रेण प्रहरितुम् उद्यतः भवति। तदा पुत्रौ तस्य भिक्षापात्रं बलाद् अपहृत्य तत्र गुडलड्डुकादीनाम् अभावं दृष्ट्वा अतीव खिन्नौ। तदा वक्रेश्वरः पूर्वप्रसङ्गं स्मारयित्वा ताभ्यां किं भुक्तम् इति अपृच्छत्। मन्दोदरी अवोचत्, यत् ताभ्याम् आम्रातकपत्राणि भुक्तानि। तेन वक्रेश्वरस्य मनःशान्तिः अभवत्।

ततः मन्दोदरी अल्पायाः भिक्षायाः निमित्तं वक्रेश्वरं तर्जयति। वक्रेश्वरः कथयति यत्, स भिक्षाम् अददद्भ्यः गृहस्थेभ्यः शापं दत्त्वा आगतः इति। मन्दोदरी तं भर्त्सयन्ती कथयति, शपमानाय भिक्षुकाय कः भिक्षां दद्यात् इति। ततः मन्दोदरीवक्रेश्वरयोः कलहः प्रारभते। मन्दोदरी अधिकं भुङ्क्ते इति वक्रेश्वरः दूषयति। परिवारभरणाशक्तः अपि द्वितीयान् दारान् गृहीतवान् वक्रेश्वरः तुच्छः इति मन्दोदरी कथयति। इत्थं कलहेन मन्दोदरी गृहं त्यक्त्वा गन्तुम् उद्यता भवति।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

तदा वक्रेश्वरः तां वारयन् स्वयम् एव गृहं त्यक्त्वा गन्तुम् उद्यतः भवति। तदा मन्दोदरी तनयौ अपि सह एव नीत्वा गच्छेत् स इति कथयन्ती तस्य कच्छवस्त्रेण तनययोः बन्धनं कर्तुं यतते। तदा कच्छवस्त्रे गोपायिताः तण्डुलाः आविष्क्रियन्ते।

ततः पल्लीवासिनां पुरतः वक्रेश्वरस्य वक्रतां प्रतिपादयितुकामां मन्दोदरीं निवारयितुकामः वक्रेश्वरः मन्दोदरीं बोधयति यत्, सपरिवारं भिक्षां चरित्वा सर्वेषाम् उदरपूरणाय भिक्षा लभ्येत। तस्मात् परिवारः सर्वः अपि भिक्षाटनार्थं निर्गच्छति।

किन्तु, प्रखरनिदाघे मध्याह्ने अटन्तः अपि ते भिक्षां न लभन्ते। क्वचित् प्रान्तरे समागताः ते पिपासया आर्ताः कस्यचिद् वृक्षस्य अधः विश्रान्तिं स्वीकुर्वन्तः निद्राम् आपन्नाः। तदा निर्जनं तं प्रान्तरं प्रविश्य वणिक् क्षुद्ररामः ज्योतिषिकेण स्वस्य कोटिमुद्राप्राप्तेः सम्भावनां स्मरन् प्राप्तेन धनेन किं किं करणीयम् इति यावद् स्वगतम् अपि उच्चैः कथयति स्म, तदा तस्य वचनैः मन्दोदर्याः निद्रा भग्ना। क्षुद्ररामस्य वचनानि श्रुत्वा तं लक्षाधीशं मत्वा वक्रेश्वरं सा जागरयति। वक्रेश्वरः क्षुद्ररामं भिक्षां याचते। किन्तु क्षुद्ररामः कृपणपुङ्गवः प्रकारान्तरेण स्पष्टम् एव स्वस्य भिक्षादाने अनिच्छां ज्ञापयित्वा निर्गतः। एतेन समधिकम् आशाहतः वक्रेश्वरः मन्दोदर्या प्रेरितः पुत्रस्य लम्बोदरस्य कृते पेयं जलम् अन्वेष्टुं निर्गतः।

तावता मञ्चं प्रविशति कश्चन सिद्धः। स देवदेवात् महादेवात् सङ्कल्पितार्थप्रदान् त्रीन् पाशकान् सम्पाद्य पृथिवीं द्रष्टुकामः मर्त्यलोकम् आगतः। किन्तु तस्य प्रिया सिद्धा तदा अपि प्रसाधने एव रता इति ज्ञात्वा पाशकक्षेपेण सिद्धायाः मुखे गुम्फम् उत्पादयति। तेन चकिता सिद्धा झटिति एव सिद्धस्य समीपम् आगच्छति। तस्याः मुखाद् गुम्फस्य अपसारणाय स पाशकान् सिद्धायै ददाति। सिद्धा पाशकक्षेपेण स्वमुखात् गुम्फम् अपसार्य सिद्धस्य लाङ्गूलम् उत्पादयति।

तावता तयोः कर्णयोः पिपासार्तस्य लम्बोदरस्य कातरध्वनिः मन्दोदर्याः च असहायताव्यञ्जकाः शब्दाः प्रविविशुः। एतेन कृपार्द्रहृदया सिद्धा पाशकक्षेपेण जलम् आनाय्य मन्दोदर्यै प्रददाति। तेन पिपासायाः निवृत्तौ कृतज्ञा मन्दोदरी यावता तस्या अभिनन्दनं करोति तावता वक्रेश्वरः अपि आगच्छति। मन्दोदरी वक्रेश्वरम् अपि निर्दिशति सिद्धायाः अभिवादनाय। वक्रेश्वरः अपि तथा चरति। तेन द्रुतहृदया सिद्धा सिद्धम् अनुरुन्द्धे वक्रेश्वराय पाशकानां दानाय। सिद्धः अनिच्छन् अपि सिद्धायाः अनुरोधम् अनुसृत्य पाशकानां प्रयोगस्य विधिम् उक्त्वा पाशकान् वक्रेश्वराय प्रयच्छति।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

तेषां पाशकानाम् अयं विशेषः आसीत् यत्, कश्चन पाशकात् किम् अपि याचते चेत् तद् वस्तु स लभते एव, तेन सह तस्य प्रतिवेशिनः अपि तत् वस्तु लभन्ते इति।

वक्रेश्वरः पाशकानां शक्तिपरीक्षणाय लम्बोदरस्य षडाननस्य च पात्रं तण्डुलपूर्णं भवतु इति कामयित्वा पाशकान् क्षिपति। विस्मितः स पश्यति यत्, तयोः पात्रेण सह मन्दोदरीवक्रेश्वरयोः तथा निकटवर्तिनाम् अन्येषां भिक्षुकाणाम् अपि पात्राणि तण्डुलैः पूर्णानि।

एतद् ज्ञात्वा वक्रेश्वरः आदौ आनन्दितः अपि शीघ्रम् एव दुःखितः सञ्जातः। यतः, प्रतिवेशिनाम् अभ्युदयं स न सहते। स झटिति एव प्रतिवेशिनां स्वस्य च अभ्युदयसाधकान् पाशकान् अग्नौ निक्षेप्तुम् उद्योगं करोति। तावता सिद्धः समागत्य तं निवारितवान्। वक्रेश्वरः सिद्धस्य हस्ते स्वस्य दुर्दैवनाशकान् पाशकान् प्रत्यावर्तयति। सिद्धः भरतवाक्ये कथयति, प्रतिवेशिनां सुखे एव सुखिनः सन्तः जनाः खलतां परित्यजन्तु इति।

इत्थम् अस्मिन् प्रहसने दरिद्रस्य वक्रेश्वरशर्मणः दुर्दैवं वर्णितम्। स कथम् आत्मनः भाग्यस्य परिवर्तनाय अवकाशं प्राप्य अपि तम् अवकाशं स्वयं नाशितवान् इति अस्य प्रहसनस्य प्रधानः वर्ण्यः विषयः। तद् अस्मिन् प्रहसने सुष्ठु प्रतिपादितम्। तेन कथावस्तुदृष्ट्या अस्य प्रहसनस्य नाम योग्यम् एव अस्ति इति मन्महे।

5. दरिद्रदुर्दैवप्रहसनस्य मुख्यपात्राणां परिचयः

5.1. वक्रेश्वरचरितम्

श्रीजीवन्यायतीर्थविरचितस्य दरिद्रदुर्दैवनामकस्य प्रहसनस्यास्य नायको भिक्षामात्रजीवी वक्रेश्वरनामको विप्रः। अस्मिन् प्रहसने अस्य दरिद्रस्य वक्रेश्वरशर्मण एव दुर्दैवम् उपन्यस्तम्। अयं वक्रेश्वरशर्मा दरिद्रः, स्वभावेन खलः च। तस्य खलस्वरूपं सूत्रधारेण प्रहसनस्य प्रस्तावनायामेव उद्घोषितम्– 'एष खलु निःस्वः खलस्वभावो वक्रेश्वरशर्मा' इति।

दरिद्रो निःस्वः खलस्वभावो वक्रेश्वरशर्मा भिक्षामात्रवृत्तिम् अवलम्ब्य जीवनं चालयति स्म। भिक्षावृत्तौ छिन्नं वस्त्रं, छिन्ने पादुके, छिन्नं छत्रम् एव तस्य सहायकम् आसीत्। तस्य परिवारे आसीत् पाणिगृहीती भार्या मन्दोदरी द्वौ च पुत्रौ लम्बोदरः षडाननश्च। इयं च मन्दोदरी तस्य द्वितीया भार्या। पूर्वतन्याः भार्यायाः प्रहसने अनुपस्थित्या सा मृता स्याद् इति अनुमातुं शक्यते। प्रहसनेऽस्मिन् वक्रेश्वरशर्मणः चरित्रस्य ये खलु गुणा दोषाश्च प्रकाशितास्तेषां सामान्यः परिचयः अत्र उपस्थाप्यते।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

याचकवृत्तिः– वक्रेश्वरस्य भिक्षा एव वृत्तिः आसीत्। भिक्षां विहाय अन्यस्मिन् कर्मणि तस्य रुचिः नासीत्। बुभुक्षितः अपि स भिक्षाम् एव आचरति स्म। न अन्यत् कर्म तेन आश्रितम्।

कृतघ्नः– अयं वक्रेश्वरः पुरवासिनां गृहतः अभिलाषानुरूपां भिक्षां न प्राप्नोति चेत् तान् शपते। वस्तुतो भिक्षुकैः दानकर्तुः स्तुतिरेव कार्या। परन्तु स वक्रेश्वरः दानकर्तॄन् एव निन्दति। गृहस्थानां दानेन एव तस्य परिवारप्रतिपालनं सम्भवति इति ज्ञात्वा अपि तेषाम् अपि निन्दनेन शपनेन च तस्य कृतघ्नता एव ज्ञायते।

स्पष्टवक्ता– वक्रेश्वरशर्मा स्पष्टवक्ता आसीत्। मन्दोदर्यादीनां भोजनविषये यत् तेन उक्तं तद् एव अत्र प्रमाणम्। यदा क्षुद्रराम उक्तवान् यत्, यदि वक्रेश्वरः भिक्षाम् इच्छति तर्हि तस्य गृहं गत्वा भिक्षाद्रव्यं नेयम्। तदा वक्रेश्वरस्य जिज्ञासा अभवत्– ते गच्छन्ति चेत् कियती भिक्षा लभ्यते इति। ताम्रपणार्घं लभ्यते इति ज्ञात्वा वक्रेश्वरशर्मा स्पष्टम् उक्तवान्– तथा दास्यति चेत् गमनाय व्ययितं तरपण्यम् अपि न लभ्येत। तस्मात् तत्र भिक्षायाचनाय न गच्छति वक्रेश्वरः इति।

स्वार्थपरः क्रूरः च– भिक्षालब्धेभ्यः अपर्याप्ततण्डुलेभ्यः वक्रेश्वरशर्मा पुत्रौ भार्याञ्च वञ्चयित्वा स्वस्य शरीररक्षार्थं पथि कांश्चन तण्डुलान् पृथक् कृत्वा कच्छवस्त्रे स्थापितवान्। पुत्रयोः विषये अपि इत्थं पिशुनतां प्रदर्शयन् अयं नूनम् एव स्वार्थपरः पिशुनः च इति वक्तुं शक्यते। पुत्रौ अपि तस्य ताडनाद् बिभेति इति अपि प्रहसने स्पष्टं प्रतीयते।

खलः– प्रतिवेशिनः सर्वे अन्धाः कुष्ठिनः दरिद्राः वा भवन्तु इति कामयमानः अयं नूनम् एव खलः इति मन्तव्यम्। यावत् तस्य भार्या पल्लीवासिनः आहूय तेन कृतं पुत्रदाराणां वञ्चनं प्रकाशयिष्यति इति अवोचत्, तदा चाटुवचनैः भार्यायाः श्लाघाम् आरभत वक्रेश्वरः। एतेन एव तस्य खलता प्रकाशते। पुनश्च क्षुद्ररामेण निराकृतः स क्षुद्ररामाय शापम् अपि दत्तवान्– त्वमपि मत्सदृशदशां लभस्व इति। इदम् अपि तस्य खलत्वं प्रमाणयति।

परश्रीकातरः– वक्रेश्वरस्य पाशकक्षेपेण तस्य इव सर्वेषां प्रतिवेशिनां समानधनागमेन दुःखम् अनुभवति सः। तथाहि स उक्तवान्–

अन्धः कुष्ठी दरिद्रो वा प्रतिवेशी वरं भवेत्।
समानधनगर्वेण स्पर्धमानो हि दुःसहः॥

एतेन तस्य चरित्रे परश्रीकातरता स्फुट्यते।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

अहङ्कारी– वक्रेश्वरशर्मा क्षुद्ररामाद् भिक्षां प्रत्याख्याय स्वस्य प्रशंसां कुर्वन् क्षुद्ररामं प्रति उक्तवान्–

तृणेषु वंशः खचरेषु हंसः शूरेषु कंसो मशकेषु दंशः।
विप्रेषु वक्रेश्वरशर्मनामा संसारचक्रे विदितो न केन?

इत्थं भिक्षावृत्तिम् आचरन् अपि आत्मनः श्रेष्ठतां कीर्तयन् अयं नूनम् एव अयं दाम्भिकः इति प्रतीयते।

दायित्वज्ञानहीनः– स पिता भूत्वा पुत्रौ भिक्षावृत्तौ नियुक्तवान्। स्वकीयकर्तव्यपालने असमर्थः अवहेलनावान् च आसीत् असौ।
एवं परान्नजीवी, श्रमविमुखः, कृतघ्नः, स्पष्टवादी, स्वार्थी, क्रूरः, खलः, परश्रीकातरः, कुटिलस्वभावः, सार्थकनामा एव वक्रेश्वरः। धीरोदात्त-धीरोद्धत-धीरललित-धीरप्रशान्तप्रकारैः नायकाः चतुर्धा भवन्ति। पुनः दक्षिणधृष्टानुकूलशठभेदेन चतुर्विधानां धीरोदात्तादीनां नायकानां चतुर्विधत्वं दृश्यते। तेन नायकाः षोडशविधाः भवितुम् अर्हन्ति। वक्रेश्वरो धृष्टधीरोद्धतप्रकारकः। धीरोद्धत एतादृशो भवेत्–

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः।
आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः॥[99]

प्रहसनस्य नायको वक्रेश्वरः शीघ्रकोपी, अहङ्कारदर्पभूयिष्ठः आत्मश्लाघानिरतः च। तस्माद् अयं धीरोद्धतः इत्यत्र न कश्चित् संशयः।

कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः।
दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक्कथितो धृष्टनायकः॥[100]

यः अपराधं समाचर्य अपि शङ्काहीनः, तर्जितः अपि न लज्जते, गृहीतापराधः अपि मिथ्या भणति स धृष्टनायकः इति उच्यते। वक्रेश्वरः निःशङ्कचित्तः आत्मनः भोगार्थं भिक्षालब्धम् अन्नं परिवारात् गोपाय्य स्थापयति। बहुभिः तर्जितः अपि तस्य लज्जा न भवति। पुनः यदा मन्दोदरी तस्य कच्छप्रान्ते गोपितम् अन्नम् उद्धरति तदा अपि स मिथ्याभणितिभिः आत्मानम् एव समर्थयति इति धृष्टत्वे तस्य न कश्चित् सन्देहः। इत्थम् अयं धृष्टधीरोद्धतनायकः।

---

99 साहित्यदर्पणे– ३।३३
100 साहित्यदर्पणे– ३।३६

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

5.2. मन्दोदर्याः चरित्रम्

प्रहसने मन्दोदर्याः चारित्रिकवैशिष्ट्यानि यानि प्रभासन्ते तानि सम्प्रति विचारयामः। भिक्षाम् आदाय प्रत्यागते वक्रेश्वरे, पित्रा यदानीतं तस्मात् कस्य कीदृशोऽधिकारः स्याद् इत्यस्मिन् विषये वक्रेश्वरस्य पुत्रयोः मिथः विवादमानयोः मन्दोदर्याः शासनम्– 'आ हतभाग्यौ! कुक्कुरशावकाविव कथं मिथो युध्यतम्? मुखौं विरमतम्' इति। अस्माद् वाक्याद् दुर्मुखत्वम् अस्याः स्पष्टम् एव प्रतीयते। अन्यथा स्वपुत्रौ कुक्कुरशावकपदेन नाभिदध्यात् सा। दुर्मुखा अपि सा यथार्थवादिनी इत्यत्र न संशयः। भिक्षालब्धं स्वल्पं वस्तु अवलोक्य तया कथितम्– 'एतेन कस्य क्षुधानिवृत्तिर्भविष्यति?' वक्रेश्वरम् उद्दिश्य सा कथयति, 'अहो बुद्धिः! शापं ददानो भिक्षुकः केन सत्क्रियताम्!' पुनश्च सा कथयति, 'अहो मधुरोपदेशः! तनयौ किं मया पितृगृहाद् आनीतौ? यद् एतयोर्भरणभारम् अहम् अङ्गीकरोमि?' पुनश्च पतिम् उद्दिश्य– 'सत्यं मद्भरणाशक्तश्चेत् कथं कुटीरमात्रावलम्बनो द्वितीयवारं दारपरिग्रहं कृतवानसि?' इति वचनं प्रयोक्तुं तस्याः सङ्कोचः नास्ति। इत्थं तस्याः दुर्मुखत्वं यथार्थवादिता च स्पष्टम् एव प्रतीयते।

वक्रोक्तौ अपि सा राराज्यते। वक्रेश्वरं प्रति 'त्वं भूरितरं दत्त्वा बहिर्गतः, वयम् अपि पूरयित्वोदरं तिष्ठामः' इति सा व्यङ्ग्योक्तिं करोति।

वाक्पटुः सा भोजननिपुणा अपि। सा चतुःप्रसृतमितम् ओदनम् एकाकिनी खादति इति वक्रेश्वरः स्पष्टं कथयति। तत्रापि भोजनाय व्यञ्जनं केवलं तिन्तिडीपत्रसूपः एव। तावता एव सा तावन्तम् ओदनं खादति इति बहुभोजिनी आसीत् सा इति प्रतीयते।

सा स्वातन्त्र्यकामा। वक्रेश्वरेण दुर्दैवस्य कारणत्वेन दूषिता सा– 'एवञ्चेदलक्षणमाहं परित्यज्य माम्। परगृहे पाचिकावृत्तिम् आस्थाय स्वोदरं पूरयिष्यामि' इति कथयन्ती परतन्त्रतां नाङ्गीकरोति सा इति स्पष्टं कथयति।

स्वस्यां कम् अपि दोषं सा नाङ्गीकरोति। तस्या भोजनाधिक्यविषये कथयन्तं वक्रेश्वरं सा कथयति, 'अर्धाशनेन यस्याः दिनं याति सा पर्वतप्रमाणम् अन्नं गिलतीति कथयति स्वामी।'

सा दुर्मुखस्य पत्युः वक्रेश्वरस्य निग्रहोपायान् अपि सम्यग् जानाति। यदा वक्रेश्वरः गृहं परित्यज्य गन्तुम् उद्युक्तः तदा सा अवोचत्, 'तनयौ किं मया पितृगृहादानीतौ, यद् एतयोर्भरणभारम् अहम् अङ्गीकरोमि?' इति। एवम् उक्त्वा वस्तुतः पत्युः कच्छवस्त्रेण पुत्रयोः बन्धने उद्युक्ता सा कच्छवस्त्रप्रान्ते तण्डुलान्

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

आविष्कृत्य पल्लीवासिनां सविधे वक्रेश्वरस्य कुप्रवृत्तेः प्रचारणस्य भयं प्रदर्श्य वक्रेश्वरं निगृह्णाति।

किन्तु मन्दोदरी परिवारस्य पालने बद्धादरा। दारिद्र्यतापेन अपि पुत्रयोः तस्याः स्नेहप्रस्रवणं न शुष्कम्। भिक्षाटनकाले पुत्रयोः पिपासया यथा सा कातरा अभूत् तथा एव पत्युः कष्टं दृष्ट्वा तम् अपि सा उपादिशत्, 'त्वमपि क्षणमुपविश' इति। सर्वेषु शयानेषु सा एव क्षुद्ररामस्य वचनानि श्रुत्वा भिक्षालाभावकाशं मत्वा वक्रेश्वरं जागरितवती।

सा कृतज्ञा अपि। सिद्धायां जलं दत्तवत्यां सा पुत्रौ उपादिशत् तस्याः प्रणामाय। सा सरला। परश्रीकातरता तस्यां नास्ति। यदा प्रतिवेशिनां भाग्योदयेन वक्रेश्वरः पीडितः तदा तस्याः कथनम् अस्ति, 'भवन्तु सर्वेऽपि लाभवन्तः। का नो हानिः?' प्रतिवेशिनां लाभम् असहमानः वक्रेश्वरः यदा पाशकानां नाशाय उद्युक्ता तदा सा तं बोधयति येन वक्रेश्वरः पाशकनाशात् निवर्तेत।

मन्दोदरी वक्रेश्वरस्य भार्या, किन्तु तस्याः पात्रं पताकापात्रम् इति भाति। वक्रेश्वरस्य दुर्दैवम् एव प्रहसनस्य प्रतिपाद्यः विषयः। भिक्षायाः प्रतिनिवृत्तः अपि वक्रेश्वरः तस्याः कारणेन एव पुनः भिक्षायै निर्गतः। तदा वक्रेश्वरेण चोदिता सा स्वयम् अपि सपुत्रा भिक्षायै निर्गता। तस्याः करुणं रोदनम् असहमाना एव दयापरवशा सिद्धा सिद्धम् उक्त्वा पाशकान् वक्रेश्वराय अदापयत्।

प्राप्तस्य अपि सौभाग्यस्य स्वदोषेण नाशनम् एव अत्र वक्रेश्वरस्य दुर्दैवम्। वक्रेश्वरस्य सौभाग्यप्राप्तौ मन्दोदरी सहायिका। किन्तु वक्रेश्वरः भाग्यनाशाय उद्युक्तः सन् मन्दोदर्या न वारितः। यद्यपि सा वक्रेश्वरस्य निग्रहोपायान् सुष्ठु विजानाति इति पूर्वम् एव चर्चितम्। प्रहसनस्य परिणामलाभाय मन्दोदर्याः विशिष्टं योगदानम् अस्ति इत्यत्र नास्ति संशयः।

6. समाजचित्रम्

श्रीजीवन्यायतीर्थमहोदयेन विरचिते दरिद्रदुर्दैवनामके प्रहसने मन्दोदरी, वक्रेश्वरः, लम्बोदरः, षडाननः, क्षुद्ररामः, सिद्धः, सिद्धा चेति पात्राणि वर्तन्ते। एषु सिद्धौ विहाय अन्यानि पात्राणि न श्लाघ्यानि भवन्ति। वक्रेश्वरः खलस्वभावः, परश्रीकातरः, अहङ्कारी भिक्षुकः। द्विः परिणीतवान् सः। द्वितीया भार्या मन्दोदरी। अकिञ्चनः अपि असौ प्रौढे वयसि द्वितीयं विवाहम् अकरोत्। मन्दोदरी योग्या भार्या वक्रेश्वरस्य। पुत्रौ अपि मातापितरौ अनुकुरुतः। क्षुद्ररामः कृपणः, वञ्चकः च। एतेषां चरित्रसंलापादिभिः समाजस्य यथार्थं चित्रं न लभ्यते। अथापि केचन सामाजिकाः विषयाः अत्र स्फुटतया प्रतिभान्ति।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

वक्रेश्वरस्य द्वितीया भार्या मन्दोदरी। कुटीरमात्रं तस्य सहायम्। भिक्षा तस्य वृत्तिः। वयसा अपि प्रौढः। अथापि तस्य द्वितीयः विवाहः। अयं समाजस्य व्याधिविशेषः सूचितः भवति। मन्दोदर्याः पितरौ अपि स्वकन्यायाः विवाहम् ईदृशेन सह अनुमतवन्तौ इति महतः दुःखस्य एव निदानम् इदम्। वक्रेश्वरः कथयति, मन्दोदरीं यदि स न परिणयेत् तर्हि अन्यः अपि यः तस्य भर्ता भवेत् सोऽपि द्वितीयपक्षीयः एव आगच्छेत्। अयम् एकः सामाजिकः पक्षः अस्मिन् प्रहसने चित्रितः वर्तते।

वक्रेश्वरः बहुधा अटित्वा अपि भिक्षां लब्धुं न समर्थः। तेन चतुर्णां परिवारजनानां निरन्नता सम्भवति। इदम् अपि समाजस्य विशिष्टं चित्रम्। दुर्भिक्षशब्दस्य यथार्थतः प्रयोगः अत्र भवितुम् अर्हति। यद्यपि वक्रेश्वरः दुर्मुखः अथापि भिक्षायाः अभावः समाजे न भवेत्। अन्यतः, समाजे आढ्यानां सङ्ख्या न्यूना नास्ति। अथापि एकस्य परिवारस्य पालनाय भिक्षा न लभ्यते इति चिन्तनीयः विषयः।

लम्बोदरषडाननौ किशोरौ अपि न अध्ययने रतौ इति विशेषः। श्रीजीवन्यायतीर्थमहोदयस्य समये समाजे प्रायः एषा स्थितिः आसीत्। प्राचीनभारते समेषां पात्रतानुगुणा शिक्षा निःशुल्का भोजनावासव्यवस्थासहिता गुरुकुलेषु कल्पिता भवति स्म। सा स्थितिः समाप्ता। अर्वाचीने काले सर्वकारेण शिक्षायाः धुरा गृहीता। किन्तु समेषां शिक्षा यथा भवेत् तादृशी व्यवस्था न कल्पिता। तेन एव लम्बोदरषडाननौ अध्ययनयोग्ये वयसि पितुः मुखम् अपेक्ष्य आम्रातकपत्राणां चर्वणे ततः च पितुः अनुरोधेन भिक्षाटनाय गतौ।

क्षुद्ररामेण समाजस्य अपरं दृश्यम् उद्घाटितम्। समाजे देवद्विजविषयिणी श्रद्धा वर्तते चेद् अपि सा श्रद्धा न भक्तिप्रीतिप्रसूता, अपि च भयलोभादिप्रसूता इति तस्य वचोभिः ज्ञायते। स धनलाभार्थं ज्यौतिषिकस्य समीपं गतः। ततः प्राप्तधनः स ज्यौतिषिकाय धनं दातुं प्रतिजानीते। किन्तु प्रतिज्ञासमकालम् एव इदम् अपि कथयति यत्, यदा कस्यचिद् वस्तुनः प्राप्तौ आशा वर्तते तदा तत्सम्प्राप्तये देवद्विजादीनां सन्तोषणाय यथेच्छं प्रतिज्ञायते चेद् अपि प्राप्ते प्राप्तव्ये तत् पूरणीयं नास्ति।

यदा क्षुद्ररामम् उपसर्प्य वक्रेश्वरः भिक्षां याचते तदा क्षुद्ररामः कथयति, अस्मिन् प्रान्तरे अपि भिक्षुकाणाम् उत्पातः इति। तेन इदं व्यज्यते यत् समाजे भिक्षुकाणां सङ्ख्या महती वर्तते इति। इदम् एव पुनः स्पष्टं भवति यदा लम्बोदरषडाननयोः भिक्षापात्रं पूरणस्य सङ्कल्पेन पाशकान् अक्षिपत् वक्रेश्वरः।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

तस्मिन् काले नेपथ्ये बहूनां भिक्षुकाणां कोलाहलः श्रुतः। एतेन भिक्षुकाणां सङ्ख्यावृद्धिः ऊहनीया।

सिद्धस्य वचनैः काचन विशिष्टा सामाजिकी स्थितिः प्रकटिता नाट्यकारैः। यदा पाशकचमत्कारेण सिद्धायाः मुखे श्मश्रूणि अभवन् तदा पुरुषाधिकारं वाञ्छन्तीनां स्त्रीणाम् उपहासं करोति। वस्तुतः समाजे स्त्रीपुरुषयोः विविधविषयेषु वैषम्यं तथा वैमत्यं समाजस्य महत्यै हानये अकल्पत। वस्तुतः समाजे स्त्रीणां पुरुषाणां च समानः आदरः तथा समाजस्य अभिवृद्धये समानं योगदानम् अपेक्षितम् अस्ति। किन्तु, स्थितिः विपरीता आसीत्। स्त्रीणां विषये अनुचितः अनादरः तथा तासां योगदानस्य उपेक्षा समाजस्य हानिम् असाधयत्। अस्य एव प्रतिक्रियात्वेन समाजे स्त्रीणां पुरुषाणां च समानाधिकारविषये महान् प्रक्रमः आरब्धः। किन्तु इदं दृष्टं यत्, समानाधिकारनाम्ना महिलानां मर्यादानाशाय प्रयासः आरब्धः। बाह्याचरणे स्त्रीणां पुरुषानुकारिता समस्यायाः समाधानम् अकुर्वती समस्याम् अवर्धयत्। सिद्धस्य वचनैः नाट्यकारेण इदं प्रदर्शितम् अस्ति।

अस्मिन् प्रहसने श्लोकद्वयेन समाजस्य विशिष्टम् एव चित्रं कल्पितं नाट्यकारेण। एकः तु वक्रेश्वरेण उक्तः श्लोकः। स कथयति–

भिक्षापि दुर्लभा जाता शिक्षा धर्ममयी गता।
सर्वत्र तु तिरस्कारः पुरस्कारोऽर्थिनाम् अहो॥

समाजे धर्ममयी शिक्षा नष्टा वर्तते। भिक्षा दुर्लभा भवति। याचकानां सर्वत्र तिरस्कारः एव दृश्यते। किं पुनः अस्माद् अधिकं समाजस्य विषये वर्ण्यम् अवशिष्येत?

द्वितीयः श्लोकः भरतवाक्यभूतः। तत्र सिद्धः प्रार्थयते–

खलता खलतासमाकुलं
नरचित्तं परिहाय खेलतु।
प्रतिवेशिसुखाभिलाषिता
लसताल्लोकमनस्सु सन्ततम्॥

मनुष्यस्य चित्तानि खलतासमाकुलानि जातानि। कोऽपि स्वप्रतिवेशिनां कल्याणं न कामयते। प्रतिवेशिनः दुःखेन एव आत्मानं सुखिनं मन्यते जनः। वस्तुतः, सर्वेषां सुखेन एव स्वयं सुखी भवितुं शक्नोति मनुष्यः। अन्येषां दुःखकामेन मनुष्येण स्वसुखाद् अपि दूरं गतम् इति समाजस्य विशिष्टां दुर्दशाम् अत्र असूचयत् नाट्यकृत्।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

इत्थं कस्यचन अवक्षीणस्य समाजस्य चित्रम् अस्मिन् प्रहसने प्रकटितं नाट्यकृता।

परिशीलितग्रन्थसूची

1. श्रीजीवन्यायतीर्थेन विरचितं दरिद्रदुर्दैवम् नाम प्रहसनम् (नागराक्षरेण मुद्रितेन मूलेन वङ्गानुवादेन विशदभूमिकया विशदालोचनया च संवलितम्); राकेशदाशः, सुजितमाइतिः (सम्पादकौ); बि.एन्. पाब्लिकेशन्; कलिकाता : २०२०
2. साहित्यदर्पणः; विश्वनाथकविराजः; पाण्डुरङ्गवामनकाणे (सम्पादकः); निर्णयसागरप्रेस; मुम्बै : १९२३
3. मिश्र डॉ. भास्कर, शिक्षा एवं संस्कृति : नये सन्दर्भ में, भावना प्रकाशन, दिल्ली, 1995.
4. दास स्वामी रामसुख, श्रीमद्भगवद्गीता, गीता प्रेस्, गोरखपुर, संवत् 2061.
5. पाठक पी.डी., भारतीय शिक्षा और उसकी समस्याएं, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा, 1974.
6. श्रीमद्भगवद्गीता तृतीयसंस्करणम्, नवदेहली, श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रिय-संस्कृतविद्यापीठम्, 2009.
7. रस्क आर. आर. - शिक्षा के दार्शनिक आधार, हिन्दी ग्रन्थ अकादमी जयपुर, 1971 ।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

ख्यातिवादनिरूपणम्

डा नेपालदासः[101]

प्रमुखशब्दाः- ख्यातिवादः, अध्यासः, भ्रमः, सम्प्रदायाः

शोधसारः-अद्वैतदर्शनं परमार्थतः जीवब्रह्मणोः स्वरूपम् ऐक्यं च बोधयति। ऐक्यबोधकानि सन्ति तत्वमस्यादीनि महावाक्यानि । बादरायणः एतेषां वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यस्य निर्णयार्थं ब्रह्मसूत्राणि रचितवान्। ब्रह्मसूत्राणामवगमनार्थं शङ्कराचार्याः भाष्यं अलिखन्। तत्र अध्यासभाष्ये ख्यातिवादविषये आलोच्यते। दर्शनभेदे तेषां ख्यातिवैविध्यं दृश्यते। तेषां संङ्कलमस्मिन् आलेखे यथा मतिः कृतम्।

=======================

भूमिका – भ्रमज्ञानं जीवस्य संसारबन्धनस्य कारणं किञ्च तत्त्वज्ञानं मुक्तेः कारणमित्यस्मिन् विषये आस्तिकनास्तिकदर्शनभेदे मतं प्रायः समेषां समानम्। किन्तु भ्रमज्ञानस्वरूपविषये दर्शनभेदे मतभेदाः सन्ति। तदर्थं दर्शनभेदे ख्यातेरपि विभागाः आलोच्यन्ते। वस्तुतः *ख्याति*शब्दस्य सामान्य अर्थः ज्ञानमिति। अवभासरूपविशेषार्थे प्रयुक्तः। *अवभासः* नाम प्रत्ययन्तान्तरेण बाधितं ज्ञानम्। ख्यातिः मूलतः चतुष्प्रकारकः, ते च सत्ख्यातिः, असत्ख्यातिः, सदसत्ख्यातिः, सदसद्विलक्षणख्यातिः। एतेषु सत्ख्यातिः चतुष्प्रकारकः, ते च आत्मख्यातिः, अन्यथाख्यातिः, अख्यातिः, सत्ख्याति इति।

आत्मख्यातिः

बौद्धसम्मता ख्यातिः आत्मख्यातिः। माध्यमिकान् विना अन्ये सर्वे ख्यातिरियं स्वीकुर्वन्ति। अस्या अभिधानान्तरं ज्ञानाकारख्यातिः, साकारख्यातिः वा। आत्मनः ज्ञानाकारस्य ख्यातिः आत्मख्यातिः।

योगाचाराः विज्ञानवादिनः विज्ञानं विना ज्ञेयवस्तुः नैव स्वीकुर्वन्ति। इयं विज्ञानं साकारं स्वप्रकाशं क्षणिकञ्च। वासनावैचित्राद्विज्ञानं तत्तदाकारेण उदेति। यदा अहमाकारेण उदेति तदा आलयविज्ञानमिति कथयति। यदा घटपटाद्याकारेण

---

[101] Asst. Professor, Central Sanskrit University, Ekalavya Campus, Agartala

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

उदेति तदा प्रवृत्तिविज्ञानमिति कथयति। यथा – स्वप्ने ज्ञानं बाह्यविषयाननपेक्षैव विभिन्नाकारेण उदेति, जाग्रदवस्थायामपि तथा। अत्र अनुमानम् – जाग्रत्प्रत्ययाः निरालम्बनाः (स्वांशातिरिक्तालम्बनशून्याः) प्रत्ययत्वात् स्वाप्नप्रत्ययवत्। 'घटमहं पश्यामि' इत्यादिस्थलेषु यत् ज्ञेयघटादिः, ज्ञाता आत्मा च भासते तत् विज्ञानस्यैव आकारविशेषः। विज्ञानातिरिक्तः ज्ञेयज्ञात्रोश्चाभावात्। अत्र अनुमानम् – ज्ञेयत्वेनाभिमतो घटादिः ज्ञानादभिन्नः ज्ञानेन सहैव नियमेनोपलभ्यमानत्वात्, यत् येन नियतं सहोपलभ्यते तत् ततो न भिद्यते, यथा एकस्माच्चन्द्रात् द्वितीयश्चन्द्रः। तदेव उच्यते –

स्वप्नधीसाम्यतो बुद्धेर्वुद्ध्यार्थस्य सहेक्षणात्।

तद्भेदेनानिरूप्यत्वात् ज्ञानाकारोऽर्थ इष्यताम्।।

'इदं रजतमि'त्यादिभ्रमस्थले ज्ञानाकारः रजतः अनाद्यविद्याद्वारा उपनीतवाह्याध्यस्थत्वात् वहिर्वत्प्रतीयते। 'यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्वहिर्वदवभासते'।

सौत्रान्तिक-वैभाषिकसम्प्रदायौ विज्ञानमतिरिच्य बाह्यवस्तोः सत्तामङ्गीकुर्वाते। एतौ भ्रमस्थले रजतादेः विज्ञानातिरिक्तसत्तां नाङ्गीकुरुतः। सौत्रान्तिकमते अनुमानेन, वैभाषिकमते प्रत्यक्षेण बाह्यवस्तुषु ज्ञानाकाररजतस्य आरोपे सति 'इदं रजतमि'ति व्यवहारः सिद्धति।

अन्यथाख्यातिः –

अन्यथा-अन्यधर्मप्रकारेण अन्यस्य ख्यातिः अन्यथाख्यातिः। विपरीतख्यातिः इत्यपि अस्ति अस्याः नामान्तरम्। इयं ख्यातिः **न्यायः वैशेषिकः पातञ्जलः भट्टमीमांसकः जैन**सम्प्रदायसम्मता। इदं रजतमित्यादिभ्रमस्थलेषु रजतत्वरूपे शुक्तेः ज्ञानं जायते अतः इयमन्यथाख्यातिः।

अख्यातिः –

प्रभाकरसम्मता ख्यातिः अख्यातिः। सांख्या अपि अख्यातिवादिनः। अख्यातिः इत्यस्य शब्दार्थं वर्णयति –

1. नास्तिक ख्यातिर्यत्र सा, प्रमुष्टतत्ताकस्मृतिः।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

2. अख्यातिः अग्रहः। शुक्तिरजतयोः भेदाग्रहः।
3. न ख्यातिः अख्यातिः। अप्राशस्त्ये अर्थे नञ्।
   अगृहीतविवेकाख्यातिः।

भ्रमस्थले एते विशिष्टज्ञानं न स्वीकुर्वन्ति। इदं रजतमित्यादिस्थले इदं किञ्च रजतमुभयज्ञानं स्वतन्त्रम्। एकं प्रत्यक्षात्मकमपरञ्च स्मृतिः। आदौ पुरोवर्तीषु विषयेषु इन्द्रियसन्निकर्षात् ईदमाकारकः प्रत्यक्षात्मकः अनुभवः। ततःपरं सादृश्यवशतः पूर्वानुभूतरजस्य संस्कारोद्बुद्धस्सन् रजतस्य स्मृतिः भवति। अनुभवस्मरणात्मकज्ञानयोः झटित्युत्पत्तिकारणात् तयोः भेदः तात्कालिकः न बुध्यते। अयमगृहीतभेदः ज्ञानद्वयविसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् भ्रम इति कथ्यते। वस्तुतः इदमित्यनुभवः रजतमिति स्मृतिः उभयोः सत्यत्वं न भ्रमः। ज्ञानमात्रेणैव यथार्थम्। सर्वं ज्ञानं समीचीनम्। शालिकनाथेन उच्यते –

"अहोवत्महानेष प्रमादो धीमतामपि।
ज्ञानस्य व्यभिचारित्वे विश्वासः किं निवन्धनः"।। इति।

एवं प्रकारेण सर्वत्र ज्ञानद्वयं किञ्च तेषां स्वरूपतः विषयतश्च भेदाग्रहः स्वीक्रियते। इदं ज्ञानं केषुचित् स्थलेषु अनुभवात्मकं स्मृत्यात्मकं च भवति। यथा – इदं रजतमिति। केषुचित् स्थलेषु उभयज्ञानमनुभवात्मकमेव भवति। यथा – पीतः शङ्खः इति।

सत्ख्यातिः –

रामानुजसम्मता ख्यातिः सत्ख्यातिः। ज्ञानमात्रेणैव सद्विषयकः, अतः भ्रमज्ञानमपि सद्विषयकः। इदं रजतमित्यादिस्थलेषु रजतादीनां यज्ज्ञानं तत्सत्यम्, अतः सत्ख्यातिः। सत्ख्यातिवादिनामभिप्रायः त्रिवित्करणप्रक्रियया पृथिव्यादिषु सर्वत्र जलादीनां न्यूनाधिक्यरूपेण अस्तित्वं तिष्ठति। अतः शुक्तिकायामपि रजतोंऽशः तिष्ठति। अतः शुक्तौ विद्यमानस्य रजतस्य एव ख्यातिः। भ्रमस्थले दोषवशतः शुक्तौ शुक्त्यंस्य अगृहितत्वात् रजतांशमात्रं गृहीतो भवति। अतः तदभिमुखे प्रवृत्तिः दृश्यते , शुक्त्यंशस्य ज्ञाने भ्रमस्य निवृत्तिः भवति।

असत्ख्यातिः –

माध्यमिकानां, वाचस्पतिमिश्रस्य च सम्मता ख्यातिरियम्। असत्ख्यातिविषयकं मतपार्थक्यमस्ति। तानि च –

1. भ्रमे भासमानः आरोप्यरजतादिः असत्।
2. आरोप्याधिष्ठानसम्बन्धाः त्रयाणामपि असत्वम्।

प्रथमं मतं माध्वसम्प्रदायानाम्। उद्बुद्धसंस्कारसहकृतेन्द्रियेण सह यदा पुरवर्तिवस्तुनः सन्निकर्षो भवति तदा दोषवशतः असद्रजतादिरूपेण प्रतिभातो

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

भवति। बाधज्ञानकाले असदेवेदं रजतमभात् इति प्रत्यक्षानुभव असद्रजतभाने मानम्। यद्यपि असत् प्रत्यक्षं न भवति तथापि सदुपरक्तस्य असतः प्रत्यक्षे न दोषः।

द्वितीयं मतं शून्यवादिमाध्यमिकबौद्धानाम्। एतेषां मते अधिष्ठानं आरोप्यः एतयोः सम्बन्धः असत्। एते असतः भानं स्वीकुर्वन्ति, जगतिविद्यमानानां वस्तुनामसत्त्वात्। एते निरधिष्ठानभ्रमवादिनः।

सदसत्ख्यातिः –

नागेशभट्टसम्मता ख्यातिः सदसत्ख्यातिः। इदं रजतित्यादिस्थलेषु यावत् पर्यन्तं अधिष्ठानसाक्षात्कारो न भवति तावत् सत्, अधिष्ठानसाक्षात्कारेण बाधितत्वात् असत्। एवं प्रकारेण भ्रमस्थले सदसत्ख्यातिः स्वीक्रियते।

अनिर्वचनीयख्यातिः –

सदसद्विलक्षणख्यातिः इत्यपि अस्ति अस्याः नामान्तरणम्। अनिर्वचनीयस्य सदसद्विलक्षणस्य ख्यातिः अनिर्वचनीयख्यातिः। अद्वैतवेदान्तसम्मतेयं ख्यातिः।

प्रत्येकं सदसत्त्वाभ्यां विचारपदवीं न यत्।

गाहते तदनिर्वाच्यमाहूर्वेदान्तवेदिनः।।[102]

सच्चेद्भाति कथं वाधो भाति चेत् तदसत् कथम्।

सदसद्भ्यामतोऽवाच्यं शुक्तो रूप्यमिति स्थितम्।।[103]

इदं रजतमित्यादिभ्रमस्थले आरोप्य रजतादिः न सत्, नेदं रजतमिति ज्ञानेन बाधात्। सत् कदापि न बाधते। असदपि वक्तुमशक्यम्, सत्त्वप्रतीयमानत्वात्। अतः उभयरूपदोषपरिहाराय तद्विलक्षणं स्वीकरणीयम्। अनिर्वचनीयख्यातिवादस्य वैशिष्ट्यं यत् अधिष्ठानगत-विशेषांशविषयकाज्ञानात् तत्कालोत्पन्नो रजतादेः उत्पत्तिः स्वीकर्तुं शक्यते। प्रकृतस्य मानं "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इति श्रुतिः, "सन्ध्ये सृष्टिराह हि"[104] इति सूत्रम्।

बहूनामाशयः अज्ञानाद्यदनिर्वचनीयख्यातेः उत्पत्तिः भवति तत्केवलमपरोक्षभ्रमस्थले एव। परोक्षभ्रमस्थले तत्कालोत्पन्नो बह्न्यादेः उत्पत्तिः न स्वीकरोति। वस्तुतः परोक्षभ्रमस्थले अद्वैतवेदान्तिनां नास्ति कोऽपि

[102] चित्सुखी

[103] इष्टसिद्धिः

[104] ब्रह्मसूत्रम् 03.02.01

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

आग्रहः। अपरोक्षमेव वेदान्तस्य प्रतिपाद्यः। अध्यासभाष्येपि अस्मिन् विषये उच्यते। देहादेः तत्कर्तृत्वादेश्च मूलं अपरोक्षाध्यासः। तदेव उक्तम् - "अस्य अनर्थहेतोः प्रहणाय आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ताः आरभ्यन्ते"[105] इति।

उपसंहारः – वेदान्तिनां वेदान्तेतरदार्शनिकानां च ख्यातिवादविषये मतपार्थक्यसत्त्वेपि न दोषः। सम्प्रदायभेदे विषयभेदः शैलिभेदश्च दृश्यते। कठिनस्य विषयस्य सर्वेषां साकल्येन सरलतया एकत्र प्रतिपादनाय प्रयत्नो मया कृतः इति।

परिशीलितग्रन्थसूची –

- अन्नं भट्टः. *तर्कसंग्रहः*. वाराणसी: चौखम्बसंस्कृत सीरीज, 2001.
- शङ्कराचार्यः. *कठोपनिषद्भाष्यम्*. गोरखपुर: गीताप्रेस, 2002.
- श्री पूर्णचन्द्रवेदान्तचञ्चु (सङ्कलित). *सांख्यकारिका*. कोलकाता: पश्चिमवङ्गराज्य पुस्तकपरिषत्, 2007.
- श्री श्रीमहोन भट्टाचार्यः. *भामती*. कोलकाता: संस्कृतपुस्तकभाण्डार, 1973.
- सायणाचार्यः. *ऋग्वेदसंहिताभाष्यम्*. वाराणसी: चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, 2002.

[105] ब्रह्मसूत्रम् अध्यासभाष्यम्

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Concept of Goddesses

Bholanath Sanhotra[106]

Keywords- Goddess *Laxmi*, Goddess *Parvati*, Goddess *Sarasvati*, Goddess *Kali*, Goddess *Maheshwari*, Goddess *Śakti*, Goddess *Sita,* Goddess *Durga*

Abstract-The article is about the Indian women and my original work referring the scriptures and mass media. It describes the qualities of Indian women since ancient times and because of which they have been given the epithets as goddesses. It is the knowledge which guide people to a better path of their lives. Its effect on the country, its economy, population. If the same knowledge is not been taught to future generations the repercussions are so bitter that irreparable damages occur. So finally, to save the generations of the country good knowledge is imminent and needs to be taught to the younger generations.

Whenever I think of Goddess (*Devi*) the names reflected in my mind are Goddess *Laxmi*, Goddess *Parvati*, Goddess *Sarasvati*, Goddess *Kali*, Goddess *Maheshwari*, Goddess *Śakti*, Goddess *Sita,* Goddess *Durga,* and so on. They are portrayed as beautiful women having four arms with weapons etc symbolizing power. Our scriptures on the other hand have list of such ancient women similar to Goddesses like *Ahilya*, *Kunti*, *Draupadi*, *Tara* and *Mandodari* whose deeds are so appreciable that these venerable have reached the exalted stage of *Riśika* and *Brahmavadini* (knower of Brahman) and also, other contemporary women like *Rani Padmavati, Rani Roopmati*, *Rani Jaiwantabai* and so on. I found few such goddesses as described below.

In a village of *Mithila* somebody asked "Where is *Mandan Miśra*'s house". Villager answered, "the door at which parrots are chanting '*Pt. Mandan'* will be *Miśra*'s house". The

[106] Ph.D. student, Mumbai University

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

visitors, *Śrī Śankarāchārya* from *Kaladri* (*Kerala*) with his disciples; have come to him for some debate on Scriptures; proceeded further and found the house of *Mandan Miśra. Bhārti*, his estranged wife paid tribute to the visitors. *Pundits* from the neighbourhood also gathered there and they said that *Pundita Bhārti* would be suitable for deciding the victorious in the debate between *Mandan Miśra* and *Śrī Śankarāchārya.* After debate *Bhārti* declared *Śankarāchārya* victorious but she said that she and her husband together form a unit like *Ardhanāreśwara.* He had defeated half and so she had yet to be debated. He accepted her challenge and debate began. *Śankarāchārya* was winning but the last question was asked by *Bhārti* was related to the practical knowledge of the relationship between man and woman in the family life which *Śankarāchārya* did not know because he had studied *Īśawara* and *Carācar Jagat* and believed in monotheism. So *Bhārti* accepted her defeat but the *Sabhamandap* declared *Pundita Bhārti* victorious.(1) This incident is an evidence of Indian women who used to take active participation in every sphere of life besides performing family responsibilities as well as earn knowledge and giving lectures; thus, proving that there is no distinction between men and women. This incident is an example: worthy of equal respect to husband and wife.

Riśika Gargī Vachaknavi (daughter of sage *Vachakn*) was a renowned philosopher from ancient India; was born around c. 700 BCE; was active supporter of Vedas and was even granted the title of *Brahmavadini* (knower of Brahman). She had awakened her *Kundalini* that is indwelling spiritual energy and realized the existence of the *Ātman* (2).

Once *Riśika Gargī* confronted *Yājñavalkya* in competition at the *yājña* arranged by *Janaka*, the Emperor of *Videha.* The king offered to the greatest scholar a thousand cows with their horns attached with gold weighing ten *Padas*. *Yājñavalkya* was so confident that he asked his pupil to drive all of the cows to his home. Other competitors were angry and posed a volley of questions to *Yājñavalkya*. He answered all their questions so intelligently that they were speechless. *Gargī* was one of them and wanted to know about the relative fineness of the elements and worlds. She started asking that when all this is pervaded by water, by what is water pervaded? By air he answered. What pervades air? The world of sky he said. What pervades the world of the sky? The world of Gandharvas (celestial minstrels). What pervades the world of the Gandharvas? The world of sun. What pervades the world of sun?

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

The world of the moon. What pervades the world of moon? The world of the stars. What pervades the world of the stars? The world of the gods. What pervades the world of the gods? The world of Indra. What pervades the world of Indra? The world of Viraj. What pervades the world of Viraj? The world of Hiranyagarbha. What pervades the world of Hiranyagarbha? *Yājñavalkya* told here point-blank that she was questioning about a deity that should not be reasoned about because *Brahman* is to be known from the Scriptures alone. He said that it is the un-manifested ether which pervades that which they say, is above heaven and below the earth, which is heaven and earth as well as between them, and which was, is and will be. She asked that what pervades the un-manifested ether. He said the knowers of *Brahman* describe It verily as the Absolute. He described the Absolute as follows: It is neither coarse nor fine, and so on. *Yājñavalkya* put an end to the debate by telling *Gargī* not to proceed further as otherwise she would loose her mental balance. This

incidence is also an example that the women whose father were sages or intellectuals, had also developed themselves to same calibre by achieving knowledge.

Yājñavalkya's wife *Katyayani* was a devout woman, who bore him three sons and whose main interest lay in her husband, children and home. *Riśika Maitreyee* was daughter of *Riśi Mitra* and niece of *Riśika Gargī*; born in *Mithila* and studied *Śastra*-s since childhood. *Katyayani* was overwhelmed by the spiritual fervour of *Maitreyee* and therefore she agreed that she should be married to her husband to further her spiritual development. This quality in *Katyayani* was a spiritual personality which made her goddess and also enhanced *Yajnavalkya's* spiritual stature, knowledge and growth.

Riśika Maitreyee(3) was the second wife of *Riśi Yājñavalkya* who was also a householder; was more interested in learning the means of realisation of *Brahman* and so she was known as *brahmavadini.* She used to listen to his discourses and participating in discussions with his disciples. It is a story with a view to enjoining renunciation of the world as means of self knowledge.

The day came when her husband, *Yājñavalkya* said to *Maitreyee* his intention lead a monastic life after renouncing the world. He expressed his desire to divide his wealth between the wives before leaving to a forest but she asked him whether she

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

would be immortal even if the whole earth full of wealth belonged to her. The sage replied that rites performed with the wealth will not lead to immortality but the knowledge of the Self is the only means of immortality. She therefore refused to accept any wealth, but desired to learn the means of immortality from the sage. *Yājñavalkya* narrated her not only the nature of true love but also the greatness of the Absolute Self, the nature of its existence, the way of attaining infinite knowledge and immortality as follows: "It is not for the sake of the husband, wife, sons, wealth, the *Brahmana*, the *Kśatriya*, worlds, gods, beings and all, that
they are dear, but it is for the sake of one's self that they are loved. In loving someone, the One (Self) who is both in you as well as in him. It is really the Self whom one loves. Similar it is for all love relationships whether father, son, mother, daughter, and friend and so on. Whatever is held to be dear is so because of that one Self. Therefore, It is this Self that has to be seen, heard of, thought about, meditated upon. This Self known, all else is known. As a lump of salt thrown into water is dissolved, and that water tastes salty in every part, so the Supreme Self is homogeneous intelligence. It was the Self (*Ātman*) that made a person dear to another and which was the basis of all existence. Otherwise, if one smells, or sees, or hears, or speaks of or thinks something different from the Self; it is because there is apparent duality but to the knower of the Self- the triad of knower, knowledge and knowable is dissolved". *Maitreyee* showed all women the way to achieve knowledge by only carefully listening and practising the *Vedic* path. She also composed many hymns in the *Rgveda*.

Jabālā was the mother of *Riśi Satyakāma Jābāla*(4) and once upon a time, in his childhood *Satyakāma* accosted her that he desired to live in a teacher's house as a celibate. It was the time when any student who desired to seek admission for education under any teacher he has to give his introduction by his name along with his Gotra (lineage) he is? Then he was supposed to live with teacher as a celibate for those years till his education is over.

His mother *Jabālā* was not married and she used to serve in houses. His mother did not hide anything from him and she said to *Satyakāma* as a child that she did not know the lineage to which *Satyakāma* belonged because he was born when she was busy performing duties and remained engaged in serving. Therefore, she said to him that her name is *Jabālā* and his name

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

is *Satyakāma* so she advised him to speak himself as *Satyakāma Jābāla.* He went to the teacher *Haridrumata Gautama* and said he desired to live as a celibate with him as a disciple. *Riśi Gautama* asked him his lineage but he narrated to the teacher the truth

---

which his mother explained. The guru was astonished and was very happy to hear the truth from his mouth. On that ground he immediately accepted him as his disciple and who later at the completion of his education became *Riśi Satyakāma Jābāla. Jabālā* is such a woman who taught his son to speak truth no matter what ever is the consequence.

The land of *Kashmir* has been blessed with many saints and among them there was the greatest undoubtedly *Lālleshwari* (5). She was known by the name of *Lalla*, *Lal Ded* (Mother *Lalla*) and *Lālleshwari*; born in *Pandrethan* in a *Kashmiri Pandit* family. People believed that she had clear memories of past incarnations. Even as a child, *Lalla* was wise and religious-minded. She was married at a young age, into a *Kashmir* family in *Pampur* and got a new name *Padmāvati*.

Her husband always followed his very cruel mother and had a very strict view on her spiritual yearnings. With the result she remained half fed and was ill-treated by her mother-in-law but her father-in-law was a good man. In spite of all these adversities, she spent time in meditation besides doing all household duties. She used to go to river shore where only she could find calm and peace but her habit created dust in the eyes of the jealous people. Once when she carried a water-pot on her head and reached home pretty late; the angry husband tried to hit the pot with a stick to spill out the water but the pot scattered on ground and water remained in one piece by solidifying itself. *Lalleshwari* later filled water in to all the vessels and after that water flowed incessantly, forming a tank which was named after her name and was noticed even in early part of the 20th century. This miracle made her *siddha* (emancipation) and the news spread like fire in all directions. At twenty-six she renounced the family and became devotee of *Śiva,* lived in seclusion in forest and survived on wild fruits and berries. She achieved knowledge of realization from *Siddha Śrikanth* and *Swami Paramananda Tirth*. The knowledge led her to reach the consciousness of new bliss of Eternal Spirit. She used to sing songs and preach people and thus became a preacher in *Kashmir* Valley. When her husband heard he tried to bring back home but she replied:

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

"There is no light like the Light of God, no pilgrimage like attunement with Him, no relative and source of happiness like the Lord. Your and mine physical connection ends here." Then she gave her husband a glimpse of former lives

---

and his connection with *Lalla*. By that experience he became a changed man.

Lālleshwari's teachings are known as *Lal Vakh* or *Vakyas* which are transcendental. It is a belief that ever one with Spirit, great *Yogini Lalla* converted her body into light in her last days, just like medieval Masters *Kabir* and *Meerabai*. She is ever in state of *sahaj-samadhi*, and can manifest her physical form for the benefit of some devotee. The greatest saint of the modern world, *Paramahansa Yogananda* has written about the great *Lālleshwari* in his classic Autobiography of a Yogi, "One of the patron saints of Kashmir, the 14th-century *Lālleshwari* was a "sky-clad" *Śiva* devotee".

These above-mentioned descriptions of the women who have been; through our inner consciousness; conferred with the epithet of Goddesses; because they have formed a glorious history of Indian women; because they were given opportunity to reach their highest potential; because they stood for the foundation of moral development of the society; because they were a decisive force in spirituality; and because they have created beginning of the tradition which the people till today have blindly followed. The same knowledge is carried further from generation to generation through languages; through words which are the carriers of the thoughts (knowledge). On the basis this knowledge the country was established, continuously flourishing, progressing, prospering, and competing with the world. We think that presently such knowledge has temporarily vanished somewhere and need to be meditated diligently to regain it but such knowledge and qualities definitely exist in our inner conscience. It is pity that we have not diligently and devotionally passed the same to the future generation. Perhaps we were too busy enjoying our lives and ignoring our responsibilities; because we have drenched ourselves in this materialistic world.

With the result; the atrocities on women are continuously surfacing in the news since few years and creating tremble in the body whose vibrations shiver our consciences. The crime

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

committing and endurance tolerating women are human beings, both are our future generations; if they had been fed with the knowledge as achieved by the above-described women; would not have been contemplated an understanding leading to their selfishness or deterred them from the right path and got trapped in the circumstantial situation which drowned them completely to the end. These, few trembles causing news are:

1. Nirbhaya case Delhi: On the dark and cold night of December 16, 2012, a 23-year-old woman was brutally assaulted and raped in a moving bus in south Delhi. Jyoti Singh, a 23-year-old female physiotherapy intern was beaten, gang-raped, and tortured in Munirka, a neighbourhood in south Delhi. She was travelling with her friend, Awindra Pratap Pandey. (6)
2. Jessica Lal case: In 1999, the headlines on most newspaper read 'no one killed Jessica'. Eyewitness had amnesia and very few came forward to give an account of how the aspiring model was shot dead. Finally, it emerged that businessman Manu Sharma has shot Jessica after she refused to serve him liquor. (7)
3. The gory death of Sheena Bora shocked the nation. Even more shocking was the arrest of her mother Indrani Mukerjea for deliberately plotting her murder. (8)
4. Aaftab Ameen Poonawala accused in the Shraddha Walkar murder case, Forensic Science Laboratory (FSL) officials said that he confessed that he has no remorse for killing his live-in partner, India Today has learned. (9)

Alas! The right knowledge was not taught to them to make this world a better place to live in and create affection in them for their further generations continuing to follow the same knowledge which made the above-mentioned women; Goddesses.

Reference

1. https://www.livehindustan .com/tags/hindustan-team accessed on 15.03.2009.

---

2. *BṛUp* 3.8.1 to 11
3. अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति.............................गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ *BṛUp* 4.5.2 to 6

   मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा.............

   .... दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदꣳ सर्वं विदितम्।

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

4. *ChāUp* 4.4.1- 4
सत्यकामो ह जाबालो जबालां ---------
सोऽह सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति॥

5. *BṛUp* 4.5.2 to 6
मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा.............
.... दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इद१ सर्वं विदितम्।

6. https://timesofindia.indiatimes.com /topic/nirbhaya-gang-rape accessed on 18.12. 2019
7. https://timesofindia.indiatimes.com /topic/Jessica-lal-case accessed on 18.12. 2019
8. https://timesofindia.indiatimes.com /topic/sheena-bora-case accessed on 18.12. 2019
9. https://www.indiatoday.in /india/story/shradda-murder-case-aaftab-poonawala accessed on 18.12. 2019

Bibliography:

- https://timesofindia.indiatimes.com, Accessed 12.01.2024
- https://www.dailyexcelsior.com, Accessed 12.01.2024
- https://www.indiatoday.in, Accessed 12.01.2024
- https://www.livehindustan .com, Accessed 12.01.2024 Śaṅkarācārya, Śrī '*Chāndogya Upaniṣad'* (tr.) Swāmi Gambhirānanda, Advaita Āśrama, Kolkata-700014, Swāmi Mumukānanda, Advaita Āśrama, Mayavati Pihthoragarh, Himalayas.
- Śivānanda, Swāmi '*Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad'*, 'The Divine Life Society, Dist Tehrī-Garhwal, U.P., First edition 1985.
- अग्रवाल, महावीर, वैदिक संहिताओं में राष्ट्रवाद, अग्रवाल प्रकाशन, सहारनपुर 1995
- आप्टे, वामन शिवराम, वैदिक चिन्तन, स्वामी सप्तानन्दन वैदिक शोध संस्थानम् मथुरा, 1986
- देव, राधाकान्त, शब्द कल्पद्रुम्, नागा प्रकाशक, दिल्ली 1987

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

डा. राघवन्-महोदयकृतमहाकाव्यस्यावलोकम्

श्रीरानारायनस्वामी अय्यर तथा डा.सुनील के एस्[107]

प्रमुखशब्दाः – श्रीमुथुस्वामी, कर्णाटकसङ्गीतम्, संगीतकारः, भरतमुनिः।

शोधसारः- शीर्षकानुसारं एतत् महाकाव्यं महान् गीतकारस्य मुथुस्वामी दीक्षितस्य सम्पूर्णं जीवनं न्याय्यं करोति तथा च भारतस्य पवित्रसङ्गीतपरम्परायाः संरक्षणे तस्य उदात्तजीवनस्य आदर्शस्य च सुन्दरं चित्रं प्रस्तुतं करोति।

============================

सामवेदः भारतीयशास्त्रीयसङ्गीतस्य स्रोतः अस्ति , अत एव भरतमुनिः अवदत् यत् शास्त्रीयसङ्गीतं अस्माकं महान् ऋषिभिः , दार्शनिकैः , कविभिः, संगीतकारैः गायकैः च संरक्षितम् अस्ति एषा प्रान्तीयशुद्धा भारतीयसङ्गीतपरम्परा "कर्नाटकसङ्गीतम्" इति कथ्यते श्री मुथुस्वामी दीक्षितः कर्णाटकसङ्गीतस्य महान् संगीतकारः आसीत् , कर्नाटकसङ्गीतक्षेत्रे अमूल्ययोगदानस्य कृते सः सर्वदा स्मर्यते |. अस्य महान् दूरदर्शी सङ्गीतविद्वान् विस्तरेण ज्ञातुं प्रख्यातः बहुभाषी विद्वान् डॉ. वी. राघवन । **' श्री मुथुस्वामी दीक्षित चरितम् ' .** सः महाकाव्यं संस्कृतेन लिखित्वा महत् पुण्यं कृतवान् | लेखकेन श्री मुथुस्वामी दीक्षितस्य जीवनसंबद्धविचारान् सम्यक् रेखांकनं कृत्वा चर्चा सुत्तस्य जीवनीयाः महत्त्वपूर्णपक्षेषु चित्रणं कृत्वा काव्यात्मकरूपेण कथात्मकरूपेण च महता कौशलेन कथितवान् अस्ति' **श्री मुथुस्वामीदीक्षित चरितम्' .** कर्णाटकसङ्गीतस्य महान् रचयिता श्री मुथुस्वामी दीक्षितस्य जीवनवृत्तान्तः अस्ति , यस्य लेखनं डॉ. वि. राघवनः महाकाव्यशैल्यां लिखितवान् ।[108] इदं कृतिः सम्भवतः: अच्युतः प्रथमं महाकाव्यं यत् सङ्गीतप्रधानजगति साधकस्य जीवनं गृहीतवान्। सङ्गीतप्रेमिणां, उपासकानां, पारखीनां कृते आदर्शः , अक्षरशः विश्वकोशः अतिशयोक्तिः कर्तुं न शक्यते। अद्भुतं यत् कविः दीक्षितस्य जीवनस्य निष्ठावान् चित्रं प्रस्तुतं करोति , यत्र अनेकसङ्गीतकारानाम् जीवनीसन्दर्भाः सन्ति , न केवलं सङ्गीतस्य स्वभावः

---

[107] संस्कृतविभागाध्यक्षः, जैनमहाविद्यालयः, बेङ्गलुळु

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

विशेषतः भारतीयसङ्गीतस्य स्वभावः चिकित्सादर्पणः इति साधयति न केवलम्, कृतिनिर्मातारः अपि अस्मिन् महाकाव्ये मुथुस्वामी दीक्षितस्य केषाञ्चन संगीतरत्नानाम् वर्धनस्य आव्हानं स्वीकृतवन्तः, तेषां सूक्ष्मतां सूक्ष्मसूत्रं कृत्वा। अस्य ग्रन्थस्य केचन दुर्लभाः विशेषताः सन्ति यथा पञ्चदशशताब्द्याः दक्षिणभारतस्य सामाजिकधार्मिकजीवनस्य सुरीले वर्णनं , मन्दिरस्य आख्यायिकानां सन्दर्भाः कविनां , सन्तानाम् , राजानां च केचन तथ्यात्मकाः विवरणाः च |.

सम्प्रति अस्य लेखस्य शीर्षकं ' **श्री मुथुस्वामीदीक्षितचरितम्** ' **अस्ति** | - साहित्यिकं - विशले शैतानी- महाकाव्यं इति तर्कयितुं तस्य केषाञ्चन महत्त्वपूर्णलक्षणानाम् चर्चां कर्तुं च उद्दिश्यते | युगात् आरभ्य भारतस्य सर्वेभ्यः भागेभ्यः प्रवहन्तः साहित्यस्य धाराः संस्कृतसाहित्यस्य समुद्रः परितः अस्ति . ते कश्मीरतः बङ्गदेशस्य कन्याकुमारीपर्यन्तं , कामरूपतः पञ्जाबपर्यन्तं गुजरातपर्यन्तं च विकीर्णाः सन्ति | संस्कृत साहित्यं प्रति बहिः तर्कशीलतायाः कल्पना कर्तुं न शक्यते | पौराणिक कथा , काव्य , नाटकीय कृतयः विहाय व्याकरण , शब्दकोश , ज्योतिषशास्त्र , खगोलशास्त्र , काव्य , दर्शन , संगीत , नृत्य इत्यादीनां ज्ञानस्य विभिन्न आयामानां शतशः कृतीनां माध्यमं गिरवाणम् अभवत् । अनेकेषु रोचकतथ्येषु एकः उल्लेखनीयः बिन्दुः अस्ति यत् शिल्पसंशोधनस्य अधीनाः काश्चन अद्वितीयाः सूचनाः कर्णाटकसङ्गीतस्य वग्गेयाकारः अस्ति अत्यन्तं समीपस्थं इव भासते यत् सूचना अस्मिन् महाकाव्ये सुरुचिपूर्णतया प्रस्तुता अस्ति इति आश्चर्यं भवेत् | **चतुर्दण्डिप्रकाशिका** सङ्गीतस्य पारम्परिकलक्षणग्रन्थेषु अन्यतमः अस्ति , **रागलाक्षः** एतादृशाः केषुचित् कृतयः पूर्वमेव संस्कृतग्रन्थाः इति प्रकाशं दृष्टवन्तः। परन्तु लक्षग्रन्थानां लक्ष्यग्रन्थानां स्थितिः अद्यापि पूर्णतया न प्राप्ता | नारायण तीर्थ , मुथुस्वामी दीक्षितर , स्वाति तिरुणाल इत्यादीनां सङ्गीतसम्बद्धाः लक्ष्यकृतयः (निबन्धानां रचनाः) सर्वकालिकसङ्गीतस्य कृतित्वेन स्वीकृताः सन्ति |. तथापि अद्यतनपीढीयां केचन संगीतकाराः तेषां साहित्यिकमूल्ये एतावत् ध्यानं न दत्तं चेत् दुःखदं स्यात् | प्रत्येकस्य रचनाकारस्य रचनाः गीतसङ्गीतस्य केनचित् अन्यस्मिन् वा पक्षे श्रेष्ठाः इति वक्तुं कोऽपि संकोचः न कर्तव्यः |. तेषु मुथुस्वामी दीक्षितस्य रचनाः गीतात्मकस्य उत्कृष्टतायाः सङ्गीतस्य च उत्कृष्टतायाः कृते अत्यन्तं प्रशंसिताः सन्ति , यत् तेषां प्रदर्शनस्य जटिलतायाः प्रतिदानरूपेण |.

मुथुस्वामी दीक्षितस्य रचनाः, तस्य समकालीनस्य त्यागराजस्य, स्यामशास्त्रस्य च विपरीतम् , तस्य प्रियदेवतानां प्रति भावात्मकाः स्तोत्राः न आसन् , अपितु

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

तस्य स्थाने , तीर्थयात्रायै सः गतः मन्दिराः , यत्र विविधदेवतानां प्रबुद्धप्रार्थनाखण्डाः अपि आसन् वेदपुराणपृष्ठभूमिभिः सह ४०० तः अधिकाः रचनाः विच्छिन्नाः सन्ति इति अकल्पनीयम् |

श्री मुथुस्वामीदीक्षितस्य जीवनं कृतिं च प्रकाशं आनयने डॉ. वि. राघवन उवाच न केवलं विद्वांसः अपितु सङ्गीतस्य महान् गायकाः अपि। १ ९ ५५ तमे वर्षे रचितं महाकाव्यं १ ९८० तमे वर्षे कविस्य प्रथमवार्षिकश्राद्धदिवसस्य स्मरणार्थं प्रकाशितम् । साधुस्य रचनाकारस्य च गौरवपूर्णजीवनस्य दर्पणम् अस्ति | संगीतकाराः सङ्गीतशास्त्रज्ञाः च प्रायः मुथुस्वामीदीक्षितस्य जीवनस्य रचनानां च सन्दर्भे महाकाव्यश्लोकानाम् उल्लेखं कुर्वन्ति , तथापि दुर्भाग्यं यत् महाकाव्यस्य साहित्यिकगुणानां कृते यत् विद्वान् ध्यानं अर्हति तत् अद्यापि न प्राप्तम् |. .

संस्कृतसाहित्यरचनासु विविधविधासु , महाकाव्यं काव्ये समर्पितं वर्गम् अस्ति । अस्य महाकाव्यस्य सर्वोच्चप्रतिष्ठा अस्ति , यतः अत्र दृश्यते, शब्दावली , गद्य - अलङ्काराः , काव्य-आभूषणाः सर्वे कविं स्वस्य महत्त्वं अत्यन्तं सुरुचिपूर्णरूपेण प्रदर्शयितुं अधिकतमं व्याप्तिम् अयच्छन्ति | विश्वनाथस्य साहित्यदर्पणं नित्यं स्मरणीयं कृतिं , महाकाव्यस्य व्यापकं प्रकृतिसूत्रं सूत्रेण विमोचयति , यत् निम्नलिखितम् अस्ति :

महाकाव्यस्य[109] नायकत्वेन धीरोदत्त-नायकगुणयुक्तः उदात्तवंशस्य क्षत्रियः वा भवितुमर्हति । केषुचित् एकस्मिन् गोत्रे जायते नायकाः स्युः । प्रधान रस वु श्रृङ्गारः वा वीरः वा शान्तवा वा उपस्थिताः भवेयुः अन्ये रसाः च नैमित्तिकरूपेण अधीनरासरूपेण प्रयुक्ताः भवेयुः .लक्षणग्रन्थेषु चर्चा कृता अस्ति यत् महाकाव्यस्य पञ्च सन्धीः नाटकसन्दर्भे सन्ति |. कथानकं महाकाव्येभ्यः निष्पन्नं भवितुमर्हति , अन्यथा व्यक्तिस्य उदात्तव्यवहारः परितः भवितुं आवश्यकता अस्ति . तस्य उद्देश्यं चतुर्णां पुरुषार्थेषु अन्यतमं भवेत्। अभिवादनेन , आशीर्वादेन वा , कथानकसूचनेन वा, प्रशंसितानां विवरणेन वा, दुष्टानां निन्देन वा आरभ्यते। प्रत्येकं सर्गः समानानुप्रासस्य श्लोकैः सह संयोजितः भवेत् | प्रत्येकस्य सर्गस्य अन्तिमः श्लोकः तत्तस्य सर्गस्य विषयं सूचयति इति उच्यते | महाकाव्ये न्यूनातिन्यूनं ८ सरगाः भवेयुः | कथानकस्य , कविस्य ,

---

[109] सर्ग बन्धो महाकाव्यम् ...
पञ्चभि: संधिभिर्युक्तनाम नातिव्यख्येयमर्धिमत् ॥

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

नायकस्य वा महत्त्वपूर्णस्य पात्रस्य नामकरणं कृतिः करणीयः, प्रत्येकस्य सर्गस्य नाम तस्मिन् वर्णितविषयस्य नामकरणं करणीयम्। अस्मिन् प्रदोष , सन्ध्या , सूर्य , चन्द्र , ऋतु , पर्वत , समुद्र , युद्ध , यात्रा , विवाह , यज्ञ आदि के विस्तृत वर्णन भवितव्यम् |

शंकराचार्येन अलवरेण च सह एकस्मिन् एव पङ्क्तौ स्थितः मुथुस्वामी दीक्षितः (1775-1835) , अस्माकं महाकाव्यनायकः वीर-शान्तनायकः च अस्ति | कदाचित् वयं वीर- शान्तं नायकं ब्राह्मणस्य वा नायकस्य वा सामान्यलक्षणं युक्तं चित्रितं प्राप्नुमः | नायकः प्रायः आर्यः , सज्जनः , बुद्धिमान् , धनिकः , सुन्दरः , यौवनः , सक्षमः , व्यापकः , कुशलः , सर्वैः प्रियः च इति चित्रितः भवति सम्पूर्णे ग्रन्थे पात्ररूपेण , अत्र द्वौ विशिष्टौ उदाहरणौ उल्लेखनीयौ स्तः |. प्रथमं सः स्वस्य अब्राह्मणशिष्यस्य थम्बियाप्पस्य कष्टानां निवारणाय अकरोत् **नवग्रह कृति सृष्टि** , (सर्ग २३) द्वितीयं च **" आनन्दमृतकर्षिणी" इति** घोरे अनावृष्टौ वर्षा आनेतुं रचिता। उ (सर्गः १५) उदाहरणरूपेण ते नेत्रयोः पुरतः दृश्यन्ते .

अधुना श्रीदीक्षितस्य कुलीनता , वंशावली विषये संक्षेपेण ज्ञातुं दीक्षितः काश्यपगोत्रस्य वंशजस्य श्रीरामस्वामी दीक्षितस्य पुत्रः अस्ति तथा च लोकप्रियस्य रागस्य हम्सध्वनीस्य रचयिता महान् संगीतकारः अस्ति। अस्य परमात्मनस्य प्रति जनानां प्रेम तथा तस्य कार्यकुशलता , वैभव इत्यादयः गुणाः पद्यागलोपदीयां सम्पूर्णे कार्ये गर्वेण तिष्ठन्ति।

" **संगीत-परम्परा-प्रदर्शक** " ग्रंथरत्ना सुब्बरामदीक्षितेन रचितः कर्नाटकसङ्गीतस्य विश्वकोशः, कथानकं च मुथुस्वामी दीक्षितस्य जीवनवृत्तान्तस्य आधारेण अस्ति, यत् मौखिकपरम्परया ज्ञातानां तस्य विविधरचनानां विषये आख्यानानां परिशिष्टेषु दत्तम् अस्ति साधुजीवनं परितः परिभ्रमन्तः काव्याः अवश्यमेव साधुस्य प्रधानः रसः भवन्ति , यतः ते मोक्षं लक्ष्यं कुर्वन्ति |. श्री-मुथुस्वामी दीक्षितचरितं स्वस्य नायकं बहु अद्वितीयरीत्या प्रस्तुतं करोति , अत्र नायकः केवलं ईश्वरस्य साक्षात्कारं चतुर्थस्य पुरुषस्य मोक्षस्य च विषये वर्तते यस्य भौतिककामना नास्ति।चरित्रे प्रज्ञा , वैराग्यः , शान्तिः , भक्तिः इत्यादयः of Muthuswami Dikshitha are effectively described in मुथुस्वामी दीक्षितचरितम्। शान्त -रसस्य उत्तमोदाहरणरूपेण कृतिं पाठकस्य समक्षं प्रस्तुत्य। तथैव आश्चर्य , स्नेह , दया , वीरता , भक्ति इत्यादयः अङ्ग -रसाः समुचितस्थानेषु सूक्ष्मतया प्रतिपादिताः सन्ति । अलङ्कारस्याभावः स्पष्टः । तस्य गीतानां माध्यमेन ज्ञातुं शक्यन्ते केचन अद्वितीयाः सूचनाः सन्ति ; रामस्वामी दीक्षितस्य स्वप्ने (सर्ग 06) कार्तिकेयस्य

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

दर्शनम् . दीक्षितरा (सर्ग ०९) इत्यत्र कार्तिकेयस्य कृपा , दीक्षितरस्य सृष्टेः (सर्ग ०९) प्रतिदानरूपेण किवलूर् मन्दिरस्य द्वारं उद्घाट्य अनावृष्टेः समये वर्षा। (सर्गः १५) इत्यादयः अवन्दरसस्य केचन उत्तमाः उदाहरणानि सन्ति | रामस्वामी दीक्षितस्य च चि दम्बरनाथयोगिनां मुथुस्वना मि दीक्षितस्य प्रति स्नेहस्य च कथने वात्सल्यः स्वाभाविकः इव समाहितः अस्ति। . बालुस्वामी दीक्षितानां प्रति नेता प्रेम्णः शिष्यैः संवर्धितस्य नेतारप्रेमस्य च आख्याने सर्वाधिकं सजीवरूपेण चित्रितः अस्ति |. रामस्वामीदीक्षितस्य वेङ्कटकृष्णमुदलियारस्य च मैत्री आख्याने साख्यः गङ्गा इव प्रवहति | काव्यस्य अन्ते दीक्षितस्य मृत्युपूर्वसूचकशगुनानां माध्यमेन दया सूक्ष्मतया बहिः आनयति (सर्गः १७) |

श्री मुथुस्वामीदीक्षितचरितम् १७ सर्गेषु रचितं पूर्वोक्तमहाकाव्यस्य नियमानाम् अनिवार्यतया अनुरूपं भवति | प्रत्येकं सर्गः कथायाः सामान्यबोधः अनवार्थचिह्नैः सह प्रस्तुतः अस्ति | यथा , तिरुवररस्य विस्तृतं वर्णनं ददाति प्रथमः सर्गः श्रीपुरा **-वर्णनम्** , मुथुस्वामी दीक्षितस्य जन्मस्य महिमा वाक्पटुतया कथयति चतुर्थः सर्गः **श्री दीक्षित-पुर्यावतारकथनम्** इति कथयति , नवमः सर्गः दीक्षितस्य असाधारणशक्तेः कृते **कवितावतारपत्रवः इति कथ्यते** काव्य रचना। अपि नाम ई वेलालू दीक्षितस्य विद्वत्तायाः परिमाणस्य कृते वृत्तचित्रम् इव अस्ति . इदं रोचकं यत् प्रत्येकं सर्गस्य अनित्यतया वसंतिलकचन्दस्सीयां कविचिह्नरूपेण एकेन श्लोकेन समाप्तं भवति | महाकाव्यसर्गसङ्ग्रहेषु प्रथमद्वये पादयोः लेखकस्य परिचयः भवति (श्री - **त्यागराज-चरणम्बुज-चञ्चा रेकाः श्रीपट्ट न भिजन-राघव-निरिम्तेस्मिन**) अन्तिमद्वये च सर्गनाम संख्या च कथ्यते |.

अन्तिमश्लोकं विहाय अधिकांशः सर्गाः एकानुप्रासरूपेण रचिताः सन्ति , यद्यपि डॉ. वी. राघवन रेवरी इत्यस्मै स्वशैलीकारैः विभिन्नैः तालैः केचन सर्गाः लिखितुं स्वतन्त्रता दत्ता इव दृश्यते । *अनु ष्टा भ , प्रमाणिका , उपेन्द्रवज्र , उपजाति , वामसथ , स्वगत , रथोद्धत , दोढक , शाली नि , मालिनी , पंचमारा , द्रुतविलम्बिता , भुजङ्गप्रायत , शिखरिणी पृथ्वी , हरिणी , मण्डक्रान्त , दण्डक, आर्य, आर्यगती, गीती, वैतालिया , चित्रे ख , रुचिरा , ९ . Shardulavikreedita and Vasanthilaka Munthika 27* हृदयविदारकेषु छन्देषु कविस्य काव्यप्रवाहस्य आनन्दं लभन्ते ये प्रेमिणः तेषां कृते रसदौतनं भ्रष्टं न भवितुम् अर्हति

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

कथात्मकरूपम् अर्थात् जीवनीमहाकाव्येषु कतिपयेषु वर्णनेषु सीमितव्याप्तिः भवति | तथापि कविः चतुर्वादनस्य प्रतिबिम्बः , [110]यः परेभ्यः अदृश्यम् अपि उपलभ्यते सृजति च इति किं पितृः न अवदन् ? . डॉ. राघवनः अस्य दीक्षितस्य काव्यात्मकस्य जीवनवृत्तस्य अनेकाः उत्तमदृष्टिकोणैः अलङ्कारं कर्तुं न निवर्तयति। तिरुवारुरपुरं प्रथमसर्गे (I. 40-57) प्रसिद्धं रथपर्वं च विस्तृतं वर्णनं ददाति। सर्गः १२ मार्गे तिरुवरू - नगरस्य त्यागराज-मन्दिरम् परिसरे विद्यमानानां विविधानां मन्दिराणां सुन्दरं वर्णनं नेत्रयोः आकर्षकम् अस्ति । दीक्षितस्य जीवनस्य प्रमुखाः चरणाः भारतस्य उड्डगलायाः तीर्थयात्रायां व्यतीताः आसन् तथा च एते सर्वे विवरणाः तत्कालीनसामाजिकसांस्कृतिकविचारानाम् अभिलेखः इव सन्ति तत्तत्क्षेत्रवासिनां आध्यात्मिकजीवनस्य विस्तृतं वर्णनं वयं प्राप्नुमः | उदाहरणतया दीक्षितस्य काशीवासः (सरग ०८) , केरल ' सबरीमाला तीर्थयात्रा (सर्गः १६) वयं केचन आश्चर्यजनकाः क्षणाः द्रक्ष्यामः | अथो , सर्गः १५ तथा १७ तमे वर्षे ओनापी इत्यस्य स्वाभाविकं चित्रणं भवति, यत् सुन्दरं वसन्तजादू अस्ति . कैन्टो ०४ तयोः पुत्रस्य जन्म वर्णयति | Canto 17 इत्यस्मिन् एत्तयपुरमराजकुमारस्य विवाहसमारोहस्य वर्णनं भवति , तस्मिन् एव सर्गे दीक्षितस्य षष्ठ्यब्धिसमारोहस्य संक्षिप्तवर्णनम् अपि अस्ति , अतः एतत् ग्रन्थं महाकाव्यस्य सर्वाणि आवश्यकतानि पूरयति , विद्वान् कृते बाधकं न भवति ज्ञानतृष्णा।

काव्यशैली , प्रभावाः सामान्यलक्षणं च

सामग्रीशैल्याः प्रासंगिकता अस्ति | यतो हि एषा महाकाव्यः साधुस्य जीवनकथा अस्ति , अतः नायकस्य व्यक्तित्वानुरूपं पुरातनशैल्याः अनुसरणं अपेक्षितम् अस्ति। यस्मिन् काले ग्रन्थस्य रचना अभवत् , समकालीनपाठकानां रुचिः च भिन्ना आसीत् | अत्र डा. राघवनः नीलकण्ठदीक्षितात् प्रेरितां अप्रयत्नशैलीं अनुसृत्य अधिकांशं आधुनिकसंस्कृतग्रन्थानां इव अस्य महाकाव्यस्य अतिशयेन अलङ्कृतशैल्याः काव्यप्रतियोगितायाः प्रदर्शनात् च मुक्तं करोति | . अपरपक्षे इतिहास , पुराण , वेदान्त , धर्मशास्त्राधारितोपमरूपकादिसुन्दर अलङ्कारानाम् उपयोगेन कालिदासस्य कृतीनां भावनां प्रतिध्वनयन् प्राचीनशैल्याः लालित्यं अपरिवर्तितं वर्तते | . डॉ. राघवनस्य अप्रतिमप्रतिभायाः कारणात् महासङ्गीतकारस्य जीवनवृत्ते

[110] अपरे काव्य संसारे कविरेकः प्रजापतिः | यथास्मै रोचते विश्वं तथा इदं परिवर्तते ||

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

अर्थान्तरन्यासा , उत्प्रेक्षा , प्रतिप , श्लोक्ति , संशय इत्यादीन् मनोग्ना अलङ्कारानाम् प्रयोगः काव्यस्य भारं ध्वनिरूपेण वर्धयति ।
दुर्लभतया एव सङ्गीतस्य अवधारणानां व्याख्यानं यः अलङ्कारः भवति तस्य उपमा कविस्य विद्वान् यः तस्य शब्दावलीस्वभावस्य विश्लेषणं करोति . विशेषतः केचन उदाहरणानि एतादृशानि सन्ति
उपमा : १.
अत्र , भ्राता मुथुस्वामी। चि न्नास्वामी बालुस्वामी च , एकत्र इति कथ्यन्ते | दीक्षितः सदा तस्य भगिनी अस्ति बालम्बिकासङ्गमे महता प्रीतिभावः प्राप्नोति , एवं डमरीध्वनेन सह सम्बद्धः । गीता भावः , रागः , ताला च मिलित्वा कथं मोहयन्ति इति त्रिगुणम् |

विरामचिह्नस्य उदाहरणम्;
श्रीसंकरस्याभरणं हि क:चित यथा महाहिर्वलते दरय्य
तथायत भोगमनोहरं तद विवृण्वन् सरलं सरगम (XII. 40)

उपर्युक्तं डॉ राघवनस्य प्रतिभायाः उत्तमं उदाहरणम् अस्ति। शङ्करभारणं भोगश्च इति शब्दद्वये यमकेन , नागस्य मन्दगत्या सह रागस्य आख्यानं तुलनां करोति । अत्र शङ्करभारणं रागस्य नाम च एतेषां नागानां उपनाम , ये शिवस्य अलङ्काराः सन्ति , परन्तु तांत्रिकार्थे भोगस्य अर्थः जपः इति । यथा वा नागस्य प्रतिबिम्बं शिरः च . अपि च अन्येषां केषाञ्चन अलङ्कारानाम् अनुप्रयोगे सङ्गीतसम्बद्धाः विविधाः अवधारणाः चित्रिताः सन्ति ।
नीलकान्त दीक्षितस्य शिवलीलार्णव इव , डा. राघवनः श्री-मुथुस्वामी-दीक्षित-चरितस्य प्रथमसर्गेन स्वकार्यस्य आरम्भं वैदिकदार्शनिकां तमिलभाषायाः अग्रणीसंरक्षिकां च रेनीता अगस्त्यस्य प्रार्थनां करोति |. अयं ग्रन्थः शिवलीलार्णव इव पाण्ड्यदेशस्य महिमाम् प्रशंसति चोलदेशस्य विस्तारितं चरित्रं दातुं सफलः अभवत्। दीक्षितस्य तीर्थयात्राणां वर्णनं कृत्वा पुराणीकथाः, विभिन्नपवित्रस्थानानां काव्यसन्दर्भाः च कालिदासस्य मेघदुतस्य , वेदान्तदेशिकायाः च हमसा- संदेशस्य च स्पष्टप्रभावं प्रतिबिम्बयन्ति अयं ग्रन्थः व्यासचलस्य, विद्यारण्यस्य च शङ्करविजयस्य च अनेकधा प्रभावितः इति भासते । महाकाव्यस्य हरिकेशानल्लूर् मुत्तियाहभागवतस्य त्यागराज-विजयस्य सुन्देशशर्मास्य त्यागराजचरितस्य च सह अनेकाः समानान्तराः सन्ति , तथैव

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

समकालीनवाग्गेयकानां जीवनी च ५ तमः सर्गः सर्वदेव -विलासात् प्रेरितः अस्ति, यस्मिन् १८ शताब्द्याः मद्रासनगरस्य वर्णनं कृतम् अस्ति .

संस्कृतसाहित्यस्य अधिकांशः कविः , यथा । कालिदासः । श्री हर्ष भरवि , माघा । वेदान्तदेशिका । रूपगोस्वामी इत्यादयः बहुसुत्राः तर्कशास्त्रेषु , दर्शनेषु , व्याप्ताः , येषां विचाराः कविना तत्र तत्र आयाताः इव दृश्यन्ते इति शिक्षणस्य अनेकाः शाखाः पाण्डित्यम्|. अस्मिन् विषये । डॉ. वि. राघवनः कलाकलापापः इति नाम्ना प्रसिद्धः पूर्ववर्तीनां विपरीतम् सः प्रसिद्धः इति न संशयः । मुथुस्वामी दीक्षितचरितम् अपि वेद , वेदान्त , ज्योतिष , तन्त्र , आगम , इतिहास पुराण इत्यादीनां विविधविषयाणां सन्दर्भेण अलङ्कृतम् अस्ति तथा च दीक्षितस्य सृष्टिपर्यन्तं कतिपयानां नामकरणार्थम्। पारम्परिकविषयैः सह अयं महाकाव्यः १८ शताब्द्याः अस्ति शताब्दस्य परिवर्तनस्य दक्षिणभारते सामाजिक-आर्थिकजीवनस्य अपि प्रभावी चित्रणं कृतम् अस्ति .

तमिलसाहित्यस्य पृष्ठभूमितः आगत्य प्रेरितस्य जीवनस्य कृतीनां च सन्दर्भान् अन्वेष्टुं सहायकं भवति यथा तेलुगुगीतकारानाम् रचनाः प्रेरिताः आसन् | . संगीतकारस्य जीवनवृत्तान्तः इति कारणतः महाकाव्यं सङ्गीतशास्त्रस्य , संगीतकारस्य , संगीतरचनानां च तत्सम्बद्धानां कलारूपाणां च सन्दर्भैः परिपूर्णम् अस्ति । विषयस्य व्यापकं उपचारं मन्यते , एतत् महाकाव्यं ' **भारतीयसङ्गीतस्य विश्वकोशः ' अस्ति** | न तु तद् आह्वयितुं अतिशयोक्तिः। अतः अयं कार्यः शिक्षणस्य अनेकशाखानां अवगमनस्य आह्वानं करोति , यद्यपि डॉ. वि. राघवनस्य लेखनी कलात्मकरूपेण तकनीकीरूपेण च मनोहरं कार्यं निर्दोषं करोति।

विशेषतया संस्कृतसाहित्यक्षेत्रे बहु ऐतिहासिकचिन्तनशृङ्गारविषयाणि प्राप्यन्ते अत्र दुर्लभतया दृश्यते . नृवंशविज्ञानसम्बद्धाः शब्दाः कालक्रमेण विकृताः अभवन् अथवा ऐतिहासिकपुष्टिं न प्राप्यमाणानां घटनानां अतिशयोक्तिकारणात् | परन्तु श्रीमुथुस्वामी-दीक्षित- च ऋथस्य अनेकाः प्रकरणाः जीवनी अपवादाः सन्ति . अस्मिन् विशेषतया अद्यत्वे तमिलनाडुराज्यस्य भौगोलिकप्रदेशेषु स्थितानां स्वरूपं आच्छादितम् अस्ति । एतानि दृष्टान्तानि राजानसन्तादिप्रख्यातानां जीवने महत्त्वपूर्णघटनानां स्मरणेन अलङ्कृतानि सन्ति । तेषु केचन दीक्षितस्य समकालीनाः आसन्, तेषां चित्रणं २० शताब्द्याः कथाकारत्वेन कृतम् अस्ति । डॉ. राघवनः सुनिश्चितं करोति यत् स्वेन उक्ताः एतादृशाः घटनाः ऐतिहासिकरूपेण प्रामाणिकाः सन्ति , यस्य कृते सः एपिग्राफिक-साहित्य-साक्ष्ययोः उपरि अवलम्बते ।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

डॉ. राघवनः अस्मिन् महाकाव्ये दीक्षितस्य अधिकांशसङ्गीतरचनानां यथास्थितिं चित्रयति। अत्र द्रष्टव्यं यत् दीक्षितानां रचना न तु गद्यनियमैः अपितु तालचक्रस्य लयात्मकैः ।
डॉ राघवनः न केवलं दीक्षितस्य गीतानां अनुकूलनं करोति अपितु रचनानां सम्पूर्णं सारं तथैव प्रस्तुतं करोति यत् तेषां मौलिकं आकर्षणं परिचितं वा महत्त्वपूर्णं शब्दं च धारयति , तुकान्तस्य संख्यानां च नियमानाम् पुष्टिं कुर्वन् अपि। एतत् वर्धनं गीठी , उपगिति , उद्गीति , उपजाति , अरि वैतालिया , वसंततिलक इत्यादिभिः विविधैः अनुप्रासैः क्रियते | यथा , बालागोपालः, भैरवीरागस्य प्रसिद्धः ग्रन्थः

परिशीलितग्रन्थसूची

1. मत्स्यपुराण, चौखम्बा, विद्याभवन, 2001.
2. मनुस्मृति, चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, 2007.
3. मार्कण्डेयपुराण, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 2009
4. श्रीपद्ममहापुराण, आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रन्थमाला,1921
5. श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्, गीताप्रेस गोरखपुर, वि.स. 2056
6. पतंजलिकालीन भारत, अग्निहोत्री डॉ. प्रभुदयालु, ईस्टर्न बुक लिंकर्स दिल्ली, द्वितीय संशोधित संस्करण 2007

जाह्नवी

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

संस्कृत वाङ्मय में हिमालयीय जल-संरक्षण

डॉ. मनीषा सिंह[111]

प्रमुखशब्दाः - संस्कृत वाङ्मय एवं जल, हिमालयीय जलस्रोत, पवित्रता, महत्त्व, संरक्षण, संवर्धन

शोधसारः- संस्कृत वाङ्मय में हिमालय के आध्यात्मिक एवं लौकिक दोनों ही पक्षों को समान रूप से चित्रित किया गया है। हिमालय नदियों, सरोवरों आदि विभिन्न जलस्रोतों का उत्पत्ति-स्थान है। संस्कृत वाङ्मय में हिमालय एवम् इसके जल-संरक्षण एवं संवर्धन के सम्बन्ध में अनेक सन्दर्भ निहित हैं, जो वर्तमान समय में भी तार्किक एवम् उपयोगी सिद्ध होते हैं। प्रस्तुत शोध-पत्र में इसी दृष्टि से संस्कृत वाङ्मय में निहित हिमालयीय जल-संरक्षण एवं संवर्धन सम्बन्धी सन्दर्भों को प्रकाश में लाने का प्रयास किया गया है।

=====================

संस्कृत वाङ्मय जीवन के आध्यात्मिक एवं लौकिक दोनों ही रूपों को भली-भांति चित्रित करता है। संस्कृत वाङ्मय में जल को सृष्टिकर्ता परमात्मा की आदि सृष्टि कहा गया है।[112] वाल्मीकिरामायण के अनुसार, पूर्वकाल में प्रजापति ने सर्वप्रथम जल की सृष्टि की एवम् उस अमृतमय जल के रक्षण हेतु राक्षसों तथा जल के यक्षण (पूजन) हेतु यक्षों की सृष्टि कर उन्हें जल के संरक्षण के कार्य में संलग्न किया -

प्रजापतिः पुरासृष्ट्वा अपः सलिल सम्भवाः ।
तासां गोपायने सत्त्वानसृजत् पद्मसम्भवः ।।
रक्षाम इति तत्रान्यैर्यक्षाम इति चापरैः ।
भुङ्क्षिताभुङ्क्षितैरुक्तस्तस्तानाहभूतकृत् ।।

---

[111] सहायक आचार्य, संस्कृत विभाग, अनुसूया प्रसाद बहुगुणा राजकीय स्नातकोत्तर महाविद्यालय अगस्त्यमुनि, रुद्रप्रयाग, उत्तराखण्ड

[112] सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् ।।- मनुस्मृति,1.8; या सृष्टिः स्रष्टुराद्या।– अभिज्ञानशाकुन्तल,1.1

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

रक्षाम इति यैरुक्तं राक्षसास्ते भवन्तु वः ।
यक्षाम इति यैरुक्तं यक्षा एव भवन्तु वः।।[113]

महाभारत में भी कुबेर की पुष्करिणी के राक्षसों द्वारा रक्षित होने का उल्लेख प्राप्त होता है- **राक्षसैरभिरक्षिताम्**।।[114] जल ही जीवन है, यह सत्य है किन्तु स्वच्छ एवं निर्मल जल में ही जीवन- धारण की सामर्थ्य निहित है। वस्तुतः शुद्ध जल मानव के ही समान पशु-पक्षी आदि समस्त प्राणि-समुदाय के लिये परम आवश्यक है। जलीय वनस्पतियों, जलचर पक्षियों एवं जलीय जीवों की उत्पत्ति एवं स्थिति के लिये भी शुद्ध जल अपेक्षित है।

हिमालय और जल का परस्पर प्रगाढ़ सम्बन्ध है। हिमालय ही पतित-पावनी पुण्य सलिला भगवती गङ्गा का जनक कहा गया है।[115] गङ्गा के ही समान हिमालय अनेक पवित्र जलवाली नदियों का भी उत्पत्ति-स्थान है। वस्तुतः हिमालय की चोटियाँ सदैव हिमाच्छादित रहती हैं। हिम की अधिकता के कारण इसके शृङ्ग-श्रेणियाँ हिम्य भी कही जाती थी।[116] हिमालय के इन्हीं उन्नत शिखरों से हिम शनैः शनैः उष्ण प्रदेशों में पहुँचकर, हिमानियों अथवा हिमनदों का रूप धारण कर लेता है। महाभाष्यकार पतञ्जलि ने हिमालय से पिघलकर बहने वाली बर्फ या निकलने वाली नदियों को लक्ष्य कर हिमालय को गमनशील कहा है- **हिमवानपि गच्छति**।[117] गंगोत्री, माणा, कोसा, खैयामादि हिमालय की मुख्य हिमानियाँ तथा गङ्गा, सिन्धु, सरस्वती, सतलज, चन्द्रभागा, यमुना, सरयू, ऐरावती आदि इसकी प्रमुख नदियाँ हैं, जो हिमालय की तलहटी से निकलती हैं।[118] नदियों के ही समान हिमालय पर मानसरोवर[119],

---

[113] वाल्मीकिरामायण, उत्तर का0, 4.9, 12-13
[114] महाभारत, वनपर्व,153.1; कुबेरनलिनीं रम्यां राक्षसैरभिसेविताम्।- वनपर्व, 141.24
[115] स्वर्गारोहणनिः श्रेणीं सर्वकल्मषनाशिनीम् ।।- मत्स्यपुराण,115.7
आजमीढावगाह्यैनां सर्वपापैः प्रमोक्ष्यसे ।।- महाभारत,वनपर्व,135.6
गङ्गास्पर्शनात् धौतकल्मषांगः।-पञ्चरात्र, प्रथम अङ्क, पृ150, भास के नाटक II
[116] 5.2.120, महाभाष्य; पतञ्जलिकालीन भारत, पृ420, डॉ. प्रभुदयाल अग्निहोत्री से उद्धृत
[117] महाभाष्य,3.2.126 ; पतञ्जलिकालीन भारत , अध्याय 2 (पर्वत और अरण्य), डॉ. प्रभुदयाल अग्निहोत्री से उद्धृत
[118] --गङ्गासिन्धु सरस्वती------------------------हिमवत्पार्श्वनिःसृताः ।।- मत्स्यपुराण, 113.20-22
[119] मानसंचमहावेगात्प्लावयित्वासरोवरम् ।।- मार्कण्डेय पुराण, 53.8

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सुषुम्ना[120], वैखानस[121], बिन्दु[122] एवं अरुणोदादि[123] सरोवरों के उल्लेख भी प्राप्त होते हैं।

संस्कृत वाङ्मय में हिमालय पर नदियों, सरोवरों, तडाग, वापी, निर्झर आदि जलस्रोतों के प्रसङ्ग में सर्वत्र स्वच्छ[124] एवं निर्मल जल[125] का ही विशेष रूप से उल्लेख किया गया है। स्वच्छ जल में ही समस्त जीवों को विश्राम प्राप्त होता है। मन्दाकिनी का जल मणि सदृश स्वच्छ कहा गया है,[126] जिसमें देवता, गन्धर्व, अप्सरा, सर्प और किन्नर सदा विहार करते थे।[127] राजा सुहोत्र के राज्य में स्वच्छन्द गति वाली नदियां ग्राह, कर्कट, मत्स्यादि नानाविध बहुसंख्यक जलीय जीवों को संरक्षण प्रदान करते हुए प्रवाहित होती थी।[128] निर्मल जलवाला मानसरोवर सदैव विकसित कमलों से आच्छादित रहता था, जिसमें कलहंसो के समूह निवास करते थे।[129] अच्छोद सरोवर का जल इतना स्वच्छ था कि

---

[120] तत्र पुष्करिणी रम्या सुषुम्ना नाम नामतः ।- कूर्म पुराण, 36.44

[121] हेमपुष्करसंछन्नं तस्मिन् वैखानसं सरः ।।- वाल्मीकि रामायण, किष्किन्धाकाण्ड, 43.35

[122] तस्य पार्श्वेमहद् दिव्यं शुभ्रं काञ्चनवालुकम् ।
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।।- महाभारत, भीष्मपर्व, 6.43

[123] मार्कण्डेयपुराण,52.3;
अरुणोदंमानसञ्च सितोदंभद्रसंज्ञितम् ।
तेषामुपरिचत्वारि सरांसिचवनानि च ।।- मत्स्यपुराण,112.46

[124] तुहिनसदृशहैमवर्णपुञ्जान्तुहिनयशाःसरितन्ददर्शराजा ।- मत्स्यपुराण, 114.19; सुविमलोदका ।- कूर्मपुराण, 1.46.5

[125] नानामलप्रस्रवणैः...।– श्रीमद्भागवत्पुराण,4.6.11; रम्यांशैवालवर्जिताम् ।- मत्स्यपुराण, 115.9

[126] मन्दाकिनी तत्र दिव्या रम्या सुविमलोदका ।- कूर्मपुराण,पूर्वविभाग,46.5;
क्वचिन्मणिनिकाशोदां क्वचित्पुलिनशालिनीम्।
क्वचित्सिद्धसमाकीर्णां पश्य तवं मन्दाकिनीं नदीम् ।।- वाल्मीकरामायण,अयोध्या का0,95.9

[127] तत्र देवाः सगन्धर्वाः साप्सरोरगकिन्नराः ।।
विहारशीलाः सततं रमन्ते सर्वदाश्रिताः ।- वाल्मीकिरामायण, का0, 11.43-44

[128] हैरण्यास्तत्र वाहिन्यः स्वैरिण्यो व्यवहन् पुरा ।
ग्राहान् कर्कटकांश्चैव मत्स्यांश्च विविधान् बहून् ।।- महाभारत, द्रोणपर्व, 56.6

[129] विकचवारिरुहं दधतं सरः सकलहंसगणं शुचि मानसम् ।
शिवमगात्मजया च कृतेषर्यया सकलहं सगणं शुचिमानसम् ।।-किरातार्जुनीय, 5.13

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

उसकी स्वच्छता के कारण उसके भीतर की वस्तु स्पष्ट दिखाई देती थी और वह जलशून्य सा प्रतीत होता था।[130]

मानव के दैनिक क्रियाकलापों के लिये स्वच्छ जल की नितान्त आवश्यकता होती है। संस्कृत साहित्य का अध्ययन करते हुए हमें स्थान-स्थान पर ऐसे प्रसङ्ग प्राप्त होते हैं, जिनसे यह ज्ञात होता है कि आदिकाल से ही मानव निर्मल जलस्रोतों के समीप ही अपने निवास-स्थान का निर्माण करता रहा है।[131] ऋषि-मुनिगण भी निर्मल जल वाली नदियों, जलाशयों एवं निर्झरों के समीप ही आश्रम बनाकर रहा करते थे। महर्षि कण्व का आश्रम हिमालय की उपत्यकाओं में[132] मालिनी नदी के तट पर शोभायमान था।[133] इसी प्रकार कौशिकी नदी के तट पर महर्षि विश्वामित्र का मनोरम आश्रम एवं महात्मा विभाण्डक का पुण्य नाम का आश्रम भी सुशोभित होता था।[134] हमारे ऋषिगण वास्तव में महान वैज्ञानिक थे, वे प्रकृति की महत्ता को भली-भांति स्वीकार करते थे। यही कारण है कि वे प्रकृति के सच्चे संरक्षक भी थे। उनके द्वारा आश्रमों के तटवर्ती जलस्रोतों की पवित्रता बनाये रखने का हर सम्भव प्रयास किया जाता था। संस्कृत वाङ्मय में जहां भी ऋषि-आश्रमों का वर्णन प्राप्त होता है, वहां उनके समीपवर्ती जलस्रोतों को शुद्ध जल से परिपूर्ण ही दर्शाया गया है। मत्स्यपुराण में अत्रि मुनि के आश्रम का वर्णन पाठक के हृदय को मोह लेता है। उनके आश्रम के निकट दिव्य सरोवर, निर्मल जलवाली नदी और शीतोष्ण जल प्रवाहित करने वाले निर्झर प्रतिक्षण सेवन करने के योग्य कहे गये हैं।[135]

---

130 स्वच्छतया मुनिमनोवृत्तिभिरिव.......आपूर्णपर्य्यन्तमप्यन्तःस्पष्टदृष्टसकलवृत्तान्ततया रिक्तमिवोपलक्ष्यमाणं...।-
कादम्बरी [कथायाम्-अच्छोदसरोवरवर्णना 42], पृ. 372

131 तस्य च राज्ञः.... वेत्रवत्या परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत्।–
कादम्बरी, कथामुखम्, पृ 36

132 एते खलु हिमगिरेरुपत्यकारयम्यवासिनः काश्यपसंदेशमादाय...।
अभिज्ञानशाकुन्तलम्, 5, पृ. 294

133 तस्यातीरे भगवतः काश्यपस्य महात्मनः ।
आश्रमप्रवरं रम्यं महर्षिगणसेवितम् ।।- महाभारत, आदिपर्व,70.27;
एष खलु कण्वस्य कुलपतेरनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते ।- अभिज्ञानशाकुन्तलम्, 1, पृ.39

134 एषा देवनदी पुण्या कौशिकी भरतर्षभ। विश्वामित्राश्रमो रम्य एष चात्र प्रकाशते।।
आश्रमश्चैव पुण्याख्यः काश्यपस्य महात्मनः।– महाभारत,वनपर्व,110.22,23

135 सरांसि तत्रदिव्यानि नद्यश्चविमलोदकाः।।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

गुरुजनों के बताये हुए आदर्शों का पालन करते हुए प्रजा के कल्याणार्थ दृढ़-प्रतिज्ञ राजागण भारतीय संस्कृति के सच्चे संवाहक रहे हैं। राजा ही प्रजा का पालक-पिता एवं रक्षक होता है। प्रजा के लिये अन्न-शाक-जलादि की उचित व्यवस्था करना भी राजा का परम दायित्व है। राजा के अभाव में जल की रक्षा नहीं हो पाती। आज हमारे देश में गतिमान जल-संरक्षण एवं जल-संवर्धन से सम्बन्धित विभिन्न अभियान भी इस तथ्य की पुष्टि करते हैं। आदिकवि वाल्मीकि की स्पष्ट उद्घोषणा है कि जिस देश में राजा नहीं होता, उस देश में मेघ भी दिव्य जल की वर्षा नहीं करते।[136] वस्तुतः राजा अपने देश एवं अपनी प्रजा के कल्याण के निमित्त् सम्यक जलनीति द्वारा जलापूर्ति के साथ ही जल का संरक्षण एवं संवर्धन भी करता था। राजा की उचित जलनीतियों के कारण ही विपरीत परिस्थितियों में भी प्रजा के लिये जल की व्यवस्था हो पाती थी। श्रीमद्भागवत्पुराण में एक प्रसङ्ग प्राप्त होता है, जिसके अनुसार इन्द्र ने जब ईर्ष्यावश राजा ऋषभदेव के राज्य अजनाभखण्ड (केदारखण्ड) में मेघवर्षा नहीं की तो राजा ने अपनी योगमाया के प्रभाव से ही अपने राज्य में मनोभिलषित वर्षा कर डाली।[137]

जल-संरक्षण के लिये बावड़ियों का भी निर्माण किया जाता था तथा उनकी स्वच्छता बनाये रखने के लिये विशेष प्रबन्ध भी किये जाते थे। निर्मल बावड़ियों में जलीय जीवों को संरक्षण प्रदान किया जाता था। महाभारत में राजा सुहोत्र के राज्य कुरुजांगल में एक-एक कोस विस्तृत बावड़ियों का उल्लेख किया गया है[138] जिनमें मकर-कच्छपादि सहस्रों जलीय जीव निवास करते थे।[139] उनकी स्वच्छता को बनाये रखने के लिये प्रभूत मात्रा में अर्थ का भी विनियोग किया जाता था। बावड़ियों की स्वच्छता को बनाये रखने के लिये वैदूर्य मणि,

---

प्रणालिकानिचोष्णानि शीतलानिचभागशः।
कन्दराणि च शैलस्य सुसेव्यानिपदेपदे॥- मत्स्यपुराण, 117.66-67

[136] नाराजके जनपदे विद्युन्माली महास्वनः ।
अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥- वाल्मीकि रामायण, अयोध्याकाण्ड, 67.9

[137] तस्य हीन्द्रः स्पर्धमानो भगवान् वर्षे न ववर्ष तदवधार्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः प्रहस्यात्मयोगमायया स्ववर्षमजनाभं नामाभ्यवर्षत्।– श्रीमद्भागवत् पुराण- 5.4.3; पौराणिक साहित्य में हिमालय और गङ्गा, डॉ. प्रेमलाल शास्त्री, पृ.208

[138] सौवर्णान्यप्रमेयाणि वाप्यश्च क्रोशसम्मिता ।- महाभारत,द्रोणपर्व,57.7

[139] सहस्रंवामनान् कुब्जान् नक्रान् मकरकच्छपान् ।- महाभारत, द्रोणपर्व, 56.8

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

नीलमणि, हीरे आदि नानाविध रत्नों से उनके भीतर नीचे के तल का निर्माण किया जाता था।[140] भागवत्पुराण के अनुसार सौगन्धिक वन की बावड़ियों की सीढ़ियां वैदूर्यमणियों से बनायी गयी थी- **वैदूर्यकृतसोपाना वाप्य...**।[141] कुबेर के भवन में एक विशाल पोखरा था, जिसमें सदैव कमल विकसित रहते थे और हंस- कारण्डव आदि नानाविध जलचर पक्षी मधुर कूजन करते रहते थे। वह सरोवर इतना सुन्दर और शुद्ध जल वाला था कि अप्सरायें भी उसमें विहार करती थीं।[142] महाकवि कालिदास ने मेघदूत में अलकापुरी में यक्ष के घर पर एक सुन्दर बावड़ी का वर्णन किया है, जिसमें हंस निवास करते थे।[143]

संस्कृत वाङ्मय में हिमालय पर जल-संरक्षण के साथ ही जल-संवर्धन के उपाय भी स्पष्ट रूप से दृष्टिगोचर होते हैं। हिमालय पर जहां भी नदियों, सरोवरो, जलाशयादि जल-स्रोतों के उल्लेख उल्लिखित हैं, वहां सर्वत्र उन्हें वृक्ष-वनस्पतियों से आवृत्त दिखाया गया है। वास्तव में जलस्रोतों के चारों ओर यदि वृक्षारोपण किया जाता है तो इससे जल का वाष्पीकरण कम होता है। वृक्षों की जडें जल को भीतर ही भीतर सोख लेती है, जिसके फलस्वरूप जलस्रोत सदैव जल से परिपूर्ण बने रहते हैं और जलस्रोतों के जलविहीन होने की स्थिति उत्पन्न नहीं हो पाती। गङ्गा के पवित्र एवं शीतल जलप्रवाह से देवदारु के बहुसंख्यक वृक्षों का सिञ्चन होता रहता था।[144] ऐरावती नदी की समीपवर्ती भूमि अनेक प्रकार के वृक्ष समूहों से श्यामल थी।[145] मन्दाकिनी नदी चारों ओर नानाविध पुष्पों एवं फलों से लदे हुए वृक्षों के कारण कुबेर की पुष्करिणी के

[140] समन्तात्सरसस्तस्य शैललग्नातुवेदिका
सौवर्णैराजतैर्वृक्षैर्विद्रुमैरुपशोभितम्.........तस्मिन्सरसियाभूमिर्नसावज्रसमाकुला,
नानारत्नैरुपचिता जलजानांसमाश्रया। कपर्दिकानांशुक्तीनां शङ्खानाञ्चमहीपते ! – मत्स्यपुराण, 118, 7-11

[141] भागवत्पुराण, 4.6.31

[142] विशाला नलिनी तत्र प्रभूतकमलोत्पला ।।
हंसकारण्डवाकीर्णा ह्यप्सरोगणसेविता।। - वाल्मीकि रामायण, किष्किन्धाकाण्ड,43.23

[143] वापी चास्मिन्मरकतशिलाबद्धसोपानमार्गा
हैमैश्छन्ना विकचकमलैः स्निग्धवैदूर्यनालैः।
यस्यास्तोये कृतवसतयो मानसं सन्निकृष्टं
नाध्यास्यन्ति व्यपगतशुचस्त्वामपि प्रेक्ष्य हंसाः ।।- मेघदूत, उत्तरमेघ, 13

[144] गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु।– कुमारसम्भव,1.54

[145] ऐरावतीसरिच्छ्रेष्टा यस्माद्देशाद्विनिर्गता ।
मेघश्यामञ्चतंदेशन्द्रुमखण्डैरनेकशः ।।- मत्स्यपुराण, 116.2

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

समान मनोहर प्रतीत होती थी।[146] वाल्मीकि रामायण में एक बड़ा ही मनोरम उल्लेख प्राप्त होता है, जिसमें बताया गया है कि शैलोदा नदी के दोनों तटों पर कीचक का वन था। वे सभी बांस परस्पर सटे हुए थे। उन्हीं बांसों का सहारा लेकर सिद्ध लोग नदी के पार जाया करते थे।[147]

नदियों, सरोवरों आदि के तटों पर ही हमारे अधिकांशतः तीर्थ एवं धार्मिक स्थल विद्यमान हैं। जहां ईश्वर की आराधना, देवताओं का पूजन, नाना अवसरों पर धार्मिक स्नान एवं दानादि विभिन्न धार्मिक कृत्यों का सम्पादन विशेष फलदायी कहा जाता है। इन धार्मिक क्रियाओं के सम्पादन में शुद्ध जल का विशेष महत्त्व होता है। निःसन्देह हमारी धार्मिक मान्यताएं भी जल के महत्त्व एवम् इसकी उपयोगिता को सूचित करती है। हिमालय से प्रवाहित होने वाली नदियां स्वच्छ एवं पवित्र जलवाली एवं धार्मिक कार्यों के सर्वथा योग्य कही गयी हैं।[148] पौराणिक मान्यताओं के अनुसार, ये नदियां नाम मात्र से ही पवित्र कर देने वाली हैं, जिनमें भारतीय प्रजा स्नान करती है।[149] हिमालय से प्रवाहित होने वाली समस्त नदियों में गङ्गा का विशेष स्थान है। कूर्मपुराण हिमालय और गङ्गा की सर्वत्र पवित्रता का गान करता है- **सर्वत्र हिमवान् पुण्यो गङ्गा पुण्या समन्ततः।**[150] पापियों के पापों को नष्ट कर उनके उद्धार के लिये ही भूतल पर गङ्गा का अवतरण हुआ है। श्रीपद्मपुराण का स्पष्ट उद्घोष है कि अन्य तीर्थ में किया गया पाप गङ्गा में नष्ट हो जाता है, किन्तु गङ्गा के प्रति किया गया किसी भी प्रकार का पाप कहीं भी नष्ट नहीं किया जा सकता-

अन्यतीर्थे कृतं पापं गङ्गायां च विनश्यति।
गङ्गायां यत्कृतं पापं तत्कुत्राऽपि न शाम्यति ।।[151]

---

[146] नानाविधैस्तीररुहैर्वृतां पुष्पफलद्रुमैः।
राजन्तीं राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः।।- वाल्मीकि रामायण, अयोध्या का0,95.4

[147] ....शैलोदा नाम निम्नगा।
उभयोस्तीरयोस्तस्याः कीचका नाम वेणवः।।
ते नयन्ति परं तीरं सिद्धान् प्रत्यानयन्ति च।
उत्तराः कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः।।- वाल्मीकि रामायण, किष्किन्धा का0, 43.39,40

[148] विविधकामहिता महिताम्भसः स्फुटसरोजवना जवना नदीः।- किरातार्जुनीय, 5.7

[149] एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव पुनन्तीनामात्मना चोपस्पृशन्ति। - श्रीमद्भागवत्पुराण,5.19.17

[150] कूर्मपुराण, 2.36.46

[151] श्रीपद्मपुराण, 7.8.12

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

मन्दाकिनी को मन्दाकिनी इसीलिये कहा गया है क्योंकि वह पापों एवं दुःखों का नाश कर देने वाली है- **मन्दयति नाशयति अकान् दुःखान् पापान् इति मन्दाकिनी।**[152] कहीं दृश्य तथा कहीं अदृश्य जलवाली सरस्वती[153] को एकमात्र पुण्यशाली पुरुषों द्वारा घिरी हुई कहा गया है, जिसमें स्नान करने से समस्त पाप नष्ट हो जाते हैं- **यत्र स्नात्वा नरश्रेष्ठ धूतपाप्मा भविष्यसि ।**[154] मानसरोवर को ब्रह्मा के मन से निर्मित बताया गया है- **मनसा निर्मितं सरः।**[155] मानसरोवर का धार्मिक दृष्टि से विशेष महत्त्व है। मानसरोवर पर की गई सेवा और साधन को महान् फलदायी बताया गया है।[156] सुषुम्ना सरोवर के विषय में तो यहां तक कहा गया है कि यहां विद्वान ब्राह्मण ब्रह्महत्या के पाप से भी मुक्त हो जाता है। यहां किया हुआ श्राद्ध अक्षय फलदायी तथा दिया हुआ दान महान उत्कर्ष प्रदान करने वाला होता है। साथ ही यहां की यात्रा करने वाला व्यक्ति अपने पूर्व और बाद की दस पीढ़ी को तार देता है-

तत्र पुष्करिणी रम्या सुषुम्ना नाम नामतः ।
तत्र गत्वा द्विजो विद्वान् ब्रह्महत्यां विमुञ्चति ।।
श्राद्धं भवति चाक्षय्यं तत्र दत्तं महोदयम् ।
तारयेच्च पितॄन् सम्यग् दश पूर्वान् दशापरान् ।।[157]

निष्कर्ष

संस्कृत वाङ्मय में हिमालय के प्रसङ्ग में सर्वत्र जल की शुद्धता को विशेष महत्त्व दिया गया है। हिमालयीय नदियों एवं सरोवरों आदि से सम्बन्धित विभिन्न धार्मिक मान्यताएं हिमालयीय जल की शुद्धता एवम् उपयोगिता को बनाए रखने की दृष्टि से अत्यन्त महत्त्वपूर्ण सिद्ध होती हैं। आज मानव-चेतना हिमालय एवम् इसके संरक्षण के प्रति सजग रूप से प्रयासरत है। आधुनिक उपायों के साथ ही यदि संस्कृत वाङ्मय में निहित हिमालय एवम् इसके जल-संरक्षण से सम्बन्धित विभिन्न विचारों को भी सम्मिलित करते हुए प्रयास किये जाएं तो निश्चित् रूप से हिमालय-संरक्षण के प्रयासों को नई दिशा एवं दशा प्रदान करने में एक सफल प्रयास सिद्ध होगा।

---

[152] संस्कृत नाटकों का भौगिलिक परिवेश,अध्याय 3- नदियां और उनके संगम,पृ 49
[153] दृश्यादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती। -महाभारत, भीष्मपर्व,6.49½
[154] महाभारत,वनपर्व,129.21
[155] वाल्मीकि रामायण, बालकाण्ड, 24.8
[156] नैषधीयचरित, 2.39
[157] कूर्मपुराण, उ. वि.,36.44-45

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

परिशीलितग्रन्थसूची

7. अभिज्ञानशाकुन्तलम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी, संस्करण- 2009
8. अभिज्ञानशाकुन्तलम्, साहित्य भण्डार, मेरठ, 2004
9. कादम्बरी, चौखम्भा प्रकाशन वाराणसी, 2011 (वि. सं.- 2068)
10. किरातार्जुनीयम् चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, 2012
11. कूर्मपुराण, सर्वभारतीय काशिराज न्यास, दुर्ग रामनगर, वाराणसी, 1972.
12. मत्स्यपुराण, चौखम्बा, विद्याभवन, 2001.
13. मनुस्मृति, चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, 2007.
14. महाभारत, गीताप्रेस गोरखपुर, वि. सं. 2065 .
15. मार्कण्डेयपुराण, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 2009
16. मेघदूत, चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी, 2007
17. श्रीपद्ममहापुराण, आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रन्थमाला,1921
18. श्रीपद्ममहापुराण, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, 2009
19. श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्, गीताप्रेस गोरखपुर, वि.स. 2056
20. पतंजलिकालीन भारत, अग्निहोत्री डॉ. प्रभुदयालु, ईस्टर्न बुक लिंकर्स दिल्ली, द्वितीय संशोधित संस्करण 2007
21. पौराणिक साहित्य में हिमालय और गङ्गा, डॉ. प्रेमलाल शास्त्री, महेश प्रिंटिंग वर्क्स, चण्डीगढ़, 1989
22. भास के नाटक, नागपब्लिकेशर्स, 2001 (3 vol. set)
23. संस्कृत नाटकों का भौगोलिक परिवेश, डॉ. कृष्णकुमार, मयंक प्रकाशन, मुरादाबाद,1983

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

वसुधैव-कुटुम्बकम्'आलक्ष्य वैदिकवाङ्मये राष्ट्रतत्त्वस्य सन्दर्भः

डॉ. श्रुतिकान्त पाण्डेयः[158]

प्रमुखशब्दाः - वैदिकवाङ्मयः, राष्ट्रम्, भारतम्, वैदिकराष्ट्रम्।

शोधसारः-स्वतन्त्रतायाः अमृतकाले यदा भारतं विश्वगुरुपदं पुनरधिगन्तुं सजवं प्रयतते तर्हि केचन भारतीयया ज्ञानपरम्परया अनभिज्ञजनाः आक्षिपन्ति यदांग्लानां आगमनपूर्वं तु अखण्डभारतस्य सन्दर्भः केवलं साहित्यिकविमर्शेष्वेव उपलभ्यते स्म। परमस्मिन् शोधलेखे प्रस्तुतेषु तथ्येषु भारतीयराष्ट्रस्य सर्वेऽपि पक्षाः सम्यगुद्घाटिताः। भारतं साम्प्रतं केवलं भूभागरूपेण ख्यायते यद्यपि पुराप्रसंगेषु एतत् ज्ञानपिपासूनां संघटनत्वेन इंगीयते स्म, येषामावासः विश्वस्य कस्मिंश्चिदपि प्रदेशे भवितुमर्हति स्म।

आधुनिकवैश्वीकरणः आर्थिकः वाणिज्यिकश्च सन्दर्भः अस्ति, यस्यान्तर्गतं विश्वस्य अन्ये देशाः परस्परं आर्थिकोपभोगानां, वस्तूनां, सेवादीनां विनिमयमालक्ष्य केन्द्रीकृताः सन्ति। एवं आधुनिकवैश्वीकरणं मुख्यतया व्यापारसन्दर्भे भवति, परं वैदिकसंकल्पनायां मानवभावः विश्वबन्धुत्वं च वैश्वीकरणस्य केन्द्रे अवर्तमाम्। अस्मिन् सन्दर्भे वैश्वीकरणं सर्वेषामेव मानवानां प्रति संवेदनशीलतां, अनुकूलतां च सुनिश्चितं करोति ।

भारतीयं वैश्वीकरणं तु वस्तुतः दार्शनिकसन्दर्भः अस्ति। एतच्च सर्वेषां मानवानाम् वैचारिकजागरणं सुनिश्चितं कर्तुं सर्वभावेन समर्थः अस्ति। अस्मिन् अर्थे 'वसुधैव कुटुम्बकम्' इत्यवधारणा वैदिकसंहितासु प्रस्तुताऽस्ति। ऋग्वेदस्य पुरुषसूक्ते न केवलं सर्वे मानवाः अपितु अन्येऽपि प्राणिनः ब्रह्मस्वरूपाः मन्यन्ते। वैश्वीकरणस्य एतावतं उन्नतं सक्षमं च विवरणं अन्यत्रावाप्तुं न शक्यते।

=====================================

मानवसभ्यतायाः विकासः विस्तारश्च अनेकतत्त्वेषु आश्रितः वर्तते। एतेषु अन्यान्याः भौतिकाऽभौतिकाः, मानवीयाः प्राकृतिकाः वा घटकाः संवलिताः भवन्ति। एतेषां सर्वेषामेव तत्त्वानां उपस्थितिः सत्यपि राष्ट्रस्य उदयः तावत्पर्यन्तं

[158] सहाचार्यः, एमिटी-संस्कृताध्ययनं अनुसन्धानसंस्थानम्, एमिटी-विश्वविद्यालयः सेक्टर 125, नोएडा।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

असम्भवः एव तिष्ठति यावदेतेषां समायोजनं कर्तुं समर्था चिन्तनशक्तिः नैव वर्तते। भारतीयदृष्ट्या राष्ट्रस्य विचारः राष्ट्रवादस्य चोपस्थितिः वैदिककालेनैव प्रतिबिम्बिता इति सौभाग्यस्य विषयः। प्रस्तुते पत्रे वैदिकसाहित्ये राष्ट्रस्य उत्पत्तिः, व्युत्पत्तिः, परिभाषया च साकमेव राष्ट्रस्य विविधायामाः, व्यावहारिकसन्दर्भाः च उल्लिखिताः सन्ति।

वैदिकसाहित्ये प्रतिबिम्बितं राष्ट्रं आधुनिकसन्दर्भेभ्यः सर्वथा भिन्नं अवर्तत। तस्यां परिभाषायां राष्ट्रस्य आधुनिकेन स्वरूपेणातिरिच्य अन्तर्राष्ट्रीयत्वं विश्वमानवत्वं च समाविष्टं भवति स्म। वैदिकवाङ्मये प्रतिपादिते भारतराष्ट्रे देशभावः "यत्रविश्वं भवत्येकनीडम्' ' इति भावेन उत्पन्नः जायते स्म, यत्र जगतः सर्वेषां प्राणिनां कृते एकपरिवाररूपेण सुखं, आरोग्यं, कल्याणं, सौभाग्यं च प्रार्थितमस्ति।

भारतीयराष्ट्रवादस्य एतदद्भुतं वैशिष्ट्यं वर्तमानपत्रेण रेखांकितमस्ति। अद्य भारतं विश्वनेतृत्वं कर्तुं सन्नद्धं भवति, परं वस्तुतः त्वेषः मनुस्मृतियुगे एव आत्मानं विश्वनेतृरूपेण घोषयति स्म, यत् पृथिव्याः सर्वे जनाः, अस्मिन् देशेनिवसतां प्रमुखानां विदुषां शरणमागत्य आत्मनः ज्ञानं व्यवहारं च परिष्कारयन्तु। एषः एव वैदिक वाङ्मये भारतराष्ट्रस्य विश्वराज्यस्य च आधारः।

वेदाः तु सुनिश्चितमेव नकेवलं भारतवर्षस्य अपितु अखिलविश्वस्य प्राचीनतमाः कृतयः सन्ति। अस्य चत्वारो संहिताः परमात्मप्रदत्ताः अखिलस्य च ज्ञानविज्ञानस्य आदिस्रोतरूपेण स्वीक्रियन्ते मनीषिभिः। परम्परया मन्यते यद्वैदिकवाङ्मये चतसृभिः संहिताभिः साकमेव आधृतानां ग्रन्थानामपि समावेशः भवति। अनेन न्यायेन ऋग्यजुस्सामथर्वेन संहितासमूहेन साकं ब्राह्मणारण्यकाः उपनिषदाश्चापि वैदिकवाङ्मयस्य अंशभूताः अधिगम्यन्ते। एतेषु ब्राह्मणाः संहितानां व्यवहारोपदेशकाः, आरण्यकाः अध्यात्मोत्प्रेरकाः उपनिषदाश्च दार्शनिकचिन्तनोद्भावकाः सन्ति। वेदास्तु सर्वप्रकारकस्य ऐहिकाध्यात्मिकस्य ज्ञानविज्ञानस्य आदिमूलत्वेन मानवजीवनस्य मार्गदर्शकाः वर्तन्ते। तेभ्यः एव व्यक्ति-समाज-राष्ट्राणां समस्तविषयानां संकेतज्ञानं गृहीत्वा विद्वज्जनैः नैकविधाः व्यवस्थाः स्थापिताः संचालिताश्च। शोधपत्रेऽस्मन् अनुमोदितमस्ति यत् राष्ट्रस्य पारम्परिका अवधारणाऽपि वैदिकवाङ्मये दरीदृश्यते।

वैदिकराष्ट्रस्वरूपम्

मानवानां तेषां च समाजस्य प्रगतेः समृद्धेश्च कृते राष्ट्रे शान्तिः स्थिरता चात्यावश्यं स्थापनीयं भवति। राष्ट्रस्य निर्माणं न केवलं भूप्रदेशेन प्राकृतसंसाधनैश्च भवति अपितु ज्ञान-कौशल-कर्तव्यभावेन स्वराष्ट्रं संघटितुं तं च प्रति आत्मनः कर्त्तव्यानां निर्वहणे सक्षमाः नागरिकैः अपि भवति। यदा एवम् भवति तदैव दीप्त्यर्थकेन 'राज' धातुना औणादिकेन 'ष्ट्रन्' प्रत्ययस्य संयोगेन 'राष्ट्रः' शब्दस्य व्युत्पत्तिः जायते। एवमुद्भूतेन राष्ट्रशब्देन "राजते दीप्यते प्रकाशते शोभते इति राष्ट्रम्" इत्यर्थः प्रकाशितः जायते। एवं सत्येव राष्ट्रशब्दाभिधेयस्य भूभाग-नागरिक-ऐक्यभावैः समन्वितस्य अभिधेयस्य स्वरूपः स्पष्टः जायते। ईदृशमेव राष्ट्र वस्तुतः वैभव-शक्तिः-सम्प्रभुताभावैः समयोजितः भवितुमर्हति। संस्कृते बृहत्कोशे यद्यपि राष्ट्रस्य अर्थः 'जनपदः' इत्यस्ति तथापि तस्मिन् भूमिप्रजानां अन्तर्भावः सहजतया भवत्येव। कालान्तरे अस्याः संज्ञायाः अन्तर्गतं राज्यं, साम्राज्यं, देशः, वृत्तम् इत्यादीनां प्राकृतानां शब्दानां प्रयोगः प्रचलितः अभवत्। तथ्यमिदं हि डॉ.सूर्यकान्तस्य वैदिकसूचकांकेन अपि पुष्टः भवति, यस्मिन् उक्तमस्ति यत् ऋग्वेदेषु पश्चाद्वर्तिषु च ग्रन्थेषु प्रयुक्तः राष्ट्रशब्दः वस्तुतः राज्यं वा साम्राज्यं वा निर्दिशति न तु लघुप्रदेशान्।

अस्य अग्रिमचरणरूपेण ब्राह्मणग्रन्थेषु प्रजाः, भूधनं, विद्वांसः, प्राकृतिकसंसाधनाः च राष्ट्रस्य भागत्वेन स्वीकृताः आसन्। वैदिकसाहित्ये राष्ट्रसंकल्पनायाः उपस्थितिः न केवलं उपर्युक्तैः खण्डैः सिद्धा भवति, अपितु तस्य अवयवाः लक्षणानि च प्रतिष्ठितानि सन्ति। डॉ. वासुदेवशरण अग्रवालः 'पाणिनीभारतम्' इति शोधग्रन्थे अनेकैः उदाहरणैः राज्यसत्तासन्निधिं सूचितवान्। एतेभ्यः उद्धरणेभ्यः स्पष्टं भवति यत् वैदिककाले न केवलं राष्ट्रस्य भावः प्रसिद्धः आसीत्, अपितु समग्रं जगत् एकमेव इति मत्वा मानवजातेः कल्याणं काम्यते स्म। अनेन भावेन समन्वयिताः बहवः मन्त्राः वैदिकसाहित्येषु प्रचुरतया उपलब्धाः भवन्ति।

वैदिकराष्ट्रस्य वैशिष्ट्यम्

वैदिकराष्ट्रस्य अवधारणायां राष्ट्र प्रति आत्मीयभावः केन्द्रत्वेन स्थापितः परिलक्षितः भवति। राष्ट्रं प्रति अनन्यभावः, संघटनं, ऐक्यं चास्य सहोदराः सन्ति। अनया प्रेरणया समन्वितैः मुनिभिः तावद्भूतानां सहैव अनागतानां अपि

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

सन्ततिनां आत्यंतिकं कल्याणं हृदि संधार्य दिव्यं वैदिकज्ञानं अग्रेषितम्। अस्मिन् क्रमे वैदिकसंस्कृतेः प्रवर्तकैः दार्शनिकैः ब्राह्मणग्रन्थाणां: आरण्यकानां:, उपनिषदानां च व्याख्याः उपस्थापिताः। अस्य साहित्यस्य आधारेणैव आर्यवर्तस्य भारतराष्ट्रस्य वा रूपं सहस्राब्दपर्यन्तं भास्वरं अनुकरणीयं चाऽभवत्। अस्य समग्रस्य राष्ट्रवादस्य प्रवर्तकैः देशवासिभिः सह तत्रत्याः पशु-पक्षि-वनस्पतयः चापि राष्ट्रतत्त्वस्य घटकरूपेण पुष्टीकृताः आसन्। अनेन स्वीकरणेन राष्ट्रभावः न केवलं सर्वसमावेशी अपितु सर्वथा दृढः सुस्थापितश्च भवति। अस्मिन् सन्दर्भे अथर्ववेदस्य राष्ट्राभिवर्धनसूक्तस्य ऋषिणा राज्ञः सहैव एतेषां समस्तानां संघटकानामपि उल्लेखः विहितः अस्ति।

वैदिकवाङ्मये राष्ट्रतत्त्वनिरूपणम्

वैदिकसंहितासु राष्ट्रतत्त्वस्य संकल्पना अतीव स्पष्टतया विस्तृतरूपेण च प्रतिष्ठिता अस्ति। ऋग्वेदे विविधेषु प्रसङ्गेषु राष्ट्रशब्दः अष्टस्थानेषु उल्लिखितः अस्ति। क्वचित् राजा, सेना, जनश्च राष्ट्रस्य अत्यावश्यकेन तत्त्वरूपेण स्वीकृताः, क्वचित् च विद्वांसः, गावः, कृषकाः च राष्ट्रस्य आधारत्वेन वर्णिताः। न केवलम् एतत्, अपितु, ज्ञानवैभवादि आधिभौतिकानां प्राप्तव्यानां अवाप्त्यर्थं आयोजितेषु यज्ञेष्वपि राष्ट्रतत्त्वस्य सम्मानः स्तुतिश्च जायते स्म। यजुर्वेदे आचार्याः पुरोहिताः वा राष्ट्रस्य आधाररूपेण उच्यन्ते, ते च राज्ञः प्रजानां च मध्ये सेतुरूपेण स्थापिताः इत्येवं व्याख्यातमस्ति। अतः परमपि यजुर्वेदे आदर्शराष्ट्रस्य अवधारणाम् अभिव्यंजयन् ज्ञानसम्पन्नानां ब्राह्मणानां, पराक्रमयुतानां क्षत्रियाणां, द्रुतगतिनाम् अश्वानाम्, दुग्धगवानां, स्त्री-पुरुषाणां च, उत्तमजलवायोः, दयालुमेघानां च कृते ईश्वरः प्रार्थितः अस्ति, येन राष्ट्रस्य सर्वे नागरिकाः उन्नताः, सभ्याः च भवन्तु, राष्ट्रे सर्वेषां कल्याणं भवतु, सर्वे च स्वेषु कार्येषु सहजतया निरताः भवन्तु, इति। यस्मिन् राष्ट्रे राजा प्रजाः लोकसेवकाः सैनिकाः वैद्याः इत्यादयः स्व-स्वकार्यं सम्यक् कुर्वन्ति, तत्र पृथिवी, समुद्रः, पर्वताः, नदीः, औषधयः वनस्पतयः चापि तेषां समृद्ध्यर्थं तत्पराः भवन्ति। यदा एतत् भवति तदा ब्रह्मक्षत्रयोः, अर्थसेवानां च शक्तिविस्तरेण राष्ट्रस्य प्रगतिः सत्वरा भवति। तं च राष्ट्रं प्रति कस्यचिदपि कुदृष्टिः नैव संजायते।
वैदिकराष्ट्रवादस्य स्पष्टतमं रूपं अथर्ववेदे दरीदृश्यते। अस्यां संहितायां संकलितेषु मन्त्रेषु राष्ट्रस्य बहवः मूर्ताः अमूर्ताः च घटकाः प्रकाशिताः सन्ति। एतेषु अर्थशक्तिः, सैन्यबलं, ज्ञानदीप्तिः, नागरिकभावश्च अन्यतराः सन्ति। एतानि तत्त्वानि वैदिकराष्ट्रस्य स्वरूपं भव्यं, गौरवास्पदं, सर्वस्वीकृतं च कुर्वन्ति।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

अस्मिन् क्रमे निरुक्ते राष्ट्रस्य मानवीकरणं कुर्वन् सर्वेषां व्यक्तपदार्थानां अस्तित्वं, आश्रयं, उपभोगं च परमात्मशक्तेः कार्यत्वेन निगदितमस्ति। अस्मिन् प्रसंगे मानवाः प्रकृतिचक्रस्य शीर्षस्थाः व्याख्यायिताः ते चास्य सर्वेषां भोग्यानां उपभोक्तृरूपेण स्थापिताः। एवं मानवानां नागरिकाणां च कल्याणं राज्यस्य परमकर्त्तव्यत्वेन ख्यापितमस्ति। अनेन कारणेन वैदिकराष्ट्रवादस्य अनेके राजनैतिकाः समाजशास्त्रीयाश्च परिप्रेक्ष्याः वेदेषु दृष्टिगोचराः भवन्ति, इति अथर्ववेदस्य भूमिसूक्ते दृश्यते।

वेदेषु मानवानां सार्वत्रिकं कल्याणं सुखसौभाग्य-उपस्थापनं च राज्यस्य लक्ष्यत्वेन स्थापितं अस्ति। अनया दृष्ट्या गरुडपुराणे व्यक्ता कामना बीजमन्त्रत्वेन स्वीकर्तुं शक्यते। अनयैव कामनया वैदिकवैश्विकीकरणस्य बींज उद्भूतं भवति यस्य परिणतिः ''वसुधैव कुटुम्बकम्' ' सदृशानां अवधारणानां उद्भवः विकासश्च भवति। अस्य वैश्वीकरणस्य आधारः सर्वेभ्यः मानवेभ्यः आत्मनः दायित्वानां सम्यकरीत्या निर्वहणेन सुदृढः जायते् यथा यजुर्वेदे नैकेषु मन्त्रेषु उपस्थापितम् अस्ति। तेषां आदेशः उपदेशश्च चास्ति यत् सर्वेषामेव वर्णाश्रमाणां अनुपालकैः स्वीयानां दायित्वानां निर्वहणेन आत्मनः अन्येषानां च मानवानां, मानवेतरणां च प्राणिनां आत्यन्तिकं कल्याणं अवश्यं सम्पादनीयं। अनया व्यवस्थया न केवलं राज्ये शान्ति-व्यवस्था सुदृढा भवति अपितु राष्ट्रस्य प्रगतिः समृद्धिश्च सुनिश्चिता जायते।
यजुर्वेदस्य सम्पूर्णे षट्त्रिंशत्तमे अध्याये संकलितेषु मन्त्रेषु अपि एतादृशी एव भावना अनुस्यूता वर्तते। अस्मिन् शान्तिसूक्ते जगतः सर्वशक्तयः जीवनानुकूलाः शान्तिपूर्णाः च भवेयुः इति प्रार्थितं अस्ति। शान्तिमन्त्रस्य नाम्ना विख्याते एकस्मिन् मन्त्रे प्रार्थितमस्ति यत् प्रकाशः, अन्तरिक्षं, पृथिवी, जलं, औषधयः, वनस्पतयः इत्यादयः शान्तिकराः भवन्तु इति। एताभिः प्राकृतिकैः भौतिकैः वा घटकैः सहैव मनः, वाणी, विचारः, बुद्धिः इत्यादीनां मानवानां आन्तवर्तिनां तत्त्वानां अपि शान्तीकरणस्य अनुरोधः यजुर्वेदे एव अवाप्यते। तत्र च विज्ञापितमस्ति यत् बहिरन्तरभूतानां अवयवानां शान्त्या एव राष्ट्रे समग्रशान्तिः सम्भाविता भवति। अस्यैव वेदस्य एकादशमे अध्याये मनुष्याणां जीवनेषु कल्याणं सुनिश्चितिकर्तुं अग्नितत्त्वस्य प्राधान्ये प्रकृतेः पंचमहाभूताः प्रार्थिताः वर्तन्ते। अथर्ववेदे यत् सुप्रसिद्धा उद्घोषणा 'मातभूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः' इति पद्यांशस्य माध्यमेन विहितास्ति, तेन संकेतितः भवति यदत्र समग्रमेव विश्वं

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

मातृरूपेण, सर्वे च मानवाः प्राणिनः वैतस्य सन्तानत्वेन स्वीकृताः। अनेनानि छन्दांशेन वैदिकसाहित्ये संकेतितस्य विश्वराष्ट्रस्य अवधारणा स्पष्टा जायते। यजुर्वेदस्य अनेकेषु मन्त्रेषु मानवानां राष्ट्रस्य च मध्ये यज्ञीयं बन्धनं स्थापितं प्रकीर्तितं अस्ति। अत्र राज्यस्य आध्यात्मिकं स्वरूपं प्रस्तुतकर्तृभिः ऋषिभिः विषयाणां अथवा प्रजानां कृते अभ्युदय-निःश्रेयसयोः अवाप्तिं सुनिश्चितं कर्तुं विदुषां पुरोहितानां दायित्वं निर्धारितं आसीत्। अत्र ''राष्ट्रदेवो भव'' इत्यस्य भावस्य उपासकानां ब्राह्मणानां दायित्वं राष्ट्रस्य शाश्वतं कल्याणं अवर्तत। यजुर्वेदस्य नवमे अध्याये उक्तं अस्ति यत् एतादृशाः एव आचार्याः, वैद्याः, मन्त्रिणः च राज्ञा संरक्षणीयाः भवन्ति, ये हि विद्वांसः, बुद्धिमन्तः, स्वस्थाः, सद्गुणैः सम्पन्नाः, सुललिताः च भवन्ति, यतोहि तेषामेव मार्गदर्शनेन राज्यस्य कल्याणं अभिवर्धनं च सुनिश्चितं भवितुमर्हति। एतेभ्यः एव ज्ञान-विद्या-विवेक सम्पन्नेभ्यः अधिकारिभ्यः राज्याधिकारं दत्त्वा राज्यहिताय नियुक्ताः करणीयाः। एतादृशायां चाऽवस्थायां वेदानाम् अध्ययनेन अध्येतृणां ज्ञानं वर्धते, राष्ट्रस्य सर्वविधः सर्वांगीणश्च विकासः सुनिश्चितः जायते।

वैदिकयुगे सर्वेऽपि जनाः समग्रामेव पृथिवीं स्वमातरं, आत्मानं च पृथिवीपुत्रं/पुत्रीं मन्यन्ते स्म। एतेन विस्तृतचिन्तनेन व्यवहारं कुर्वद्भ्यः तेभ्यः भ्रातृत्वं भगिनिभावश्च सपूर्णविश्वस्य मानवेभ्यः समवर्तत। अनेनैव कारणेन तस्मिन् समये सर्वत्र शान्तिः सुव्यवस्था च आसीत्। अद्य तु तस्य साम्यस्य अभावेन सर्वत्र संकीर्णत्वं स्वार्थत्वं च दरीदृश्यते। यदि अद्यापि विश्वमानवत्वं अपेक्षितं भवेत्तर्हि, वैदिककालस्य राष्ट्रियभावः अपरिहार्यः प्रासंगिकः चास्ति। अनया भावना सह मनुष्यः यथार्थतया मानवः भवितुम् अर्हति, येन मानवीयजीवनं जीवित्वा सः न केवलं सृष्टेः मुकुटमणिः भूत्वा सर्वेषां मार्गदर्शनं करिष्यति, अपितु विश्वकुलस्य स्थापनायां अपि महत्त्वपूर्णः सिद्धः भविष्यति। वैदिके वाङ्मये राष्ट्रस्य संकुचितभावं उपेक्ष्य सार्वभौमस्वरूपस्य व्याख्यानं अवाप्यते। वैदिकसमये विविधानां मत-पंथ-जाति-समुदायानां अस्तित्वं तु नाऽवर्तत, परं वैचारिकं वैभिन्यं सहजतः विद्यमानं अवर्तत। तत्र स्वमतं प्रति आग्रहस्य स्थाने सत्यमतस्य अंगीकरणं सर्वेभ्यः स्वीक्रियते स्म। अनेनैव कारणेन वैचारिकः बहुलवादः अथवा सार्वभौमवादः साक्षात्प्रत्यक्षम् अवर्तत। एतेन नागरिकाणां पारस्परिकं अंगीकारभावं सौहार्दं च परिपुष्टं भवति। वर्तमान कालेऽपि स्वीक्रियते यत् राष्ट्रस्य दृढतायै विकासस्य च कृते सामाजिकस्य ऐक्यस्य भ्रातृभावस्य च आश्यकता भवति। एवमेव देशस्य प्रगतेः कृते जनानां मध्ये राष्ट्रियभावस्य अस्तित्वमपि अनिवार्यं कथ्यते, यतः नागरिकाणां मध्ये

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

आत्मीयतायाः व्याप्तिः राष्ट्रियभावेन सह वर्धते, येन तस्य संकीर्णः स्वार्थः नियन्त्रितः भवति। वैदिक ग्रन्थेषु एतेषां सर्वेषामेव भावानां अवाप्तिः मानवानां वैयक्तिकस्य, सामाजिकस्य च विकासस्य कृते उपदिष्टास्ति। एतेनैव हि राष्ट्रस्य उन्नतिः अपि सुकरा जायते।

परिशीलितग्रन्थसूची

- अग्रवाल, महावीर, वैदिक संहिताओं में राष्ट्रवाद, अग्रवाल प्रकाशन, सहारनपुर 1995
- आप्टे, वामन शिवराम, वैदिक चिन्तन, स्वामी सप्तानन्दन वैदिक शोध संस्थानम् मथुरा, 1986
- देव, राधाकान्त, शब्द कल्पद्रुम्, नागा प्रकाशक, दिल्ली 1987
- द्विवेदी, कपिलदेव, वेदाऽमृतम् विश्व भारती शोध परिषद्, वाराणसी 1994
- वाचस्पति, तारानाथ, वाचस्पत्यम् चौखम्बा संस्कृतमाला, नई दिल्ली, 1996
- वेदवाचस्पति, प्रियव्रत, वेदों के राष्ट्रगीत, स्वामी श्रद्धानंद अनुसन्धान प्रकाशन केन्द्र, हरिद्वार, 1989
- शर्मा श्रीराम आचार्य, अथर्ववेदभाष्य, ब्रह्मवर्चस प्रकाशन, हरिद्वार, 1995
- शर्मा, मुन्शीराम, वैदिक चिन्तामणि, विश्वविद्यालय प्रकाशन, नई दिल्ली, 1998
- शास्त्री, वेदप्रकाश, श्रुति मंजरी, परिमल प्रकाशन, दिल्ली, 2006

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

शब्दार्थयोः सम्बन्धमीमांसा

डा स्वीटी रानी

प्रमुखशब्दाः - भगवान् पाणिनिः, शब्दार्थसम्बन्धः, स्मर्ता, भाष्यकारकात्यायनः, वार्तिकः, विग्रहः

शोधसारः- व्याडिविरचिते संग्रहनामके ग्रन्थे शब्दानां नित्यानित्यत्वयोर्गुणदोषाः सम्यक् विचारिताः परन्तु ग्रन्थोऽयं अधुना नोपलभ्यते। परन्तु अस्य पङ्क्त्यः बहुधा दृश्यन्ते। तदा प्रश्नो विद्यते भगवान् पाणिनिशब्दार्थ-सम्बन्धानां स्रष्टा स्मर्ता वा इति प्रश्नः । मन्येहं भगवान पाणिनिः शब्दार्थ-सम्बन्धानां स्रष्टा न आसीत्। शब्दार्थ-सम्बन्धानां स्मर्ता आसीत्। अस्मिन् विषये भगवता भाष्यकारेण [159]कात्यायनीयं प्रथमवार्तिकं प्रस्तुतं "सिद्धे -शब्दार्थ-सम्बन्धने इत्यस्य विग्रहो भवति। शब्दश्च अर्थश्च सम्बन्धश्च एतेषां समाहारः शब्दार्थ - सम्बन्धः तस्मिन् शब्दार्थसन्बन्धने पुनः शब्दे च अर्थे च तयोः सम्बन्धे सिद्धे सति आचार्यपाणिनि स्वव्याकरणशास्त्रं रचयामास।

=================================

सिद्ध शब्दस्य अर्थे, शास्त्रे लोके च सिद्धशब्दः नित्यानित्यार्थेषु दृश्यते। अत्र सन्देहो दृश्यते। वस्तुतः सिद्धशब्दस्य अर्थः कः इति विचारः अस्मिन् व्याख्याने दर्शयामि लोके सिद्धः शब्दः अनित्यार्थेषु दृश्यते। यथा - सिद्धः सूपः सिद्धम् ओदनं सिद्धा यवागू इति तथा च शास्त्रे पृथिवी सिद्ध द्यौः लइति अत्र सिद्धः शब्दस्तु कूटस्य अविचालि अस्मिन् वार्तिके सिद्ध शब्दः कस्मिन् अर्थे विद्यते। अस्मिन् विषये

---

[159] कात्यायनीयं वार्तिकं महाभाष्यम्।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

वार्तिके सिद्ध शब्दः कस्मिन् अर्थे विद्यते।अस्मिन् विषये भगवता भाष्यकारेण चत्वारि समाधानानि दत्तानि।

1. प्रतिद्वन्दितया सिद्धशब्दः प्रयुक्तः यथा भाष्ये संग्रेहे तावत्कार्यप्रतिद्वन्दितभावान्मन्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति इहापि तदेव ||[160]

2. कुत्रचित् एकपदान्यपि अवधारणानि भवन्ति । यथा अब्भक्षः वायुभक्षः इति इत्यत्र अप: एव भक्षयति वायुमेव भक्षयति इति गम्यते। सिद्धि एव न साध्य अत्र यथा एवकारं बिना अवधारणार्थस्य प्रतीतिर्भवति। तथैव प्रकृतेऽपि सिद्धेऽव न तु साध्यं कार्यं इति अवधारणं बोध्यम्।

अथवा पूर्वपदलोपोऽत्रद्रष्टव्यः यथा अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति।

3. [161]पूर्वं तु अत्यन्तसिद्धेः शब्दार्थसम्बन्धने इति वार्तिकम् आसीत्। परन्तु अत्र पूर्वपदम् अत्यन्तसिद्ध शब्दस्य लोपः दृश्यते । वस्तुतः अत्र सिद्धशब्दस्य अर्थो नित्यः वर्तते। यथा भाष्योदाहरणेषु पूर्वपदस्य लोपे दृश्यते। यथा देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामति ।[162] अथवा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणम्।[163]

4. [164]एवञ् च सिद्धः शब्दः नित्यपर्यायवाची व्याख्यानाय सन्देहो निवारणीयः। यद्यपि उपरोक्तवार्तिके सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे इत्यत्र मन्येऽहं सिद्धशब्दस्तु नित्यः। तदा सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे इत्यस्य स्थाने नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे इत्येव भविष्यात

---

160 महाभाष्यं पस्पशाह्निकम्।
161 महाभाष्यं पस्पशाह्निकम्।
162 महाभाष्यं पस्पशाह्निकम्।
163 परिभाषेन्दुशेखरः। (परिभाषा)
164 महाभाष्यं पस्पशाह्निकम्।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

व्यायानस्य आवश्यकतापि न भविष्यति। अत: नित्यशब्दस्य प्रयोगे लाघवं प्रतीयते।[165] तथापि नित्यं प्रहसितः नित्यं प्रजल्पितः इत्यादौ नित्यशब्दस्यापि प्रयोग: कार्यार्थे दृश्यते। सिद्धे शब्दार्थ-सम्बन्धे इत्यत्र वार्तिके नित्यशब्दस्य उपादानेपि व्याख्यानस्य आवश्यकता दृश्यते । यथा लोके नित्यानित्यस्थलेषु नित्यशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते । यथा - नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थेष्विचालिषु भावेषु वर्तते। अभीक्ष्ण्येपि वर्तते। [166]नित्यं आकाशं नित्यापृथिवी नित्या द्यौः इति। एवञ्च लोके अनित्यार्थेऽपि नित्यशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते। यथा - नित्यं प्रहसितो नित्यप्रजल्पितः इत्यत्र। तदा सिद्धे शब्दार्थ सम्बन्धे इत्यत्र कथं भगवता कात्यायनेन प्रयुक्त: सिद्धशब्दः इति। सिद्ध शब्दस्य प्रयोगेऽपि व्याख्यानस्य आवश्यकता दृश्यते। तथा च वार्तिके नित्यशब्दस्य प्रयोगोऽपि व्याख्यानस्य आवश्यकता दृश्यते। कथं वार्तिककारेण सिद्धशब्दः प्रयुक्तः अस्मिन् विषये भगवता भाष्यकारेण एकं वार्तिकम् उक्तम्।

"मङ्गलार्थम्"[167]

"माङ्गलिको आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थ सिद्धशब्दमादितः प्रयुक्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रयन्ते वीर पुरुषाणि च भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च सिद्धार्थाः यथा स्युरिति ।"[168] पश्यति त्वाचार्यो मङ्गलार्थेचैव सिद्धशब्द आदितः प्रयुक्तो भविष्यति शक्ष्यामि **चैनं**

165 महाभाष्यं पस्पशाह्निकम्।
166 महाभाष्यं वार्तिकं पस्पशाह्निकम्।
167 महाभाष्यं पस्पशाह्निकम्।
168 अष्टाध्यायी सूत्रपाठ**:** 6/3/109

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

नित्यपर्यायवाचिनं वर्णयितुमिति। अतः सिद्धशब्द एवोपत्तो न नित्यशब्दः।।[169]

सूत्रकृता भगवता पाणिनिना- "पृषोदरादीनि यथोपादिष्टम्" पृषोदरादित्वात् साधु स्वीकृतं। "तदशिष्यं संज्ञा प्रमाणत्वात्।"[170] इति सूत्रेण सूचितं "लुपियक्तिवदव्यक्तिवदव्यक्तिवचने [171]"लुष्योगापख्यानात" [172]योग प्रमाणे च तद्धावेज्दशनं स्यात्।[173] जनपदे लुप "ए **पूर्वोक्तसूत्रैः जायते। पाणिनिव्याकरणात्पूर्वमपि व्यवस्थितसाधुभाषा शब्दा** व्यवस्था शब्दानां नित्यत्वं द्योत्यते। वार्तिककारेण काव्यायनेन सिद्धे-शब्दार्थ-सम्बन्धे सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात् इति वार्तिकाभ्यां तथा च भगवत्ता भाष्यकारेण पतंजलिना च संग्रहे एतत् प्राधान्येन परीक्षितं नित्यः शब्दाः नित्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचारविचालिभिः[174] भवितव्यम् तथा च "सर्वे सर्वपदादेश दाक्षीपुत्रस्य पाणिने एकदेशविकारे हि नित नोपपद्यते।।[175] एकः इन्द्रशब्दः क्रतुरात्वे प्रादुर्भूतो युगपत् नित्यत्वं उक्तं भाष्यकारेण तथा अन्ये स्मृति कारोऽपि वदन्ति। [176]भगवता कृष्णेन गीतायाम् उक्तम्- अष्टमेऽथ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् यः प्रयातित्यजन्देहं स याति परमी गतिम्।[177] रामेतिद्धयक्षरं नाम

---

[169] अष्टाध्यायी सूत्रपाठ**:** 1/2/53
[170] अष्टाध्यायी सूत्रपाठ: 1/2/51
[171] अष्टाध्यायी सूत्रपाठ: 1/2/54
[172] अष्टाध्यायी सूत्रपाठ: 1/2/55
[173] अष्टाध्यायी सूत्रपाठ: 4/2/81
[174] महाभाष्यवार्तिकं पस्पशाहिनकम् ।
[175] महाभाष्यम्।
[176] महाभाष्यम्।
[177] श्रीमद्भगवद्गीतायाम्।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

मानभाङ्गांपिनाकिन: वस्तुतः अक्षरद्वयेन पिनाकिनः दर्शना शब्दार्थयोः अभेदः तादात्मयं च स्पष्टं प्रतीयते । लोके शब्दार्थयोरभेदसम्बन्धः प्रतीयते यथा शब्दार्थयोस्तादात्म्यादेव श्लोकमश्रृणोदयमर्थ श्रृणोति अर्थं वदति इत्यादिव्यवहारः। तादात्म्यं च तदभिन्नत्वे सति तदभेदेनप्रतीयमानत्वमिति भेदाभेदसमनियतम। अभेदस्याध्यस्तत्वाच्च न तयोर्विरोधः।[178] पूर्वोक्तव्याख्यानेन अस्माभिः वक्तुं शक्यते । शब्दो नियतः अर्थो नित्यः सम्बन्धो नित्य: इत्याशयेन भर्तृहरिणा वाक्यपदीयग्रन्थे उक्तम् - नित्याशब्दार्थसम्बन्धानां समान्ता महर्षिभिः[179] सूत्राणि अनुतन्त्राणी भाष्याणाञ्चेति प्रणेतृभिः व्याकरणशास्त्राणाम् अनुशीलनेन ज्ञायते। शब्दार्थयोरभेदः सम्बन्धो विद्यते तथा च पूर्वाचार्यैः सर्वैः स्वीकृतः शब्दो नित्यः अर्थो भिन्नः तयोः सम्बन्धोऽपि नित्या विद्यते।

परिशीलितग्रन्थसूची

- वाचस्पति, तारानाथ, वाचस्पत्यम् चौखम्बा संस्कृतमाला, नई दिल्ली, 1996
- वेदवाचस्पति, प्रियव्रत, वेदों के राष्ट्रगीत, स्वामी श्रद्धानंद अनुसन्धान प्रकाशन केन्द्र, हरिद्वार, 1989
- शर्मा, मुन्शीराम, वैदिक चिन्तामणि, विश्वविद्यालय प्रकाशन, नई दिल्ली, 1998
- शर्मा श्रीराम आचार्य, अथर्ववेदभाष्य, ब्रह्मवर्चस प्रकाशन, हरिद्वार, 1995
- शास्त्री, वेदप्रकाश, श्रुति मंजरी, परिमल प्रकाशन, दिल्ली, 2006
- वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, गोपालदत्तपाण्डेय, चैखम्बासुरभारती वाराणसी 2013
- व्याकरणमहाभाष्यम्, प्रो.जयशंकरलालत्रिपाठी, चैखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी 2013

[178] परमलघुमञ्जूषा।
[179] वाक्यपदीयं ब्रह्मकाण्डम् ।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Impact Of Yogic Practices On The Nervous System

Riddhi Agarwal[1], Dr. Dr. Manorama Nikhara[2], Dr. Monika Rani[3], Dr. Ajay Pal[4][180]

Keywords – Nervous System, Yoga, SNS, PNS, Ida, Pingala

Abstract- There has been innumerable studies which have explored the physical, physiological as well as psychological benefits of practices termed as Yoga. This paper aims at studying what is the meaning of disease and health according to Yogic Philosophy, what is its physiological and psychological impact on the Nervous system and how can simple Yogic practices under proper guidance can be used to treat anybody anomaly.

=======================

Although all the body systems are equally important to maintain Homeostasis and hence normal functioning of the human body but the two body systems which contribute the most and directly towards this task are –

- Nervous System
- Endocrine System

Yoga and Nervous System -

o The Nervous System – This system alone is majorly responsible for maintaining the neuro- dynamic balance and hence short term and long term coping mechanism of the human body both at the Organ System level as well as organism level. A brief classification of the nervous system is as follows -

---

[180] 1. PhD Scholar, Department of Yoga, Central University of Haryana
2. Assistant Professor, Department of Yoga, Devsanskrti Vishwavidyalaya Shantikunj Haridwar, Uttarakhanda.
3. Assistant Professor Department of Yoga Maharaja Agrasen Himalayan Garhwal Pauri Garhwal Uttarakhanda
4. Assistant Professor Department of Yoga, Central University of Haryana

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

- Central Nervous System
- Brain
- Spinal Cord
- Nervous System
- Peripheral
- Nervous System
- Autonomic Nervous System
- Somatic Nervous System
- Sympathetic Nervous System
- Peripheral
- Nervous System

So, majorly the Nervous System can be divided into two parts –

1. Central Nervous System (CNS) – It is the centre for control and coordination of the whole body. It consists of the brain and spinal cord.
2. Peripheral Nervous System (PNS) – It includes the nerves (cranial and spinal) that bring the sensory impulses from the body to the CNS and transmits motor impulses from CNS to the effector organs. It comprises of the Autonomic Nervous System (ANS) and the Somatic Nervous System.

Toning the Autonomic Nervous System – The ANS is a system that regulates involuntary physiologic processes including heart rate, blood pressure, respiration, digestion, sexual arousal, etc.1

Now, the Autonomic Nervous System (ANS) is divided into the Sympathetic Nervous System (SNS) as well as Parasympathetic Nervous System (PNS) are mainly responsible for the short term regulation of various involuntary body processes. Both of them work antagonistic to each other to maintain immediate homeostasis in the body.
• Sympathetic Nervous System (SNS) – It produces immediate fight or
flight response against abnormal conditions and for a violent response.

1 (JA Waxenbaum, 2019)

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

Sympathetic response includes increased respiratory rate, increased heart rate, etc.

• Parasympathetic Nervous System (PNS) – It brings the body activities back to normal by the rest and digest process and reestablishes normal conditions when violent action is over. It stimulates glandular secretions like – lacrimation, salivation, gastric secretions, etc.

Both these systems have to work antagonistic to each other to regulate homeostasis in body, for example –

If you encounter a Tiger then – the SNS stimulation in your body increases your heartbeat but decreases gastric secretions because your body thinks that to flee away from that Tiger or to fight that Tiger you need more energy to your muscles and to pump energy to your extremities in a short amount of time your heart rate needs to increase but right now eating and digesting something is definitely out of your mind hence the body the body saves the energy by decreasing your digestive secretions and directs that energy towards more necessary body processes.

After you have fought or fled away from the Tiger, your body needs to go back to normal and for this the PNS stimulation decreases heart rate and stimulates digestion.

Stress – The Biggest Threat –

Now, if the SNS and PNS are stimulated accordingly, as per the need, homeostasis prevails in the body but what if the body constantly remains in a state of hyperarousal almost everytime?

Well then the body systems remain in a state of sympathetic stimulation all the time. Now a short a amount of stress can be positive (eustress) at times- like a deadline for example which may result in increasing productivity of an individual but if there is a continuous state like this, then the body homeostasis disturbs and a when it remains disturbed for a longer period of time, a disease is formed in the body.

For example – An increase in heart rate and respiratory rate and suppressing of digestion might be good for an emergency situation but a prolonged increased heart and respiratory might lead to cardio-pulmonary disorders tachycardia etc.

The main reason that the human today is in a constant risk of prolonged SNS arousal is Stress. Under the condition of Distress or stress there will be a prolonged SNS activation which will eventually lead to PNS suppression and hence the body enters a state of Lifestyle disorder.

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

The Yogic Viewpoint –

A specific branch of Yoga known as Hatha and Swara Yoga deals with the Yogic understanding of what we now call as Nervous System. In it there are specific channels into which the energy called as the Prana or the Vital energy flows and although there are 72000 thousand such channels in the body, mainly there are three

- Ida (Right)(The Moon)
- Pingala (Left)(The Sun)
- Sushumna (The Sinal Cord)(The Divine)

So, when Ida is stimulated its activities are somewhat similar to the PNS stimulation and when Pingala is stimulated its activities are somewhat similar to SNS activation. Now, the goal of Yogic practices and Yoga itself is to draw Prana into Sushumna which can only be done when a balance is achieved between both Ida and Pingala.

Hence, Yogic practices basically aim at achieving a balanced state in the human body and this is what is the definition of being स्वस्थ in Yoga –

योगश्चित्तवश्चृ त्तश्चिरोधः।1 2

तदा द्रष्टु स्वरुपेवस्थाि म । 3

and the definition of Disease according to Yoga is -

वश्चृ त्त सारुप्यश्चमतरत्र । 4

Hence, we can successfully manage the disorders of the whole body by toning the Nervous System through Yoga. Let us try to manage a Nervous System disorder to understand it better –

Bell's Palsy-

Compression of a facial nerve in the temporal bone foramen causes paralysis of facial muscles with drooping and loss of facial expression on the affected side. The immediate cause is inflammation and oedema of the nerve. The underlying cause is unknown although viruses may be involved. The onset may be sudden or develop over several hours. Distortion of the features is

2 (S Saraswati, 2002)
3 (S Saraswati, 2002)
4 (S Saraswati, 2002)

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

due to muscle tone on the unaffected side, the affected side being expressionless. Recovery is usually complete within a few months although the condition is sometimes permanent.5
The Proposed Yogic Treatment -

Yoga is a drugless system of medicine that is effective in the management of various diseases, which is safe and reported to have no side effects.6

A supposed Yogic treatment for it could be –

- Shatkarmas – Cleaning and toning the nerve channels

षटकममणा शोधिं घे. स.7
Shatkarmas are basically useful in cleaning and toning up the entire nervous system in the body. They are necessary to be done before other higher Yogic Practices and they basically clear the nerve channels of blockages due to the Vata, Pitta and Kapha hence enabling free flow of Prana Shatkarmas are of six types and the most useful in case of Bell's palsy can be –
Neti –
- Jala Neti
- Sutra Neti(Rubber Neti)

They can provide more of a preventive approach rather than a curative approach although, if done under proper guidance can be of curative value as well.

- Asanas – Strengthening of nerve channels

आसिि भवेद् दृढं घे. स.8
After cleansing through Shatkarmas the physical and mental strength as well as the strengthening of the nerve channels occurs due to practicing Asanas. The asanas which can help you achieve that are –
- Simhagarjanasana
- Bhujangasana
- Tiryakabhujangasana

- Pranayama – To achieve the lightness

5 (A Waugh, 2014)

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

6 (S Indira Devi, Effect of Integrated Yoga and Naturopathy therapies in the Management of Bell's palsy–ACase Report, 2022)
7 (Saraswati, 2012)
8 Same as 4

Through the practice of Pranayama we are able to harmonise the SNS and PNS arousal and hence physical grossness is released leading to a feeling of lightness in the body. Some Pranayamas which may be helpful are –

- Anuloma Viloma Pranayama
- Nadishodhana
- Bhramari Pranayama

Bibliography

- साङ्ख्यकारिका,(ईश्वरकृष्णः),संस्कृत ग्रन्थागार,संस्कृत नगर,रोहिणी से.14,दिल्ली,2004 ई.
- मिश्र डॉ. भास्कर, शिक्षा एवं संस्कृति : नये सन्दर्भ में, भावना प्रकाशन, दिल्ली, 1995.
- देव, राधाकान्त, शब्द कल्पद्रुम्, नागा प्रकाशक, दिल्ली 1987

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

महर्षि वाल्मीकि रामायण का जीवन दर्शन

डा. वीरेन्द्र कुमार[181]

महर्षि वाल्मीकि संस्कृत साहित्य में आदि कवि के रूप में विख्यात हैं। उन के द्वारा रचित रामायण महाकाव्य आदिकाव्य के रूप में प्रतिष्ठित हो युगों-युगों तक मानव कल्याण का पथ प्रशस्त कर रहा है और करता रहेगा। महर्षि वाल्मीकि आदिकवि होने के साथ ब्रह्मवेत्ता, ब्रह्मरूप, धर्माचार्य, त्रिकालज्ञ, नारी गौरवसंरक्षी और सामाजिक और राजनैतिक जीवन की सूक्ष्मता के ज्ञाता भी थे। वे गम्भीर अन्तश्चेता थे। इसी कारण-वश महाकवि कालिदास एवं प्रसिद्ध काव्यशास्त्रीय आचार्य आनन्दवर्धन ने महर्षि वाल्मीकि की मुक्तकण्ठ से प्रशंसा करते हुए उन्हें काव्य और काव्यशास्त्र दोनों के प्रतिमान स्थापित करने वाले आचार्य के रूप में प्रतिष्ठित किया। महाकवि कालिदास ने तो एक जगह महर्षि वाल्मीकि को ''मन्त्रकृत'' विशेषण से सम्बोधित किया है। महर्षि वाल्मीकि ने आदिकाव्य रामायण के साथ भारतीय दर्शन का अनूपम ग्रन्थ योगवाशिष्ठ की भी रचना की है। रामायण और योगवाशिष्ठ के अनुसार महर्षि दिव्य शक्तियों के स्वामी थे और वे सम्पूर्ण विश्व को हाथ पर रखे आवले के समान देख लेते थे।

महर्षि वाल्मीकि वर्तमान, भूत और भविष्य के ज्ञाता थे। दर्शन शास्त्र में जिसे ''योगज प्रत्यज्ञ'' कहते हैं। महर्षि वाल्मीकि का विविध शास्त्रों में परांगत होने का प्रमाण लव और कुश हैं। लव और कुश को महर्षि वाल्मीकि ने कोई भी ऐसी विद्या नहीं थी, जिसमें उन्हें पारंगत न किया हो, फिर चाहे वो योग, धनुर्वेद, राजनीति, आयुर्वेद, रसायन शास्त्र, भूगोल, नक्षत्र विद्या आदि। यहाँ तक ही नहीं महर्षि ने लव और कुश को दिव्य अस्त्रों का संधान करना और उन्हें नियन्त्रित करना भी सिखा रखा था। रामायण के अनुसार स्वयं श्रीराम भी उनके इस शौर्य को देख आश्चर्यचकित थे। इन सब के पीछे वाल्मीकि का शास्त्र ज्ञान और दिव्य शक्तियों का ज्ञान ही आधार था।

शास्त्रज्ञ होने के साथ-साथ महर्षि वाल्मीकि इस सम्पूर्ण चर और अचर जगत में विद्यमान समस्त प्राणियों के प्रति दया और करूणा भाव क्रौञ्च वध प्रसंग से अभिलक्षित होता है। आज समाज में एक आख्यान द्वारा महर्षि वाल्मीकि के उज्जवल और उदात्त चरित्र को धूमिल करने का बार-बार प्रयास किया जाता है। इस सन्दर्भ में इस लेख के माध्यम से हम यह बताना चाहते है

[181] संस्कृत विभाग, पंजाबी विश्वविद्यालय, पटियाला।

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

कि जो महर्षि किसी पशु पक्षी के प्रति इतनी दया भाव रखता हो कि क्रौञ्च पक्षी के जोड़े में से एक व्याध के द्वारा नर पक्षी के मारे जाने पर क्रौञ्ची के विलाप से व्याध को शाप देते हैं। ऐसे उदार हृदय महर्षि कभी किसी का अहित नहीं कर सकते। दूसरा कारण यह कि जिसने रामायण और योगवाशिष्ठ जैसे दो अनुपम ग्रन्थरत्न समाज कल्याण के लिए लिखे हो उन महर्षि के चरित्र के विषय में अपशब्दों का प्रयोग करना गलत ही नहीं घोर पाप है। इसी सन्दर्भ में एक ओर पौराणिक आख्यान को हम उद्धृत करना चाहते हैं जिन महर्षि वाल्मीकि की काव्यशक्ति को देख स्वयं ब्रह्मा जी अवतरित होकर उनकी प्रशंसा करते हैं और रामायण लिखने के लिए आग्रह करते हैं। उस काव्य के मर्म को जानने वाले ऋषि कभी अनुचित व्यवहार नहीं कर सकते।

इसलिए समाज को उनके जीवन के उच्च आदर्शों को समझकर उनके प्रति आदर और श्रद्धा से नतमस्तक होना तो स्वीकार्य होना चाहिए। आदिकवि के इस असामान्य व्यक्ति का परिचय 'रामायण' में दिया है। यह एक ऐसी रचना है जो आज रचना मात्र न होकर घर-घर की वस्तु है। रामायण में एक ओर जहाँ अपने निर्माता के अनुपम पाण्डित्य-प्रतिभा का समावेश है वहीं दूसरी ओर जिस देश में उसका निर्माण हुआ वहाँ के सामाजिक, धार्मिक, आध्यात्मिक और आदर्शमय जीवन की समग्रताओं का एक साथ समावेश है। रामायण अपने मूलरूप में संस्कृत साहित्य का आदि महाकाव्य ही नहीं वह भारतीय परिवारों का धर्मग्रन्थ, भारतीय आचार-विचार शास्त्र, संस्कारों का आदर्श ग्रन्थ और भारत की चिंतन भक्ति भावना, ज्ञान-भावना तथा मैत्री-भावना का प्रतिनिधि ग्रन्थ है। रामायण के इसी वैशिष्ट्य को देख रविन्द्रनाथ ठाकुर ने कहा है - ''रामायण का प्रधान विशेषत्व यही है कि उसमें घर की ही बातें अत्यन्त विस्तृत रूप से वर्णित हुई हैं। पिता-पुत्र में, भाई-भाई में, स्वामी-स्त्री में जो धर्म बन्धन है, जो प्रीति और भक्ति का सम्बन्ध है उसको रामायण ने इतना महान बना दिया कि वह सहज ही महाकाव्य के उपयुक्त हो गया है। हिमालय जितने ऊँचे एवं व्यापक आदर्शों और सागर जैसे गम्भीर विचारों का एक साथ किसी एक ग्रन्थ में समावेश हो पाया तो वह 'रामायण' ही है।'' अपनी इन्हीं मौलिक एवं उदात्त विशेषताओं के कारण 'रामायण' आज विश्व साहित्य की महान कृति और महामुनि वाल्मीकि विश्वकवि के रूप में प्रतिष्ठित है।

आज जब विश्व साहित्य के विषय में चर्चाएं हो रही हैं और कौन से ऐसे ग्रन्थ हैं जिन्हें विश्व साहित्य के रूप में प्रतिष्ठित किया जा सकता है तो महर्षि वाल्मीकि कृत रामायण का नाम सर्वप्रथम आता है। रामायण की सार्वकालिकता और

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

विश्वजनीनता के कारण इसे कालजयी रचनाओं के कोटि में रखा है। कालजयी वे रचनाएँ होती है जो युगानुरूप मान्यताओं और विश्वासों को स्थापित करते हुए भविष्य में आने वाले संकटों का समाधान भी प्रस्तुत करे। रामायण का महर्षि वाल्मीकि और नारद संवाद से यह तथ्य उजागर होता है। इस संवाद से वाल्मीकि के व्यक्तित्व का एक ओर परम विशिष्ट गुण उभर कर सामने आता है कि महर्षि वाल्मीकि सब कुछ जानते हुए भी नारद जी राम के विषय में प्रश्न करना उनकी विनम्रता का परिचय देता है। महर्षि वाल्मीकि समाज में उच्च आदर्श स्थापित करना चाहते थे क्योंकि आदर्श विहीन समाज में लोक मंगल नहीं हो सकता। श्रीराम के माध्यम से महर्षि वाल्मीकि समाज के सामने ऐसा आदर्श उपस्थापित किया जिसका अनुसरण कर लोक कल्याण के मार्ग पर आगे बढते हुए मानव जीवन आनन्द का विस्तार हो। रामायण में वाल्मीकि ने रामादि पात्रों के द्वारा जिन उदात्त भावनाओं का प्रतिष्ठापन किया है वे युगों युगों तक मानवों का पथ प्रदर्शित करती रहेंगी। रामायण मे धार्मिक, आध्यात्मिक, सामाजिक, राजनैतिक और आर्थिक आदर्शों का समन्वित रुप मिलता है। रामायण में जिन सामाजिक आदर्शों का प्रतिपादन हुआ है वे मानव कल्याण पथ पर निरन्तर प्रसस्त करते रहे हैं और करते रहेंगे। प्राचीन ग्रन्थों के पठन पाठन करते हुए ये प्रश्न मनस्पटल पर अवश्य आते हैं कि ये आज भी प्रासंगिक हैं या नहीं। परन्तु यदि वाल्मीकि रामायण का अध्ययन किया जाए तो इसमें जो आदर्श उपस्थापित किये गये हैं वे आज भी उतने ही प्रासंगिक हैं जितने तत्कालीन समय में थे। समम् अजन्ति जनाः यस्मिन्। इस व्युत्पत्ति लक्ष्यार्थ से स्पष्ट होता है समाज उन लोगों का समूह है जिन की प्रस्थितियां, प्रयत्न और उद्देश्य एक जैसे हैं। और जो अपने उद्देश्य को प्राप्त करने के लिए निरन्तर प्रयत्नशील रहते हैं। वेद भी समाज की इसी व्यवस्था के पोषक हैं।

समाना व आकूतिः समानि हृदयानि वः।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति॥1

इसके अतिरिक्त भी उल्लिखित है-

मनुर्भव जनया दैव्यं जन्म।2 "कृण्वन्तो विश्वमार्यम्"3

आदि अनेक मन्त्र हैं जो मानव को मर्यादित रहने का उपदेश देते हैं।समाज को सुव्यवस्थित करने और लोक कल्याण हेतु कुछ मर्यादाओं का निर्माण किया जाता है जिससे जन जन सुखमय और आनन्दित जीवन जी सके। इस क्रम में सर्वप्रथम रामायण कालीन वर्ण व्यवस्था पर दृष्टिपात करना अनिवार्य है। रामायण कालीन समाज में ब्राह्मण , क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र इन चार वर्णों का

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

उल्लेख मिलता है। रामायण काल में यह स्वीकार किया जाता था कि व्यक्ति जन्म से अपने पैत्रृक गुणों को लेकर जन्म लेता है पारिवारिक शिक्षा दीक्षा के अनुरुप ही उसमें गुणों का विकास होता था। अतः वह उसी वर्ण में रहता था। परन्तु यदि उसके कर्म गुण उस वर्ण के अनुरुप नहीं होते थे तो उसे दूसरे वर्ण का मान लिया जाता था। यथा विश्वामित्र यद्यपि क्षत्रिय वर्ण के थे तथापि उन्हें उनके तपश्चर्यादि ब्राह्मणिचित कर्मों को देखते हुए उन्हें ब्राह्मण वर्ण में माना गया।4 यद्यपि श्रवणकुमार के पिता वैश्य और माता शूद्रा थी और तत्कालीन समय में ऐसी वर्णसंकर सन्तान शूद्र कोटि में गिनी जाती थी परन्तु श्रवण कुमार के पुनीत कर्मों के कारण उन्हें ऋषि कहा गया है।5 सीता अयोजिना थी। रावण, त्रिशंकु, त्रिजट नामक ब्राह्मण आदि अनेक पात्र वर्ण व्यवस्था के अतिक्रमण का प्रमाण हैं।

प्राचीन वर्ण व्यवस्था के सन्दर्भ में डॉ राधाकृष्णन नें भारतीय दर्शन नामक स्वकीय पुस्तक में अपने विचार प्रदान किये है और कहा है - यह वर्ण व्यवस्था कहीं भी जाति से अभिप्रेत नहीं है। आज समाज में अज्ञानता वश इन प्राचीन विचारों को सन्दिग्ध दृष्टि से देखा जाता है। परन्तु यदि वर्णव्यवस्था विषयक विचारों को भलीभांति समझ उनका अनुसरण किया जाए तो गांधी द्वारा उक्त राम राज्य की स्थापना हो सकती है।

वेद मे सभी वर्णो को समान रूप से महत्त्व प्रदान किया गया है।परस्पर एक दूसरे की समुन्नति में ही समाज के उत्कर्ष का मार्ग प्रशस्त हो सकता है। इसीलिए वैदिक ऋषि सभी वर्णो के प्राणियों के लिए तेजस्वी होने की कामना करता है।

रुचं नः देहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु नस्कृधि।
रुचं विश्ये शुद्रेषु मयि देहि रुचा रुचम्।।6

अपौरुषेय वेद वाणी में सभी वेद वाणी का प्रयोग सभी वर्णों के लिए ईश्वर ने किया है।

यथेमा वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ब्रह्मा राजन्याभ्यां शुद्राय चार्याय च।।7

उपर्युक्त वेदोक्त मार्ग का अनुसरण ही महर्षि वाल्मीकि ने रामायण में किया है। रामायण की भूमिका में ही रामायण को वेद सम्मत बताया है।

रामायणं महाकाव्यं सर्ववेदेषु सम्मतं।
सर्वपापप्रशमनं दुष्टग्रहनिवारणम्।।8

व्यक्ति के गुणों के आधार पर जहां वर्ण व्यवस्था को निश्चित किया गया वहीं व्यक्तित्व के गुणों को विकसित करने के लिए भारतीय संस्कृति में जीवन को

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

चार आश्रमों में विभाजित किया गया। ये चार आश्रम ब्रह्मचर्य, ग्रहस्थ, वानप्रस्थ और सन्यास हैं। इस आश्रम व्यवस्था का प्रयोजन मानव जीवन को सुखी और सन्तुलित बनाना है। ब्रह्मचर्य आश्रम में विद्याध्ययन के साथ साथ चरित्र निर्माण और स्वास्थ्य की शिक्षा भी दी जाती थी। इस अवधि में भी धर्म ज्ञान के माध्यम से ब्रह्मचारी को सिद्धान्ततः संस्कारित किया जाता था कि भौतिक सुख अस्थायी हैं।परोपकार और अपरिग्रह से ही मानव जीवन का उत्कर्ष हो सकता है। इस प्रकार जब ब्रह्मचर्य काल को समाप्त कर जब विद्यार्थी समाज में प्रविष्ट करता था तो उसके पास स्वस्थ शरीर और निर्मल और सदसदविवेकिनी बुद्धि, परोपकार करने की इच्छा और अनेक सद्विचार होते थे और वह इन विचारों से समाज कल्याण में अपना योगदान देता था वाल्मीकि रामायण में हमें अनेक आश्रमों तथा गुरुकुलों का वर्णन मिलता है जिनमें सहस्रों की संख्या में विद्यार्थी विद्या अध्ययन के साथ साथ उपर्युक्त गुणों की शिक्षा लेते थे। भारद्वाज आश्रम , अगस्त्य आश्रम, अत्रि आश्रम आदि अनेक आश्रम थे।9 गृहस्थ आश्रम को सभी आश्रमों में सर्वश्रेष्ठ माना जाता है। रामायण का भी यही विचार है -
चतुर्णामाश्रमाणांहि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमुत्तमम्।10
सामाजिक जीवन को सुचारु रुप से चलाने के लिए भौतिक पादार्थो का उत्पादन और विनिमय आवश्यक है। अन्य सभी आश्रम गृहस्थ पर ही आधारित होते हैं इसीलिए प्रत्येक व्यक्ति के लिए गृहस्थ आश्रम में प्रविष्ट होकर भौतिक वस्तुओं का उत्पादन उपयोग और वितरण करना आवश्यक माना जाता था। ब्रह्मचर्य आश्रम में संचित गुणों को क्रियान्वित करने का यही उपयुक्त समय होता था जिससे समाज में परस्पर समन्वय की भावना और अन्य आश्रमों के प्रति अपने कर्तव्यों का निर्वहन करते हुए गृहस्थी मानव कल्याण का पथ प्रसस्त करता था। समाज के प्रति भौतिक दृष्टि से योगदान गृहस्थ आश्रम में पूर्ण कर मानव स्थायी सुख और परमानन्द के लिए प्रयत्न करे इसी श्रृंखला में वानप्रस्थ आश्रम का बहुत महत्व है।
वानप्रस्थ आश्रम में व्यक्ति परिवार में रहते हुए धीरे धीरे सांसारिक बन्धनों से अपने आप को अलग करता हुआ ब्रह्मचर्य आश्रम में सीखे हुये सत्यों को ग्रहस्थ आश्रम में परख कर धैर्य और विश्वास के साथ परोपकार और अपरिग्रह की ओर बढना चाहिए। क्योंकि भौतिक सुखों से एक साथ बन्धन तोडने से परिवार और व्यक्ति के जीवन में अस्थिरता आ सकती है और व्यक्ति का पतन हो सकता है। इसी लिए वानप्रस्थ आश्रम में सम्बन्धों को धीरे धीरे विच्छेद करने की व्यवस्था की गयी है। वानप्रस्थ आश्रम के सन्दर्भ में मनीषियों का यह भी विचार है कि

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024
Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

दो पीढियों के दृष्टिकोण में अन्तर होना स्वाभाविक है। युवा पीढी को अपनी जीवनशैली और कार्य करने का ढंग प्रसश्य लगता है वहीं प्रौढ पीढी को युवा उत्शृंखल और अमर्यादित नजर आते हैं। ऐसे मतभेद के वातावरण में परिवार में तवान पूर्ण स्थिति का आ जाना स्वाभाविक है। वानप्रस्थ आश्रम इस तनाव पूर्ण स्थिति को दूर करने का एक मार्ग है। जिसमें बुजुर्ग स्वेच्छा से युवा वर्ग के रास्ते से हटने लगते हैं और उस पर ही दायित्व छोड़ देते हैं। रामायण में राजा दशरथ का सन्यास लेने की इच्छा इसी कारण से अभिव्यक्त की गयी होगी। आधुनिक समाज में पारिवारिक कलह का यही सबसे बड़ा कारण है।इसी आश्रम व्यवस्था को अपनाकर पारिवारिक समरसता को सुदृढ किया जा सकता है रामायण का भी यही शाश्वत सन्देश है।

व्यक्ति जब घर में रहते हुए जब अपरिग्रह और लोकोपकार के मार्ग पर जब पर्याप्त प्रगति कर लेता है और उसकी सन्तान स्वावलम्बी हो जाती है तब वह घर का मोह तोड़कर पूर्णतः समाज कल्याण में अपने जीवन को समर्पित कर देता है। क्योंकि ग्रहस्थ आश्रम से सम्बन्ध तोड़ लेने के कारण वह रागद्वेष से विमुक्त हो जाता है अतः उससे अन्याय की आशंका नहीं की जा सकती है। और उसकी आवश्यकताएं भी न्यून होती हैं। वास्तव में प्रत्येक समाज को सन्तुष्ट अनुभवी रागद्वेष से रहित और कर्मनिष्ठ समाज सेवकों की आवश्यकता होती है। सन्यास आश्रम व्यवस्था का ऐसे उदात्त गुणों से युक्त समाजसेवकों का निर्माण करना ही परम प्रयोजन है। महर्षि वाल्मीकि, अत्रि, भारद्वाज आदि अनेक ऐसे ऋषि थे जिन्होंने समाज कल्याण और विकास में अपना जीवन समर्पित किया।

महर्षि वाल्मीकि रामायण में आश्रम व्यवस्था का पूर्ण विकास अवलोकित होता है यहीकारण है कि रामायण कालीन समाज सुचारु और सुनियोजित रुप से उन्नति पथ पर अग्रसर था। महाकवि कालिदास ने भी रघुवंश में रघुवंशी राजाओं के जीवन में आश्रम व्यवस्था को इस प्रकार द्योतिक किया है-

शैशवेऽभ्यस्त विद्यानां यौवने विषयेषिणाम्।
वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्॥11

रामायण कालीन संस्कृति में धर्म का स्थान सबसे बड़ा है धर्म के विरुद्ध आचरण उस समय कोई भी नही करता था।

आसीत्पुरे वा राष्ट्रे वा मृषावादी नरः क्वचिद्।
न दुष्टस्तत्रासीद् परादाररतिर्नरः॥12

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

इसी कारण ही प्रजा फल फूल रही थी। किसी को दैनिक , भौतिक ताप व्याप्त नहीं होते थे। इस सबका कारण था राजा का आदर्श पुरुष होना। क्योंकि राजा के अनुसार ही प्रजा आचरण करती थी।

नाकाले हि म्रियते काश्चिन्न व्याधिः प्राणिनां तथा।
नानार्थे विद्यते कश्चिद् रामे राज्यं प्रशासति॥13

अच्छी नीति का अनुसरण करके धर्म का रक्षक भी है यदि वह प्रजा का ठीक से पालन न करे तो प्रजा का शीघ्र ही नाश हो जाता है।

नीत्या सुमीतया राजा धर्मं रक्षति रक्षिता।
यदा न पालयेद् राजा क्षित्रं नश्यन्ति वै प्रजा॥14

और राम तो धर्म के उस स्थिति तक चले गए जहां तक साधारण जन कल्पना भी नहीं कर सकते हैं।

पुत्र संक्रान्तलक्ष्मीकैर्यद्वृद्धेक्ष्वाकुभिर्धृतम्।
धृतं बाल्ये तदार्येण पुण्यमारण्यमक्रव्रतम्॥15

पुत्रों को राज्य भार सौंपकर इक्ष्वाकु वंश के वृद्ध राजागण जिस वनवास के व्रत को धारण किया करते थे उस पुण्यव्रत को आर्य ने बाल्यावस्था में ही धारण कर लिया था।

वाल्मीकि रामायण काल में राजतन्त्र होते हुए भी लोक मत को सर्वोपरि माना जाता था और लोकमत को ध्यान में रखकर ही राजा द्वारा राज्य में नीतियों का क्रियान्वयन किया जाता था। एक ओर जहां लोकोपकारी नीतियां धर्मशास्त्रों से रक्षित होती थी दूसरी ओर लोक के प्रतिनिधि मन्त्रीमण्डल व सभा द्वारा पोषित होती थी। यदि राजा धर्मशास्त्र और लोक के विरुद्ध कोई कार्य करताथा उसे निष्काषित किये जाने के साथ साथ मृत्यु दण्ड का भी प्रावधान था। क्योंकि राजा का धर्म ही पाप का मूल होता है-

राजा धर्मश्च कामश्च द्रव्याणां चोत्तमोनिधिः।
धर्मः शुभं वा पापं वा राजमूलं प्रवर्तते॥16

महर्षि वाल्मीकि ने सत्य को धर्म का मूल माना है वस्तुतः सम्पूर्ण रामायण सत्य पर ही आधारित है। राम का वनवास, दशरथ का प्राण परित्याग,कौशल्या और सुमित्रा कात्याग, राम का भरत के सत्याग्रह को ठुकराना, भरत का तपस्वी जीवन बिताना आदि रामायण की अनेकानेक घटानाओं का आधार सत्यनिष्ठा ही है। दशरथ के विलाप करते हुए राम के प्रति कहे हुए वचन -

अहं राघव कैकेय्या वरदानेन मोहितः।
अयोध्यायां त्वमेवाद्य भव राजा निगृह्यमाम्॥17

Jahnavi Sanskrit E-Journal (The First Unpaid Sanskrit E-Journal by सारस्वत-निकेतनम्)
संस्थापकः- Dr. Bipin Kumar Jha Available at jahnavisanskritejournal.in Issue 52-53 Vol- I Year 14.
Date -01 March, 2024 JSEJ/5253/I/14/2024

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

अर्थात् कैकेयी को दिये गये वर के कारण में मोह में पढ गया हूं तुम मुझे कैद कर आज ही अयोध्या के राजा बन जाओ। इस प्रकार राजा दशरथ के वचनों को सुनकर राम उन्हें उत्तर देते हैं कि मैं आपके समक्ष सत्य और धर्म की सपथ खाकर कहना चाहता हूँ कि मैं आपको सत्यवादी देखना चाहता हूँ मिथ्यावादी नहीं।

त्वामहं सत्यमिच्छामि नानृतं पुरुषर्षभ।
प्रत्यक्षं तव सत्येन सुकेतन च ते शपे॥18

लक्ष्मण भी राम की इसी बात का अनुमोदन करते हैं इसी सन्दर्भ में राम की लक्ष्मण के प्रति उक्ति है कि मनुष्य जिस कारण से इस जगत में अपना प्रादुर्भाव देखता है उस प्रत्यक्ष देवता पिता के अनुकूल व्यवहार क्यों न करे। अपितु पिता की आज्ञा को शिरोधार्य करके राम पिता की आज्ञा के लिए प्राणों का त्याग तक करने को उद्यत हो जाते हैं।

अहं हि वचनाद् राज्ञः पतयेमपि पावके।
भक्षेयं विषं तीक्ष्णं पतयेमपि चार्णवे॥19

कैकयी के माध्यम से भी महर्षिवाल्मीकि ने सत्य को ही ब्रह्म रुप माना है।

सत्यमेकं पदं ब्रह्म सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिताः।
सत्यमेवाक्षया वेदा सत्येनावाप्यते परम्॥
सत्यमेश्वरो लोके सत्येधर्मः सदाश्रितः।
सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम्॥20

रामायण महाकाव्य भारत ही नहीं अपितु सम्पूर्ण विश्व की संस्कृति को प्रभावित किया है। व्यापकता की दृष्टि से रामकथा विश्व के दो तिहाई भू-भाग पर प्रचलित है। प्राचीन मिस्र-रोम तथा एशिया माइनर से लेकर वियतनाम, कम्बोडिया तथा इण्डोनेशिया तक का क्षेत्र आज भी किसी न किसी रूप में रामायण की संस्कृति से प्रभावित है। रामायण संस्कृति से जुड़े राष्ट्रों की कोई ऐसी संस्था का निर्माण किया जा सकता है जो इनके सांस्कृतिक मूल्यों के साथ साथ यह संस्था उनके पारम्परिक हितों की रक्षा करने तथा राजनैतिक संबंधों को सुदृढ़ बनाने में समर्थ होगी। जिससे बहुत सारे राष्ट्रों के सीमा विवाद आदि अनेक अन्ताराष्ट्रीय मुद्दों को आपसी समरसता से हल करने के साथ परस्पर सामाजिक, आर्थिक और राजनैतिक सम्बन्धों को और अधिक सुदृढ किया जा सकता है। महर्षि वाल्मीकि रामायण ही भारतीय संस्कृति के मूल मन्त्र "वसुधैव कुटुम्बकम्" को चरितार्थ कर सकती है।

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

रामकथा दो दृष्टियों से लोक में फैली एक तो विशुद्ध रूप से महर्षि वाल्मीकि सम्मत वैदिक परम्परा से और दूसरी बौद्ध और जैन परम्परा द्वारा भी रामकथा का प्रसार हुआ परन्तु यह मूल रामायण की प्रकृति से भिन्न बहुत अधिक परिवर्तन हैं। वैदिक परम्परा के अनुरूप जहाँ रामायण के पात्रों का चरित्र चित्रण मर्यादित था वहीं बौद्ध और जैन परम्परा में प्राप्त रामकथा के पात्र भोग विलासी और अमर्यादित दिखाई पड़ते हैं। इसका कारण भी यही जान पड़ता है कि तत्कालीन समय बौद्ध और जैनों का परम उद्देश्य वेद परम्परा को निन्दित कर स्वधर्म की स्थापना रहा होगा। चाहे जो भी कारण रहा हो परन्तु इन्हीं दो दृष्टियों से रामकथा ने सम्पूर्ण विश्व में अपनी छाप छोड़ी। आज भारत ही नहीं सम्पूर्ण विश्व में 300 से ज्यादा रामकथाएँ प्रचलित हैं। भारत के तो प्रायशः सभी भाषाओं और उनकी बोलियों रामकथा के विविध रूप उपलब्ध होते हैं। भारत के बाहर दूर देशों में जैसे कंबोडिया में रामकर, तिब्बत में तिब्बती में रामायण, तुर्कीस्तान में खोतनी रामायण, इडोनेशिया में रामककविन, जावा में सेरिराम, सेरतराम, रामकेलिंग, पातानी रामकथा, वर्मा में पुतोकी रामयागन, थाईलैंड में रामकियेन, नेपाल में भानुभक्त कृत रामायण, सुन्दरानन्द रामायण आदि अनेक रामकथा के रूप देखने को मिलते हैं।

इस प्रकार महर्षि वाल्मीकि ने ''रामायण'' की रचना कर न केवल भारत राष्ट्र के जन-जीवन और संस्कृति को प्रभावित किया अपितु सम्पूर्ण विश्व को मर्यादित एवं उच्च आदर्शों की स्थापना कर लोक कल्याण की राह दिखाई। एक तरफ जहाँ महर्षि वाल्मीकि समाज को लोक कल्याण की राह दिखाई वहीं संस्कृत ही नहीं अपितु विश्व की सभी भाषा के कवियों को मर्यादित एवं आदर्शमय चरितों की सृष्टि करके समाजिक जीवन के उत्थान में प्रशंसनीय कार्य किया।

सन्दर्भ सूची

1. ऋग्वेद 10/119/14
2. ऋग्वेद 10/53/6
3. ऋग्वेद 9/63/5
4. वाल्मीकि रामायण 1/65/1-20

5. वाल्मीकि रामायण 2/39/33
6. यजुर्वेद 18/8
7. यजुर्वेद 26/2
8. वाल्मीकि रामायण 1
9. वाल्मीकि रामायण में राज्य समाज एवं अर्थव्यवस्था पृ- 26. गुप्त शान्ति स्वरूप एवं श्रीनिवास मिश्र, भारत प्रकाशन मन्दिर रजि, अलीगढ।
10. वाल्मीकि रामायण 2/106/22
11. रघुवंशम् 1/5
12. वाल्मीकि रामायण 1/7/14-15
13. वाल्मीकि रामायण 7/99/13
14. वाल्मीकि रामायण 7/3/2-5
15. उत्तररामचरितम् साहित्य भण्डार मेरठ, सं. 1994-95
16. वाल्मीकि रामायण 3/50/10
17. वाल्मीकि रामायण 2/34/26
18. वाल्मीकि रामायण 2/34/48
19. वाल्मीकि रामायण 2/18-20
20. वाल्मीकि रामा**यण 2/14/7**

परिशीलितग्रन्थसूची

- वाचस्पति, तारानाथ, वाचस्पत्यम् चौखम्बा संस्कृतमाला, नई दिल्ली, 1996
- वेदवाचस्पति, प्रियव्रत, वेदों के राष्ट्रगीत, स्वामी श्रद्धानंद अनुसन्धान प्रकाशन केन्द्र, हरिद्वार, 1989
- शर्मा, मुन्शीराम, वैदिक चिन्तामणि, विश्वविद्यालय प्रकाशन, नई दिल्ली, 1998
- शर्मा श्रीराम आचार्य, अथर्ववेदभाष्य, ब्रह्मवर्चस प्रकाशन, हरिद्वार, 1995
- शास्त्री, वेदप्रकाश, श्रुति मंजरी, परिमल प्रकाशन, दिल्ली, 2006
- श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्, गीताप्रेस गोरखपुर, वि.स. 2056
- कादम्बरी, चौखम्भा प्रकाशन वाराणसी, 2011 (वि. सं.- 2068)
- किरातार्जुनीयम् चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, 2012
- कूर्मपुराण, सर्वभारतीय काशिराज न्यास, दुर्ग रामनगर, वाराणसी, 1972.
- मत्स्यपुराण, चौखम्बा, विद्याभवन, 2001.

Since 2009
ISSN- 0976-8645
UGC RN-41039

CALL FOR PAPERS

शोध आलेख निर्धारित प्रपत्र एवं प्रारूप में ही स्वीकार्य किया जाएगा। अन्य किसी भी माध्यम यथा व्हाट्स् एप्, ई मेल आदि से प्रेषित आलेखों पर विचार नहीं किया जाएगा।

देखें-

http://www.jahnavisanskritejournal.in/ अथवाsarasvatniketanam.org